

Edice Qfwfq

Marek Nagy

Hranice významu

Proměny československé a české

lexikální sémantiky

Olomouc

2014

Recenzovali:

prof. RNDr. PhDr. Jan Štěpán, CSc.

prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.

Edice **Qfwfq**, sv. 26

Tato publikace vychází v rámci projektu Inovace studia obecné jazykovědy a teorie komunikace ve spolupráci s přírodními vědami, reg. č. CZ.1.07/2.2.00/28.0076. Tento projekt je spolufinancován Evropským sociálním fondem a státním rozpočtem České republiky.

Neoprávněné užití tohoto díla je porušením autorských práv a může zakládat občanskoprávní, správněprávní, popř. trestněprávní odpovědnost.

1. vydání

© Univerzita Palackého v Olomouci, 2014

© Marek Nagy, 2014

ISBN 978-80-244-4346-1

Tak je to prase, nebo ne? Podle Bible.

Řek bych, že prase je prase, i kdyby žádný nohy nemělo.

To já nejspíš taky, pravil honák, páč kdyby mělo nohy, byly by to nohy prasečí. I kdyby nemělo hlavu, stejně byste věděl, že je to prase. Ale kdybyste je viděl chodit s hlavou vod muly, moh byste bejt zmatenej.

Cormac McCarthy, Vnější tma



OBSAH

1 Úvod	9
2 Rámce teorie lexikálního významu	16
2.1 Obecné podmínky lexikálněsémantické teorie	17
2.1.1 Sémiotické dilema: sémiotická rovina	19
2.1.2 Teorie kódu a teorie produkce: kompetenční rovina	21
2.1.3 Mini a maxi v TLV: hraniční rovina	22
2.1.4 Zdroje evidence: evidenční rovina	24
2.1.5 Hledání metajazyka: konceptualizační rovina	25
2.2 Filozofické rámce teorie lexikálního významu	27
2.2.1 Filozofické základy TLV	28
2.2.2 Slovo jako centrum a znak: sémiotická presupozice	30
2.2.3 Z čeho jsou významy a kde je hledat: povaha významu	32
2.2.4 Ontologie a epistemologie jako hranice významu: složky definice	39
2.2.5 (Lexikální) sémantika a teorie významu	48
3 Lexikální sémantika a paradigmatu jazykovědy ve 20. a 21. století	54
3.1 Strukturalismus	55
3.2 Generativistická lexikální sémantika	64
3.3 Neostrukturalistické přístupy	68
3.4 Kognitivní sémantika	83

4 Proudy a směry v československé a české lexikální sémantice od poloviny 20. století do současnosti: základní přehled	90
5 Analýza koncepcí	96
5.1 Československý lexikálněsémantický strukturalismus	96
5.1.1 Reprezentativní modely	96
5.1.1.1 Filipcův polyfasetový strukturální model	97
5.1.1.2 Dolníkovy potenciality	119
5.1.1.3 Blanárovo kolísání mezi statikou a dynamikou významu	125
5.1.1.4 Appendix: Němcova dynamika významu	135
5.1.2 Shrnutí	136
5.2 Kognitivní sémantika: pansémantika slova	139
5.3 Česká mutace (neo)strukturalismu: Čermákova syntagmatická sémantika	155
5.4 Alternativní dynamický model	161
6 Shrnutí	165
6.1 Tendence jako inspirace	165
6.2 Sledované modely: kontakty a kompatibility	169
7 Závěr	176
8 Seznam použité a odkazované literatury	179
9 Resumé	188
10 Jmenný rejstřík	191
11 Věcný rejstřík	194

PŘEDMLUVA (KRITICKÁ A OSOBNÍ)

Říct, o čem tato kniha přesně pojednává, není úplně snadné. Než se o to ale v úvodní kapitole přeci jen pokusím, dovolím si pár krátkých poznámek. Snad je předmluva unese. Začnu totiž varováním, o čem moje kniha není.

Nepochybně budou zklamáni zájemci o podrobnou historii lexikální sémantiky. Kniha sice nabídne krátký dějinný přehled, ale ten nebude nijak objevený a v textu má koneckonců jen podpůrnou funkci. Smutek takových čtenářů snad utiší fakt, že pro ně knihu už před pár lety napsal Dirk Geeraerts, který – na rozdíl ode mě – patří k nejpovolanějším osobám takový nesnadný úkol vykonat (a vykonat jej skvěle). Že se od té doby událo v oboru hodně zajímavého, je věc druhá.

Zklamání ovšem budou bohužel nejspíš i ti, které zajímají „alespoň“ dějiny lexikální sémantiky v tehdejší Československu a později v Česku. Třebaže je to právě tato jazykovědná etapa, o které můj text pojednává, na skutečně poctivé historiografické pojednání není moje kniha dostatečně vyčerpávající a klade si málo ryze historiografických otázek.

A moje kniha nejspíš neuspokojí dostatečně ani ty, kdo pro změnu čekají detailní rozbor v té době publikovaných lexikálněsémantických textů argument po argumentu – na takové pojetí jsou *Hranice významu* málo „empirické“ a detailní (a je to jejich slabina, o tom není pochyb).

Vlastně jsem zvolil formát, který se může autorovi vždy vymstít ze všeho nejvíc, protože jeho kniha může být označena příslovečně jako *ani ryba ani rak*. Nezbyvá než se s tím smířit. Popravdě, můj cíl je málo akademický a v textu se navíc víc ničí než buduje. „Introduce a little anarchy,“ říká Nolanův Joker. To jediné, o co mi vposledku jde, je načrtnout několik tezí, které by mohly posloužit k obnovení diskuze o tématu lexikálního významu. Ta podle mě v Česku totiž spíš pospává. A je to nakonec tento důvod, proč textu chybí umírněnost: občas přespříliš tlačím na kontroverze, vyhrocuji problémy až k hyperbole, jsem interpretace nevrstřičný víc, než je slušné. To všechno proto, aby se o východiscích lexikální sémantiky u nás konečně zase mluvilo.

Následující řádky jsou revizí mojí někdejší a „navždy nehotové“ dizertace a musím přiznat, že (názorová) aktualizace by znamenala text z valné části přepsat. Z tohoto důvodu v ní nejsou také obsaženy některé novější práce, např. zajímavá monografie Vyvyana Evanse *How words mean* nebo skvělé texty Robyn Carstonové, abych zmínil alespoň pár z těch mnoha, které mě zaujaly a změnily po jejím dopsání. Nastolenému cíli to ale příliš nevadí.

1 Úvod

Oblastí, které se tato kniha věnuje, je teorie lexikální sémantiky. Nebudeme v ní ale hovořit o speciálních problémech lexikologického zkoumání, jako je polysémie nebo vymezení základních lexikologických jednotek. Na toto téma existuje mnoho pečlivých a zajímavých prací. Naším cílem je namísto toho pokusit se o kritické představení několika předních přístupů k popisu významu slova, které vznikly v moderní československé a později české jazykovědě. V obecné rovině se naše studie svým zájmem volně inspirovala programovou statí *Is semantics possible?* amerického filozofa Hilary Putnama.¹ Chceme-li se tedy podobně jako Putnam ptát, je-li sémantika možná, musíme se ptát, jak vlastně mluvit o významu slov. Proto nás budou zajímat takové věci, jako například co by měla sémantická teorie vyložit, co považuje za svůj předmět zkoumání, jakou implicitně předpokládá/buduje teorii jazyka, bude nás zajímat hledání vhodného metajazyka lexikální sémantiky, otázka dělby a hranic disciplinární práce, motivace stanovování výzkumných úkolů a témat, podoba a typ informací, které by mělo obsáhnout lexikální heslo, a podobně. Obecně tedy můžeme říct, že budeme pátrat po základních ambicích lexikálněsémantických teorií.

Historická oblast, na kterou se zaměříme, zahrnuje jazykovědné bádání v někdejší Československu (padesátá léta až počátek let devadesátých) a později Česku (od devadesátých let do konce prvního desetiletí nového století). Toto vymezení je sice (jako všechny historické hranice) arbitrární, nikoliv však nemotivované. Např. Josef Filipec² uvádí, že (strukturalisticky orientovaná) lexikální sémantika se začíná v našem prostředí systematictěji konstituovat až po druhé světové válce. Podstatný vliv na naše rozhodnutí měly ale zejména dva fakty: V českém lingvistickém prostředí neexistuje podobně orientovaná práce, proto chceme tu naši považovat za předběžný návrh, jak téma pojednat.³ Dru-

1 Putnam, 1975a.

2 Filipec, 1968.

3 Určitý přehled nabízí sice např. Čermák, 2010, nesoustředí se však výrazněji na domácí koncepci, navíc je spíš „rámcový“.

hou neméně významnou motivací je, že nejen česká jazykověda se nachází ve fázi metodologického pluralismu, který sice umožňuje komplementární, nikoliv však nutně vzájemně koherentní popisy modelovaných jevů.⁴ Je proto zajímavé jednotlivé lingvistické přístupy srovnávat a zjišťovat jejich koncepční východiska, zaměření a cíle a zároveň na tomto základě načrtávat mapu vývoje daného oboru na omezeném území a se zázemím specifické tradice.

Text knihy jsme rozdělili do dvou základních oddílů. První z nich představí širší rámec našeho výzkumu – rámec historický, obecně metodologický a filozofický – a stručně zmapuje světový kontext lexikální sémantiky v námi sledovaném období. Druhý – ústřední – oddíl se bude soustředit na kritický přehled a srovnání tematizovaných paradigmat: strukturalistického, neostrukturalistického a kognitivního v prostoru československé a následně české jazykovědy. Závěrečná kapitola pak nastíní vztahy identifikovaných paradigmatických rámců při hypotetickém budování teorie lexikálního významu (TLV).⁵

V úvodní kapitole prvního oddílu nazvané Rámce teorie lexikálního významu předestřeme základní otázky spojované s metodologickou reflexí přístupů k lexikální sémantice. Vymezíme tím prostor našeho zájmu, konkretizujeme záměry a podoby zkoumání a představíme lexikální sémantiku na pozadí kontextu, v němž chceme naše uvažování vést. Představíme tedy tuto lingvistickou problematiku ve světle přístupů typických pro filozofii jazyka, zejména pro tu její variantu, která bývá označována jako analytická filozofie, přístupů obecné lingvistiky a metodologie lingvistiky. Ukážeme tak podoby sporu o to, „kde“ vlastně významy hledat, jaké možné koncepce nabízejí ontologické a epistemologické

4 Ponechme pro tuto chvíli stranou otázku, do jaké míry různé přístupy, metody a modely různě popisují stejné objekty a do jaké míry své předměty zájmu prostřednictvím výkladových rámců vlastně konstituují.

5 Zkratku TLV budeme používat jako zkratku za spojení „teorie lexikálního významu“ a bude synonymem i ke spojení jako „lexikálněsémantická teorie“, „teorie lexikální sémantiky“ apod. V následujících kapitolách se však setkáme s rozlišením mezi teorií významu a lexikální sémantikou (případně lexikálněsémantickou teorií). V tomto speciálním kontextu tyto pojmy synonymní nebudou. TLV je pro nás tedy obecným pojmem, který subsumuje všechny pokusy formulovat lexikálněsémantickou teorii. Jeho konkrétní obsah se bude pochopitelně lišit v závislosti na jednotlivých sledovaných přístupech. Ukázat tuto variabilitu je v posledku jedním z dílčích cílů této práce.

úvahy o povaze lexikálního významu a jaké typy poznatků nám na tomto pozadí může poskytnout lingvistický výzkum.

V tomto bloku mimo jiné tematizujeme vztahy mezi některými základními teoretickými pojmy. Protože filozofující úvahy o otázkách významu spadající do tradice analytické filozofie nejčastěji odkazují k linii logické, formální sémantiky (v carnapovském duchu), považujeme za kontextově nutné odlišit od tohoto typu sémantiky pojetí lexikálněsémantické.

Jednou z nezanedbatelných motivací našeho výzkumu je přesvědčení, že představení různých přístupů k otázkám lexikální sémantiky a různých modelů významu slova nám poslouží jako odraz různých představ o povaze jazyka a o obecných/základních úkolech jazykovědy: „Kam“ až můžeme danou znalost považovat za jazykovou? Čím se liší model ideálního mluvčího od modelu jazyka? Co to znamená „znát jazyk“? Zjišťuje jazykověda, co si lidé o slovech myslí, nebo to, jak je používají? Kde je hranice mezi potenciálem slova a slovníkovým heslem? Lze vyložit význam výrazu bez zájmu o problém reference? A tak dále. Budou nás tedy zajímat nejen představy o tom, co je to lexikální význam, a proměny těchto představ, ale v souvislosti s tím implicitně i proměny toho, co by mělo být cílem a limitem jazykovědného popisu. Uvažování o dané lexikálněsémantické teorii by mělo nabídnout možnou odpověď na otázku, do jaké míry představuje tato teorie slibný projekt, který by nabídl životaschopný popis založený na obecně koncipovaných představách o povaze sémantického univerza (Ecûv termín)⁶ a nakonec i o povaze zásadních jazykovědných pojmů – pojmu jazyka a pojmu komunikace. Součástí prvního bloku jsou i další dvě kapitoly (3 a 4), které mají již specifitěji lingvistický charakter. V těchto kapitolách představíme podoby moderních TLV obecně (kap. 3) a v základním přehledu i v českém a československém jazykovědném prostředí (kap. 4). Učiníme tak již na základě explicitního vztahování k lexikálněsémantickým paradigmatům strukturalismu, generativismu, kognitivismu aj.

Druhý blok, kapitoly 5 a 6, tvoří jádro naší práce. Pátá kapitola je nejobsáhlejší a jejím předmětem je kritický přehled základních přístupů, kterým věnujeme

6 Eco, 2004b.

pozornost. Dominují zejména dva nejsilnější proudy: klasická strukturalistická a kognitivní lexikální sémantika. Pozornost však upíráme i na jemnější nuance uvnitř lexikálněsémantických bádání. Nejprve vždy představujeme lingvistické modely, které byly v naší jazykovědě v daném paradigmatu vypracovány. Ty následně komentujeme, sledujeme jejich vztah k námi představeným parametrům lexikálněsémantické teorie a soustředíme se zejména na jejich problémová místa. Přehledově pak sumarizujeme jejich metodologickou pozici z hlediska lexikální sémantiky i obecné lingvistiky. Závěrečná kapitola druhého oddílu přináší jistou dílčí sumarizaci a znovunačrtnutí obrazu specifických podob československé a české lexikální sémantiky s vyznačením styčných ploch i problémových hranic. V této kapitole se krátce zamýšlíme nad možnostmi vzájemné převoditelnosti poznatků a jednotlivých zjištění, které sledované teorie přinášejí, tj. otevíráme otázku týkající se hloubky koncepčních rozdílů mezi nimi. Soustředíme se přitom na ty oblasti zpracování lexikálního významu, které by mohly posloužit při tvorbě nové podoby jakéhosi integrovaného modelu.

I přes snahu redukovat předmět zájmu se naše zpracování bohužel nevyhne zjevným zjednodušením. Prvním a základním zjednodušením bude abstrakce samotných pojmů, např. strukturalistická, resp. kognitivní lexikální sémantika. Minimálně v případě strukturalistické lexikální sémantiky máme co do činění s desítkami, potenciálně však se stovkami textů, v případě kognitivní sémantiky s počtem sice menším, přesto však i v tomto případě nezanedbatelným. I když se dané skupiny badatelů hlásí k určitým tradicím jazykovědného zkoumání, nelze opomíjet fakt, že takové skupiny jsou vždy tvořeny badatelskými individualitami, které rozhodně pouze nenaplní kanonické teoretické postuláty, ale formulují jednak vlastní verzi východisek, jednak se věnují různým aspektům a „aplikacím“ těchto postulátů. Platí to i pro kognitivně sémantickou skupinu, která přeci jen vykazuje větší soustředěnost a homogenost. Navzdory tomu jsme nuceni od různých odlišností odhlížet a soustředit se na průniky, které by nám umožnily charakterizovat daný přístup jako v podstatných ohledech homogenní. Samozřejmě pokud zjistíme, že v klíčových pojmech teorie dochází k nejednotnostem a výraznějším odchylkám, stanou se tyto diference rovněž předmětem našeho zájmu. To je koneckonců dilema jakéhokoliv obecnějšího přehledového pojednání.

Tím se dostáváme k metodě našeho sledování. Jako vhodný základní postup se nám jeví rekonstrukce „axiomů“ daných teorií. O to se pokoušíme prostřednictvím rozboru klíčových pojmů užívaných v textech proponentů daného přístupu a následné komparace těchto ústředních konceptů. Vzhledem k tomu, že teorii vnímáme jako základní pojmový inventář, soubor vztahů v tomto inventáři a soubor operačních procedur, budeme se soustředit právě na tyto aspekty. Naše zkoumání je přitom vedeno především snahou o hledání možnosti „překladu“ mezi sledovanými konceptuálními soustavami. Motivuje nás k tomu uvažování o možnostech průnikového „kvazimodelu“.⁷ Při srovnávání těchto přístupů nejsme však v situaci, kdy cosi jako význam slova je předem dáno (definováno, identifikováno) a my pouze analyzujeme technickou stránku jeho popisu. Jsme naopak v situaci, kdy skrze analýzu postulátů, výzkumných procedur a deklaraci ambicí daných teorií zjišťujeme, co pro daný přístup je předmětem popisu, tj. významem slova. Náš hypotetický cíl, hledání „univerzálního“ metajazyka zastřešujícího dané konceptuální soustavy, je pak především výrazem ambice syntetizovat dílčí aspekty teorií ve prospěch určité představy o cílech lexikálněsémantické teorie a o povaze lexikálního významu.

Lakonicky shrnuto, následující řádky hledají odpověď na to, po čem vlastně (v jazykovědě) pátráme, když hledáme lexikální význam. Pokoušíme se sledovat, jak jednotlivé teorie vymezují oblast takového pátrání a **co přesně chtějí zachytit a vysvětlit** modelem významu slova. Věříme, že při hledání odpovědi se nám tak odhalí nejen ambice dané lexikálněsémantické teorie, ale i obecnější charakteristika určitého typu jazykovědného zkoumání, tj. že dostaneme i fundamentálnější odpověď na otázku, co je tím základním předmětem a cílem jazykovědy.

Naše práce je tedy ve svém založení podobná tomu, co Umberto Eco ve své *Teorii sémiotiky* vymezuje jako „kooperativní meze“. Jedním z rozměrů jeho projektu je návrh jednotného souboru kategorií, aby „tato spolupráce [mezi různými disciplínami, které vypracovaly sémioticky relevantní deskripce; pozn. M. N.]

7 Kvazimodelem myslím spíš než funkční ucelenou teorii soubor dílčích conceptualizací, které sice fungují v rámci jednotlivých teorií, ale tyto teorii samy trpí kvůli svým jiným „částem“ nedostatky, které „kvazimodel“ odstraňuje jejich nahrazením částmi jiných modelů. Příkladem takového kvazimodelu je pro mě Inchaurrealdeho návrh „lexikopedie“ (Inchaurrealde, 2000).

byla co nejvíce plodná; to může současně eliminovat naivní zvyk překládat lingvistické kategorie (prostřednictvím nebezpečných metaforických substitucí) do jiných systémů.⁸ Náš projekt si nedovolí být tak ambiciózní (nebudeme navrhovat jednotný soubor kategorií), lze jej považovat spíše za přípravou a parciální fázi pro takový případný pokus. Půjde nám o prozkoumávání vztahů (odlišností, podobností, příbuzností) mezi několika lexikálněsémantickými paradigmaty, která jsou tradičně považována za konkurenční, a vzájemně kritické pokusy o zpracování téže předmětné oblasti – lexikálního významu. A tyto podobnosti a odlišnosti budeme vnímat jako výrazy různých představ o povaze jazyka. O tom, co to vlastně pro naši představu o jazyce, komunikaci a jazykovědě znamená, když hledáme lexikální význam, do jakých oblastí se vydáváme, kde se musíme na naší cestě zastavit a co pro nás bude toto zastavení znamenat. V tomto ohledu vnímáme náš příspěvek jako obecně jazykovědný.

POZNÁMKA (KRITICKÁ A OSOBNÍ)

Na závěr úvodu bych rád učinili ještě jednu krátkou poznámku. V průběhu práce na tomto textu se mi dostaly do rukou výborné sekundární práce Dirka Geeraertse *Theories of Lexical Semantics* a Umberta Eca *Kant a ptakopysk* a *Lector in fabula*, které se věnují podobné problematice a pod podobným zorným úhlem. Nechci zastírat, že jsem jak v Geeraertsově, tak v Ecově díle našel spoustu hotových názorů a argumentů, které mě inspirovaly (některé z nich v textu rovnou přejímám), a že jsou tyto práce pro moji práci svým způsobem vzorem a bohatou zásobárnou inspirace. Zároveň ale věřím, že v následujících kapitolách nebudu pouze opakovat již řečené.

Ecovy práce ovlivnily zejména obecný výkladový rámec mojí studie. Z hlediska historicko-metodologického pak vnímám *Hranice významu* jako rozvinutí Geeraertsových názorů a jako místo pro jejich konfrontaci s primárními zdroji pocházejícími z jiného jazykovědného kontextu. Implicitně ukazují, jak do Geeraertsových konceptů zapadá československé a české lexikálněsémantické

8 Eco, 2004b, s. 13.

myšlení, tj. do jaké míry jsou Geeraertsovy koncepty a závěry obecněji platné a do jaké míry by nevyhnutelná zobecnění, přítomná v jeho textu, mohla případně zamlžit a příliš paušalizovat obraz naší jazykovědné tradice. Věřím, že právě specifické odlišnosti, které jsem, jak doufám, našel v textech „našich“ lexikálních sémantiků, mi umožní adekvátně zhodnotit minulost, stav i perspektivy české jazykovědy v dané oblasti a přispět tak k úvahám o jejím dalším směřování.

2 Rámce teorie lexikálního významu

In my view, it is impossible to evaluate even the most down-to-earth and apparently unphilosophical works in descriptive semantics unless one has some notion of the general philosophical framework within which they are written.

John Lyons

The history of philosophical thinking about language is not easily separated from the history of logic, nor indeed from the entire history of philosophy. There is no division between thought about the major philosophical categories— knowledge, truth, meaning, reason—and thought about the language used to express those categories.

Simon Blackburn

Nebezpečím a hlavní obtíží následující obsáhlé kapitoly je, že její téma je nejen mimořádně široké, ale kvůli své obecnosti, zásadnosti a letitosti nabralo i patřičnou hloubku. V tomto ohledu tak následující řádky nenabízí o moc víc než pouhý náčrt, základní orientační rozvrh sesbíraný z různých koutů (a občas ve stručné podobě „proforma“ přítomný v přehledových publikacích). Nám v tomto nejistém podniku půjde jen o jednu (ovšemže i tak neskromnou) věc: vyhovět Lyonsovu citátu uvedenému jako motto této kapitoly. Považujeme za zásadní ukázat filozofické/obecnělingvistické rámování problematiky (lexikálního) významu. Ono poskytne základní úběžníky a „nástroje“ pro uvažování o fundamentech lexikálněsémantické teorie, o tom, co pro danou teorii tím „významem slova“ vlastně je. Nejde přitom ani tak o bohatou a dlouhou historii debat o významu. Jde nám hlavně o rekonstrukci „sedimentů“ debaty o problémech významu z filozofické perspektivy.

V následujících podkapitolách se proto pokusíme vybudovat jakési filozofické a obecnělingvistickými teoriemi motivované instrumentarium pro porozumění smyslu a ambicím námi zkoumaných teorií lexikálního významu. Strukturovat takový proces je nesnadné, veskrze subjektivní. Nepřebíráme žádnou hotovou metodologii, protože narazit na pokus o celistvou a obecnou metodologii analýzy lexikálněsémantické teorie není snadné. Zvolili jsme následující postup. Nejprve stanovíme cosi na způsob obecných podmínek lexikálněsémantické

teorie. Tyto podmínky mají heterogenní původ – představují zobecnění pocházející z oblasti filozofie jazyka, teoretické i „praktické“ lexikální sémantiky, obecné jazykovědy apod. Jsou jakýmsi hypostazováním obecných mantinelů, na které podle nás lexikálněsémantické teorie narážejí. Tyto podmínky tvoří základní formy našeho instrumentária. Naplnění forem obsahem obstará zbytek kapitoly. V něm ukážeme blíže tři základní rozměry filozofických debat, jež mohou podle našeho názoru přispět k lepšímu porozumění pojmu lexikální význam a ambicím a limitům lexikálněsémantické teorie.

2.1 OBECNÉ PODMÍNKY LEXIKÁLNĚSÉMANTICKÉ TEORIE

Lexikální sémantika samozřejmě skýtá nepřehledně neuralgických bodů a ty se většinou – jako v jakékoliv jiné vědě – týkají technických problémů jednotlivých teorií: vymezení a použitelnosti toho či onoho konceptu či nástroje, užití analogie, relevance a rozsahu zkoumaného materiálu atd. Prostě běžného provozu. Takové texty jsou důležité pro rozvoj teorie, ověřování jejich zjištění a formulaci budoucích hypotéz. Ani ty nelze v našem zkoumání pustit ze zřetele. Svou důležitost pro nás však získávají až v souvislosti s jiným typem textů – s těmi texty, které se prou o základy teorie, které se snaží je identifikovat. Je pozoruhodné (opravdu!), jak najednou zmizí distinkce mezi lexikální sémantikou a filozofií jazyka.

Níže se nejprve pokusíme propletenec otázek, které se dotýkají obecných podmínek lexikálněsémantické teorie, alespoň trochu schematizovat jejich rozdělením do určitých (všemožně se překrývajících) rovin. Především přitom, že dané roviny jsou jakýmsi operativními, z indukce vzešlymi organizačními prvky. Reprezentují podle našeho názoru dostatečně obecné typy otázek, které v dějinách štěpily jednotlivé sémantické teorie do koncepčně odlišných táborů podle toho, co pro ně znamenal pojem „význam slova“. Tyto kategorie nám mají tedy především posloužit jako jakési analytické tagy při snaze pojem „význam slova“ uchopit.

První velkou tematickou oblast – nazveme ji **sémiotická rovina** – konstituují otázky po povaze jazykového znaku – jakou představu o povaze jazykového

znaku implikuje/presupponuje daná TLV. Jak rozumět pojmu jazykový znak, jak jej modelovat s ohledem na náš zájem o to, co to znamená, že slova něco znamenají.

Další dimenzi – označujeme ji jako **rovinu kompetenční** – představují spory o oborovou dělbu práce při popisu lexikálního významu: co všechno „umodeluje“ lexikální sémantika a co jsou už jevy, na které je její model významu krátký, resp. na jejichž zachycení už lexikální sémantika neaspiruje.

Následující rovina, kterou označujeme jako **rovinu hraniční**, je s těmi předchozími v jistém ohledu spřízněna. Hraniční rovina zároveň představuje nejspíš historicky prototypickou otázku lexikální sémantiky a také centrální otázku této práce. Sestává z úvah o umístění hranice v informační struktuře lexikálního hesla. Na této rovině si klademe otázky, kde pro naši teorii končí význam slova z hlediska informací v něm obsažených a proč zrovna tam, a ne jinde.

Tyto tři roviny chápeme u TLV jako základní, protože se nejspíš nejbezprostředněji týkají samotné povahy lexikálního významu, jak lexikálněsémantickou jazykovědnou teorii povětšinou zajímá. Naše zaostření se přitom bude týkat **především roviny hraniční a roviny kompetenční**. Věříme, že jejich rozbor nejlépe „obkreslí“ východiska a hranice teorií, kterým především chceme v této práci porozumět. Existují však nepochybně ještě další roviny. Jedna si svou obecností nezadá s výše uvedenými třemi, ale v lingvistických úvahách je spíš postulována než zdůvodňována. Tu nazveme **rovinou ontologickou**. Zbýlé dvě roviny jsou pak, navzdory své obecnosti, již spíše technické a do jisté míry na těch předchozích závisí. Nepochybně důležitou rovinou je **rovina evidenční**. Jak pracovní název napovídá, jde v ní o zdroj evidence pro naše tvrzení o povaze významu: o jaký typ evidence máme usilovat, na jaký typ vědního „slovníku“ budeme nakonec lexikálněsémantická vysvětlení redukovat. A konečně **rovina konceptualizační**. Ta pokrývá otázky po vhodnosti a povaze metajazykového formátu, jímž budeme modelovat naše východiska do následného lingvistického modelu.

Všechny vyjmenované roviny jsou zásadní a podstatné. To, že se zejména v analytické části budeme soustředit na rovinu hraniční a kompetenční, je dáno spíš pragmatickým omezením práce, než jejich samostatností. Naopak – tyto dvě roviny jsou úzce provázány s těmi zbývajícími, a pokud jim chceme udělit nějaký

netriviální smysl, budeme se muset těmi ostatními tak či onak v dalším textu zaměstnávat. Netroufáme si říct, že jedna z vytyčených rovin je nějakou ARCI-rovinou, „prstenem, který vládne všem“. Vnímáme dané roviny jako konfiguraci, klíčová místa v „topografii“ sémantického prostoru, jímž chceme procházet. A to můžeme učinit mnoha směry. Zároveň ještě jednou připomeňme, že co si určitě netroufneme v této práci udělat, je pouštět se do řešení dilemat jednotlivých rovin. Každé z nich by si vyžádalo samostatný a hodně obsáhlý svazek (a v dobrých knihovnách se jich pár najde). Co si troufneme, je maximálně přihlásit se v poslední kapitole k určitým pozicím a stručně vysvětlit důvod. V této kapitole je chceme především schematicky představit a poté je v jednotlivých teoriích (kapitola 5) identifikovat, bude-li to možné. Obecný přehled jako nástroj je hlavním cílem druhé a třetí kapitoly této práce.

2.1.1 Sémiotické dilema: sémiotická rovina

Sémiotické dilema má dvě podoby a jedna z nich byla vložena do kolébky moderní jazykovědy spolu s presupozicí, že jazyk je znakovým systémem. Ferdinand de Saussure bývá považován nejen za pionýra moderní jazykovědy, ale také za spoluzakladatele (spíš však obnovitele) sémiotického bádání. Sémilogie *Kurzu obecné lingvistiky*, traktovaná jako dvousložková teorie znaku, dala vzniknout strukturalismu a ten se ve své tradiční lingvistické formě (míněno u nás) této dvousložkové teorie přidržel. V následujících desetiletích se jazykověda pokusila pojednat svůj vztah k sémiotice i prostřednictvím jiných sémiotických teorií. V nemalé míře – například právě v lexikální sémantice – v teorii Luise Hjelmsleva (technicky se – nikoliv náhodou – nesoucí spíš v intencích prací Vídeňského kroužku), v určitých náznacích v teorii Charlese Sanderse Peirce a Charlese Morrise (u Jakobsona), později např. prostřednictvím francouzských myslitelů (Barthes, Greimas, Derrida) v textově a komunikačně orientovaných teoriích atd. Sémiotické dilema přitom získalo, jak jsme uvedli výše, dvě základní modelové podoby. Tou první, mírnější, bylo dilema uni- a bilaterální koncepce jazykového znaku.⁹ Je jazykovým znakem – jen v jazykovědné abstrakci rozdělitelná – jednota označujícího

9 V sémiotických debatách mívá pojem unilateralismu i jiný význam (s ohledem na spor o povahu neintencionálních znaků a obecně povahu pojmu komunikace). My jej tu však

a označovaného (Saussure), nebo má větší smysl hovořit o znaku jako o výrazové jednotce, jak by to naznačovalo čtení např. postanalytické (Goodman) nebo čtení poststrukturalistického myšlení? To, že Hjelmslev řeší dilema pro jistotu tím, že píše spíš o znakové funkci než o znaku, a to, co bývá v unilaterialistickém pojetí označováno jako znak, chápe jako jeden z funkcivů znakové funkce, spor rozhodně neanuluje. Mohlo by se přitom zdát, že jde vlastně o verbální spor o definici, která na podstatě vysvětlování procesů sémiozy nic nemění (vždy stojí něco za něco jiného). Jak ale naznačily zejména práce poststrukturalistického myšlení, tato distinkce míří na samé základy strukturalistického (bilaterálního) myšlení a vnáší do debaty zneklidňující prvek unikající, tekuté dynamiky právě na straně toho, co jsme si zvykli označovat jako významovou část znaku. Stručně řečeno, zatímco bilateralistické pojetí znaku vnímá jako systémem artikulovanou jak část znaku na rovině označujícího, tak zároveň souvztažně část na rovině označovaného, v unilaterialistickém pojetí je rovina označovaného jakoby v permanentním pohybu, není hotově předpřipravená tak jako část výrazová. Je daleko spíš „rodící“ se v aktuální komunikaci, generována diskurzem atp.¹⁰

Snad ještě zásadnější sémiotické dilema ale představuje filozofická debata, jejímž předobrazem by mohly být snad úvahy Wittgensteinovy nebo Austinovy. A sice, jestli je vůbec vhodné uvažovat o celku jazyka jako o sémiotickém systému v tom smyslu, že jazykové výrazy něco zastupují. Lze se nejspíš oprávněně domnívat, že jak reakce Wittgensteina, tak Austina jsou především osobitým vyrovnáním s extrapolačním redukcionismem „popisného“ uvažování o fungování jazyka v první generaci analytické filozofie. Odmítnutí hledat „pod povrchem“ řečových her nějakou další vrstvu je jak útokem na psychologismus,¹¹ tak poukazem na selektivní přístup objektového myšlení o významu (zmíněný např. hned v úvodu *Filozofických zkoumání*). Přestože je to důležitá epizoda zejména z hlediska

užíváme ve smyslu označení koncepce, která pojem znaku vztahuje pouze na výraz, a to ve smyslu TYPE (k vymezení viz např. Novák, 1978).

10 V tomto ohledu je možné také využít rozlišení mezi znakovým pojetím jako „code semiotics“ a „interpretation semiotics“ (viz Petrilli, 2006). Bliže o tom v podkapitole 2.2.2.

11 V tomto kontextu zní skoro paradoxně, že v americkém myšlení se vydal podobným směrem psycholog John Dewey, který svým přístupem ovlivnil významně dalšího „zachránce povrchu“ a „nepřítele významů“ Willarda Quinea.

filozofie jazyka (jak uvidíme dále), klade tato sémiotická skepse mnohé otázky např. ve věci metody jazykovědného zkoumání, podoby jeho metajazyka atp.

2.1.2 Teorie kódu a teorie produkce: kompetenční rovina

Postoje zastávané na této rovině mají mnohdy opravdu do jisté míry charakter arbitrárního rozhodnutí. Ne však docela. O co v nich jde? Pomozme si nejprve malým historiografickým exkurzem. Dějiny jazykovědného myšlení je možné vykládat – mimo jiné – také jako jakýsi „zápas“ o emancipaci jazykovědného myšlení jako typu myšlení *sui generis*. První dochované náznaky lze datovat do helénistického období, kdy se myšlení o jazyce začíná profilovat jako stále ještě smíšená a také služebná, ale přeci jen už – minimálně technicky – samostatná disciplína. Proces určité oscilace mezi jazykovědnou samostatností a splýváním jejích hranic s jinými disciplínami (filozofií, psychologii, sociologií atd.) ji pak provází až do současnosti. Bopp ji neviděl jako filologii, ale Schleicher ji viděl optikou *historia naturalis*. Steinthal ji viděl jako psychologii, Schuchardt téměř antropologicky. Program Ferdinanda de Saussura (a v roce 1911 i mladého Viléma Mathesia!) na počátku 20. století jasně vyhlásil další kolo osamostatnění jazykovědy. Toto hledání specificky jazykovědného je zkrátka skoro stejně staré jako myšlení o jazyce samo. A je to právě pojem „specifické jazykovědnosti“, který stojí také v jádru sporů této roviny. Jeho aktuální podoba v debatách o lexikálním významu má podobu sporu o existenci hranice mezi sémantikou a pragmatikou nebo, z jiného úhlu pohledu, mezi teorií kódu a teorií produkce. Zatímco teorie kódu je podle Eca teorií popisující „pravidl[a] spojující články jednoho s-kódu s články jiného nebo několika jiných s-kódů“¹² a soustřeďující se na „strukturu znakové funkce a na obecnou možnost kódování a dekódování“,¹³ teorie produkce se zaměřuje na analýzu „úsilí, vyžadovaného k tvorbě a interpretaci znaků, zpráv nebo textů“.¹⁴

12 Eco, 2004b, s. 49.

13 Tamtéž, s. 177.

14 Tamtéž.

Co je v modelačních možnostech jazykovědné teorie a co už přesahuje její rámec? Měl by lexikálního sémantika zajímat systém (např. v podobě kódu), nebo by měl navrhovat modely, které zachycují procesy produkce? A když tedy modelujeme systém, měli bychom jej modelovat tak, aby měl „predikční“ potenciál vzhledem k možné produkci? Zkrátka a dobře: zajímá lexikální sémantiku užívání jazyka do té míry, že formuluje svoje modely v podobě, která dokáže zachytit uživatelskou kreativitu, nebo je tento tvůrčí aspekt jazyka (či snad uživatelů?) za jejími modelačními hranicemi a možnostmi? Jak uvidíme dále, tendence postihnout dynamiku lexikálního významu prostřednictvím specifikačních mechanismů „kreativity“ jsou čím dál tím častějším předmětem moderních teorií, je ale otázkou, jak mohou vypadat konkrétní modely tváří v tvář skutečné jazykové kreativitě. Proto je kardinální otázkou, jak vypadá horní mez abstrakce daného modelu.

2.1.3 Mini a maxi v TLV: hraniční rovina

Jak jsme uvedli výše, je rovina debaty o hranicích lexikálního významu centrem teoretických sporů o povahu TLV. Jednotlivé postoje představují vždy amalgám teoretických východisek jednotlivých směrů moderní lingvistiky, postojů k pragmatice výzkumu a rovněž filozofických postojů v otázkách jazyka. Zároveň je tato rovina zjevně úzce propojena s rovinou předcházející (vlastně by se dala z obecnějšího hlediska chápat jako druhá strana téže mince, nejsou však totožné!). Dirk Geeraerts (2010) charakterizuje spor mezi minimalistickým pojetím významu a pojetím maximalistickým prostřednictvím opozice mezi strukturalistickou a kognitivní sémantikou. Nejprve si však řekněme, v čem se oba přístupy shodují: shodují se v tom, že lexikální významy jsou vždy součástí komplexnějších sémantických struktur, a také v tom, že jsou součástí „konstrukce“ významu v komunikačních situacích. Tedy že akty komunikace zakládají interpretační procedury, do kterých vstupují lexikální jednotky jako jejich součástí. To znamená, že komunikace a v ní povstávající porozumění je funkcí celé řady proměnných (velmi bazálně schematizovaných např. prostřednictvím Morrisova rozdělení sémiotických dimenzí do jeho známého trojúhelníku, podrobněji strukturovaných pak

např. v Ecově modelu z *Lector in fabula*).¹⁵ To, v čem se oba postoje liší, je míra a podoba vkladu, kterým lexikální jednotky do těchto konstitučních, interaktivních procesů samy o sobě přispívají. I v tomto případě, podobně jako na předchozí rovině, tedy odlišnost spočívá v tom, kam až v popisu lexikálního významu je ochotna lexikální sémantika zajít – co je a co už není „součástí“ významu dané lexikální jednotky.

Tento spor je v moderní lexikální sémantice často charakterizován jako spor mezi slovníkovým a encyklopedickým pojetím lexikálního významu a má bohatou, pestrou a mimořádně zajímavou historii i současnost.¹⁶ Otázky, které ve sporu zaznívají, mají tuto obecně jazykovědnou podobu:¹⁷ existuje specifická jazyková (nebo jazykovědná?) teorie významu, která vyděluje specificky jazykovou rovinu toho, co bychom mohli nazvat „lingvistickým“ významem, nebo je taková hranice iluzorní, nekonzistentní a příliš restriktivní s ohledem na to, co bychom čekali od vysvětlení významu toho či onoho slova? Měli bychom při popisu lexikálního významu hledat specifické jazykové minimum, nebo být spíš maximalističtí a zahrnout do jeho popisu tolik informací, aby zkrátka vysvětlily všechny (možné?) podoby užití v daném jazyce a zároveň charakterizovaly to, co považujeme za proces rozumění a interpretace? Má být lexikální sémantika striktně denotativní a reduktivně relační (identifikační a doslovná), nebo má zahrnovat všechny roviny diskurzu a zachycovat i potencialitu konotačního aspektu jazyka (ve smyslu konotace tak, jak o ní hovoří Hjelmslev nebo třeba Barthes). Kolik si má „ukousnout“ z toho procesu variability významu? Musí lexikálněsémantický popis explicitně zhodnotit to, co říká Eco, totiž že „kontext a okolnosti jsou od plného a úplného významu neodmyslitelné“, nebo to může

15 To, že jsou pracovně řečeno slova „jen“ součástími komunikačních aktů, samozřejmě neznamená, že by neexistovaly komunikační situace sestávající na výrazové rovině z produkce izolované jednotky chápáné v daném jazyce jako jedno slovo. Znamená to spíš to, že daná jednotka je vždy produkována v nějakém kontextu, že počítáme s intencionalitou komunikantů, že ve hře figurují faktory, které analyzují např. teorie topiku, rámců atp. Zkrátka že povstávání významu v komunikaci je výslednicí mnoha typů informací a aktivní interpretační účasti participantů komunikace.

16 Viz např. přehled a jednotlivé studie v Peeters, 2000a.

17 O té filozofické se zmíníme níže.

brát TLV tak nějak na vědomí, ale neučinit to základem své strategie při popisu významu? Odpovědi na tyto otázkové variace výše uvedeného dilematu se liší a důvodů bývá několik. Argumenty obou stran bývají zajímavé, snad ještě zajímavější však bývá soulad programových postojů s následnou deskriptivní praxí. Tak zatímco např. Wierzbicka je zastánkyní existence takového rozhraní mezi slovníkem a encyklopedií, kritici jí vyčítají, že v následné deskriptivní praxi sama toto rozhraní až příliš často rozpouští a popisy lexikálního hesla tak získává výsledný „tvar“, který propagují právě kognitivisté – ti však existenci daného rozhraní programově zpochybňují.

2.1.4 Zdroje evidence: evidenční rovina

Evidenční rovina je rovinou diskuze o ukotvení TLV. Jde v ní o oborový „jazyk slovníku“, kterým vysvětlujeme a koncipujeme lexikálněsémantické teorie. Evidenční rovina tedy dává odpovědi na otázku, jaký typ „věci“ popisujeme, popisujeme-li významy slov. Na abstraktní rovině můžeme schematizovat spor demonstrativně srovnáním tvrzení amerických filozofů Davida Lewise a Hilary Putnama. David Lewis ve svém obsáhlém článku *Obecná sémantika* explicitně předesílá: „Moje návrhy také nevycházejí vstříc očekáváním těch, kdo analyzování významu automaticky spojují s psychologii a sociologií uživatelů jazyka: s intencemi, smyslovými zkušenostmi a mentálními idejemi nebo se společenskými pravidly, konvencemi a pravidelnostmi.“¹⁸ Hilary Putnam se ale ve stati *Význam slova „význam“* ptá, proč se zajímat o existenci jazyka, který nemá základní charakteristickou vlastnost lidského jazyka (za něž bychom Lewisem výše vyloučené pojmy nejspíš považovali, pozn. M. N.).¹⁹ V souvislosti s psycholingvistickým výzkumem nacházíme variantu této diskuze např. v pojmovém rozlišení mezi rule-guided a rule-describable distinkcemi (zhruba řečeno: Jsou distinkce, které modeluje jazykovědná teorie, distinkcemi, se kterými operuje uživatel jazyka při jeho kognitivním zpracování v komunikaci?).²⁰ A ještě v jiné – našemu zkoumání blízké – podobě zmiňuje dané dilema např. Umberto Eco v souvis-

18 Lewis, 2006.

19 Putnam, 2006.

20 Viz např. Branigan – Pickering – Liversedge – Stewart – Urbach, 1995, s. 502–503.

losti s Petöfihö generativním modelem interpretace.²¹ Protože se lze domnívat, že jednotlivé postoje si nutně nemusí konkurovat (lze alternativně, komplementárně nahlížet na popisované jako na objekt, který vykazuje nějaké statisticky modelovatelné chování, a zároveň jako na objekt, který lze popsat prostřednictvím vztahové matice atd.), můžeme se zeptat i jinak: potřebujeme nalézt nějakou neutrální rovinu, která poskytne našim „předmětům“ status „objektu“ (tj. udělí jim punc reálnosti, skutečnosti), nebo bychom místo toho měli spíš usilovat o nějaký komplexní model jazykového chování, který vtěluje tyto různé přístupy do jednotného explanačního rámce? Má apriorní přednost psycholingvistický model interpretace textu, založený na experimentálním testování konkrétních uživatelů, před sémiotickým modelem, jehož jediným východiskem jsou texty jako kolekce tokens? Je důvodem odmítnutí dekompoziční teorie lexikálního významu fakt, že psycholingvistickému experimentu se nepodařilo detekovat dekompozici lexikálních jednotek v průběhu zpracování jazyka? Mluvíme tu stále ještě o týchž předmětech? Evidenční dilema by tedy mělo identifikovat postoje týkající se toho, co jsou zač předměty, které figurují v našich modelech, jaké k jejich zjištění stanovujeme metody a proč volíme tyto metody, a nikoliv jiné. Současný vývoj mnoha TLV naznačuje, že sílí tendence k interdisciplinárnímu sladování rámců v prostoru nějakého integrujícího modelu, typicky založeného na modelování lidské kognice.

2.1.5 Hledání metajazyka: konceptualizační rovina

Jestliže se problém evidenční roviny týkal hledání oboru, který ukotvuje typ „slovníku“ teorie, na konceptualizační rovině již můžeme hovořit o konkrétních slovnících a modelačních metajazycích. Zásadní je pro nás otázka, kterou pro moderní lingvistiku precizoval Luis Hjelmslev²² – otázka způsobu axiomatizace metajazyka dané teorie. V souvislosti s lexikální sémantikou může mít naše zkoumání tuto podobu: Jak získat pro popis významu metajazyk s dostatečnou expresivitou a zároveň s co nejexaktněji definovanými jednotkami, to všechno bez vazby na konkrétní jazyk objektový?

21 Eco, 2011, s. 86.

22 Hjelmslev, 1972.

Řekněme rovnou, že kromě první podmínky, která je nezbytná a nadřazená (potřebujeme dostatečnou expresivitu, abychom vyhověli aristotelským podmínkám definice, kdy *definiendum* = *definiens*), jsou zbylé dvě podmínky samy předmětem debaty.

Debata o hledání vhodného metajazyka svým způsobem kopíruje dějiny lidského snažení o hledání dokonalého jazyka.²³ V moderním lexikálněsemantickém myšlení můžeme její počátky spojit s formalizačními tendencemi souvisejícími s hledáním převodního jazyka pro potřeby strojového překladu, které se pak dále objevují ve formálních teoriích umělé inteligence nebo třeba v kognitivní psychologii.²⁴ Pro Igora Melčuka stejně jako pro Annu Wierzbickou je ideálem takového jazyka sada univerzálních významových atomů, sémantických „figur“, jejichž prostřednictvím by bylo možné popsat všechny jazykové výrazy všech existujících jazyků. Tato leibnizovská, jazykově-nezávislá (nebo prostě jazykově univerzální) „abeceda“ významu²⁵ představuje tedy jednu z pozic – axiomatizovanou, reduktivní a univerzální.

Kritikové této pozice se staví k tomuto typu projektů skepticky z několika důvodů. Jedním je poukaz na nedostatečnou expresivitu takového metajazyka. Přesvědčení, že nalezneme (zkonstruueme) metajazyk, který se svou expresivitou vyrovná jazyku přirozenému, a přesto bude dostatečně (tj. netriviálně) reduktivní a univerzální, je podle nich pouze zbožný sen, který nedokáže pokrýt všechna užití daného výrazu nebo diferencovat mezi výrazy sémanticky blízkými. Další námitkou, která se ozývá proti takto pojatému univerzalistickému metajazyku, je námitka jazykového relativismu. Navzdory tvrzení, že dané atomy významu nejsou jazykově specifické (tedy nejsou výrazy konkrétního jazyka), jsou vždy „zachyceny“ výrazy nějakého přirozeného jazyka. Kritika opírající se v podstatě o strukturalistické pojetí významu jako funkce jazykového systému tím upozorňuje na specifickou sémantickou determinovanost daného zástupného výrazu

23 Viz vynikající Ecovu monografii Eco, 2001.

24 Viz např. skriptu *Exaktní metody v jazykovědě* (Achmanovová a kol., 1965).

25 Podotýkám, že termín abeceda je vhodný proto, že takové jednotky nemají mít povahu znaku, pouze znak spolukonstituovat. Na rovině významu by tedy měly plnit stejnou funkci jako fonémy na rovině výrazu, tj. by neměly být otevřené interpretaci, nýbrž chápány jako nějak bazální.

systémem konkrétního přirozeného jazyka, tj. jeho specifčnost, nikoliv univerzalitu. Jiná velmi zásadní námitka zase upozorňuje na problematický status „neinterpretovatelných“ sémantických atomů a na nejasnost ve zdůvodněních jejich základnosti/jednoduchosti atp. Co znamená základní, jednoduchý – obecný a abstraktní, označující smyslově vykazatelné vlastnosti?²⁶

Tábor kritiků není homogenní, proto se liší jak důraz na jednotlivé argumenty, tak podoba „protinávrhů“. Jakýmsi obecným sjednocením může být důraz na rozvolnění přílišné reduktivnosti v dosavadní teorii významu. Tyto reakce zároveň kladou otázky, do jaké míry dané metajazyky determinuje teorie, tj. jestli jsou, nebo nejsou teoreticky ne/závislé? Zatímco někteří neodvrhují např. komponentový způsob reprezentace, ale poukazují na neudržitelnost redukcionismu a postulativní jednoduchosti jednotek významu (Eco), jiným vadí metajazyk predikátového kalkulu a uchylují se k popisu prostřednictvím přirozeného jazyka (Langacker). Další kritikové odmítají modelační schematizaci a vědomě rezignují na reduktivní povahu modelů (těch je naštěstí málo), případně se soustředí na modelování prostřednictvím „imagistických“ nástrojů (Lakoff, opět Langacker) atd. Někteří se pokoušejí o ukotvení vlastních modelů prostřednictvím experimentálních a s formalizací pracujících disciplín. Sami však musí často čelit námitkám kritizujícím neexaktnost, heterogenost, libovolnost, spekulativnost, povrchnost či „nelingvističnost“ jejich návrhů.

Zkrátka i v této oblasti jsme svědky chaotického metodologického víření posledních desetiletí, kdy už můžeme hovořit častokrát spíš o koexistenci než explicitním dialogu mnoha přístupů a modelačních procedur.

2.2 FILOZOFICKÉ RÁMCE TEORIE LEXIKÁLNÍHO VÝZNAMU

Jedna z nejčastějších námitek, které lze z lingvistických pozic zaslechnout, je „feymanovská“ námitka, jež tvrdí, že lingvistiku můžeme provozovat bez toho, že by nás musely zajímat názory filozofů. Podíváme-li se však pozorně na vývoj bádání

26 Viz např. Eco, 2004b, s. 49–50.

o jazyce v posledních cca padesáti letech, zjistíme dvě velmi důležité věci: 1) pozornost se čím dál častěji a čím dál intenzivněji upínala k otázkám významu/sémantiky; 2) nástroje, které jazykovědné bádání v této oblasti implementovalo do svých teorií a procedur, mají původ ve filozoficko-logických teoriích, ať už jde o východiska a postupy formální sémantiky, kterou můžeme považovat za jedno z dětí filozofického obratu k jazyku, nebo o postoje kořenicí mnohem hlouběji v minulosti. Zároveň se však může zdát, že tato revoluce sice poznamenala jazykovědnou syntakto-sémantiku, tradiční lexikální sémantice se však intenzivní spolupráce mezi jazykovědou a filozofií vyhnula. Pokusíme se ukázat, že i když je zjevné, že největší úspěch zaznamenala sémantika v oblasti „větné“ (pravdivostně hodnotová sémantika nebo také modelově teoretická sémantika), rovněž v oblasti lexikálního významu lze snadno vystopovat sedimenty filozofické tradice usazené na dně jednotlivých teorií. Proto považujeme za zajímavé nahlédnout, s jakými problémy a námitkami se některé filozofické přístupy musí vyrovnávat. Pokud zakládají přístupy k lexikální sémantice, pak jejich problémy jsou problémy lexikální sémantiky.

2.2.1 Filozofické základy TLV

Výčet obecných podmínek lexikálněsémantické teorie, uvedený v předchozí podkapitole, schematizovaně zastupuje několik souborů témat, otázek a názorů, jež svou obecností stojí na pomezí filozofie jazyka a obecné jazykovědy. Záleží přitom spíš na akcentech než na jasném rozdělení. Zejména otázky po ontologické povaze významu, problém určení jeho hranic nebo uvažování nad explanačními ambicemi sémantické teorie se vynořují v dějinách filozofie (jazyka) poměrně často a především filozofie 20. století jako filozofie linguistic turn je přetvořila ve svá ústřední témata. V této podkapitole je přiblížíme formou představení základních pozic. Jde nám o to, identifikovat sledované filozofické postoje uvnitř lexikálněsémantických teorií a tím tyto teorie nějak utřídit, charakterizovat. Takové propojení lexikálněsémantické teorie a určitého typu filozofického postoje pak samo o sobě generuje potenciální filozofické problémy/přednosti dané lingvistické teorie.²⁷

Pokus extrahovat pro účely naší práce jakési “instantní“ tematické a pojmové úběžníky se soustředí na tyto oblasti filozofie jazyka:

1. Ontologický status významu: Jaký je ontologický status významu, tj. co je významem jazykových výrazů (v různých podobách: v jakém prostoru významy „hledat“ a jestli se vůbec dají jako „něco“ hledat)?
2. Definiční „obsah“ významu: Jaký je vztah mezi naší znalostí faktů o světě a znalostí jazyka – významu jazykových výrazů (v různých podobách: existuje tu nějaká principiální hranice, jde o různé typy znalostí, dokážeme je od sebe odlišit na základě jasných kritérií)?
3. Ambice lexikálněsémantických teorií: Co je v možnostech lexikální sémantiky (v různých podobách: kam až dosáhne lexikálněsémantická teorie, které procesy zvládne modelovat a které už jsou mimo její modelační možnosti)?

Témat je samozřejmě mnohem víc (k některým se dostaneme v jiných podkapitolách),²⁸ a to se ani nebudeme podrobněji věnovat sémantické variantě filozofické skepse, která popírá perspektivu zmíněných otázek a postojů ve prospěch

27 Samozřejmě v závislosti na dalším vnitřním uspořádání dané teorie. Dané teorie mohou být pochopitelně vnitřně nekoherentní, stejně tak mohou být ovšem nekoherentní i jejich filozofické modely (východiska).

28 Např.: Jaký je vztah lidského jazyka a myslí (opět v různých podobách: jakou roli hraje pojem významu při popisu interakce mezi poznávajícím subjektem „uchopujícím“ svět a tímto světem, jak lidská mysl zpracovává význam v komunikaci, existují tu podstatné závislosti mezi pojetím významu a pojetím myslí)? Jak zapadá pojem významu do popisu fungování jazyka z hlediska procesu lidské komunikace (jakých procedur se významy v komunikaci účastní, co se s významy v komunikaci děje)? Prostřednictvím jakých procedur můžeme poznání jazykových významů objektivizovat (jaké nástroje – modely a modelační postupy – nám umožní vybudovat teorii významu pro výrazy přirozeného jazyka)? Co přesně modelujeme, modelujeme-li významy jazykových výrazů za pomoci daných konkrétních nástrojů a v daných specifických rámcích (jazykovou kompetenci mluvčího – jeho znalosti, strukturu abstraktního systému, „povědomí/kompetenci průměrného“ nebo „ideálního“ uživatele, specificky jazykovou/relativní úroveň x univerzální struktury lidské myslí, procesy lidského rozumění apod.)?

odmítnutí nějaké jednotné teorie významu, která by mohla dávat rozumné odpovědi na výše položené dotazy.²⁹

2.2.2 Slovo jako centrum a znak: sémiotická presupozice

Už od počátků je zřejmé, že uvažování o problému významu je v západním myšlenkovém prostoru jednak povětšinou sémiotické (jazykové výrazy jsou znaky, které něco zastupují, vyjadřují, pojmenovávají),³⁰ jednak je toto myšlení soustředěno na slovo jako základní a výchozí jednotku. Slovo (a slušelo by se říct především plnovýznamové slovo) v tomto pojetí význam nese nebo označuje a je výchozí jednotkou sémantického zkoumání a popisu. Ačkoliv se ani jedno nedá tvrdit absolutně, lze v historickém kontextu filozofie jazyka vidět jako paradigmatickou formu otázky tvrzení „O čem mluvíme?“³¹

Historie sémiotiky nabídla pochopitelně nepřehledné množství sémiotických koncepcí a bylo by neúnosné zde představovat v detailu být jen stručný výběr. Zaměříme se spíše na stručné vymezení opozice zmíněné výše při charakteristice roviny sémiotické. Základní opozicí diskutovanou v české lexikální sémantice byla opozice unilaterální a bilaterální koncepce znaku. Jak jsme uvedli, jedná se o spor o definici znaku z hlediska jeho struktury/složnosti, který je v tomto ohledu zároveň sporem o analýzu procesu semiosis. Je znakem pouze výraz, smyslově identifikovatelný objekt (v širokém slova smyslu), který „stojí za něco jiného“,³² nebo je znakem jednota výrazu a obsahu, označujícího a označovaného, stvořená a svázaná jazykovým kódem? Toto dilema bylo v jistém období diskutováno v československém lingvistickém prostředí.³³

29 Nejznámější podobu popření takové systematizace a zpochybnění toho, že pojem významu je něco, co je třeba vysvětlit (je to spíš sám o sobě nástroj vysvětlování), představují nejspíš Wittgensteinova *Filozofická zkoumání*. Ale zajímavá je v tomto směru třeba i studie Austinova (1998), snažící se ukázat nesmyslnost takového obecného tázání po významu.

30 Výjimky se ovšem najdou, např. Wittgenstein, Austin a Searle.

31 Vypůjčeno z názvu sborníku statí Pavla Tichého, jehož teorie významu je podle nás ukazkovým reprezentantem takového sémiotického myšlení o povaze sémantiky a jazyka jako celku. Viz Tichý, 1996.

32 Klasické „aliquid stat pro aliquo“.

33 Viz stručný přehled v Horecký, 1982 a tam uvedenou literaturu.

Domníváme se, že danou distinkci (a její důležitost) lze zachytit prostřednictvím vztahení zmíněných konceptů k idealizovaným procesům fungování sémiózy a k základním sémiotickým východiskům.

Bilateralistická koncepce se opírá o de Saussurovu dichotomii langue a parole a zároveň dichotomii označujícího a označovaného. V tomto pojetí existuje stabilní systém relací mezi označujícím a označovaným, který konstituuje jazykový znak. Tento jazykový znak je pozitivní, „hotovou“ jednotkou roviny jazyka (langue) jako souboru prostředků, které jsou následně používány v komunikačních aktech (parole). V idealizované podobě je toto užití možné chápat jako výběr hotových, připravených jednotek z inventáře a jejich „vlození“ do komunikačního procesu. Samotný komunikační proces je potom možné nahlížet prostřednictvím tzv. „postal package“ metafory – posílání hotových bilaterálních jednotek, nositelů „připraveného“ významu. Struktura langue je v tomto ohledu apriorní komunikaci, která je její pouhou realizací, naplněním již vymezeného. Kód³⁴ předeem artikuluje to, co je v komunikaci realizováno, je striktním limitem.

Zatímco bilaterální koncepce pracuje v extrémní podobě s tzv. „postal package“ modelem, unilaterální pojetí je podle našeho názoru charakterizovatelné v kompromisní verzi prostřednictvím pojetí kódu jako „meaning-making potential“,³⁵ Máme za to, tj. že v radikálnějším pojetí má unilaterální model znaku blízko k interpretativní koncepci sémiotiky (např. k pojetí Peircovu). V tomto modelu je znakem v striktním smyslu pouze výraz a jeho relace k významu není fixována tak rigidním způsobem jako v idealizovaném bilaterálním modelu. Je spíš výsledkem interpretativního chování v komunikační situaci. Přiřazení funkcí prostřednictvím znakové funkce – řečeno hjelmslevovskly – je otázkou aktuálního užití, nikoliv hotové struktury ve smyslu langue. Takový model se vzdává striktní dichotomie mezi langue a parole (mezi kódem a zprávou). Unilaterální pojetí znaku je reflexí aktuální jedinečnosti komunikačních situací a reakcí na jejich dynamiku. Interpretuje užívání jazyka jako komplikovanou interaktivní proceduru, která má vzhledem ke vztahu výraz–obsah spíš pravděpodobnostní

34 Dodejme, že v této práci budeme teorii kódu chápat volněji, než jen jak ji chápe postal package model, resp. že teorie kódu nebude nutně s tímto modelem synonymní.

35 Viz Petrilli, 2006, 181.

než fixní podobu. Pokud bychom chtěli volně vztáhnout takové dynamické pojetí k nějaké existující koncepci v analytické filozofii jazyka, pak by podle našeho názoru měla blízko k Davidsonově koncepci radikální interpretace a s ní souvisejícímu konceptu výchozí a průběžné teorie.³⁶

2.2.3 Z čeho jsou významy a kde je hledat: povaha významu

JSOU VÝZNAMY V HLAVĚ?

Prvním a klíčovým bodem sémantických debat je problém ontologického statusu lexikálního významu a s tím úzce spojená otázka, v jaké sféře máme po významech pátrat. Mohlo by se zdát, že je vlastně celkem lhostejné, kde budeme významy hledat. Spolu s Davidem Lewisem bychom mohli tvrdit to, co říká on ve své rozsáhlé studii *Obecná sémantika*.³⁷ Totiž že nejdřív musíme zjistit, co význam dělá, a pak teprve hledat to, co tohle dělá. Práce lexikálního sémantika by přitom skončila tím prvním. Jenomže názory na povahu významu – jakkoliv neujasněné – bývají nakonec stejně alespoň implicitně přítomné v základech teorie, a nesou s sebou proto závazky obecného charakteru.³⁸ Zkrátka to, jak mluvíme o významu, závisí na tom, jak pojmáme vztah jazyka a světa.

Základní, i když neúplnou podobu filozofického dilematu v této oblasti formuluje např. Jon Barwise: „Where is meaning anyway, in the mind of the speaker or author, or in the world shared by a speaker and his audience and an author and his readers? There would seem to be an almost irresolvable conflict in the facts of language use.“³⁹ Barwise toto dilema označuje jako souboj tzv. „world oriented tradition of semantics“ s „psychological tradition“ a přidává k výčtu ještě „the

36 Viz např. Davidson, 2001.

37 Lewis, 2006.

38 Je zajímavé, jak se tato debata o statusu entit objevujících se v jazykovědné teorii podobá debatě o teoretických pojmech exaktních vědních oborů (viz např. sborník *Filosofie vědy*, Praha 1968) a jak se dokonce užívá její metaforiky (srov. Geeraerts, 2010, s. 104 o Katzovi). O implikacích debat o statusu významu viz např. sérii polemik mezi Peregrinem, Cmorejem, Maternou, Svobodou a Raclavským (*Filosofický časopis*, 2005 aj.).

39 Barwise, 1988, s. 23.

speech act school“ jako další specifickou podobu odpovědi na filozofické pokusy o lokalizaci významu.

Jednoduchou a v posledku vlastně výstižnou a přehlednou klasifikaci pozic v tomto dlouhém sporu předkládá Jaroslav Peregrin v článku *O čem je sémantika* (a později v monografii *Úvod do teoretické sémantiky*).⁴⁰ Peregrin rozděluje filozofické pozice v teorii významu na substantiální a strukturální. Ty substantiální mají různé podoby: významy jako hmatatelné věci, významy jako předměty myšlenkového světa mluvčích a významy jako předměty světa objektivních abstrakt. Takové lokalizační rozdělení, které schematizuje Peregrin, je tváří v tvář vývoji filozofie pochopitelně (mimořádně užitečnou!) simplifikací. Spor, který lze označit jako hledání toho, co a kde je význam, má kromě lokalizačního a ontologického rozměru i vrstvy, které odkazují k otázkám, jež souvisejí s problémy jazyka a komunikace v určitém ohledu bezprostředněji, než se zdá naznačovat spor o to, „kde dlí významy“. Prostřednictvím lokalizační metafory lze totiž daný spor vnímat jako výraz napětí mezi dvěma základními intuicemi, které spojujeme s naším uvažováním o jazyce: mezi vědomím zjevné subjektivity komunikantů, konceptualizované v pojmech idiolektu a individuální pojmové výbavy, na jedné straně a vědomím nepopíratelně sociální, interaktivní povahy komunikace a interpretace na straně druhé. Komplikovaný vztah mezi specifitami individua, interpretačními procesy a veřejností (sociálností a koordinovaností) komunikačních aktivit je skutečným hybným momentem filozofického uvažování o povaze významu a jazyka. Výsledkem jsou pak různé podoby koncepcí externalismu a internalismu, individualismu a konvencionalismu atp.

VÝZNAMY JAKO VĚCI

To, jestli se v případě významů jedná o entity a jestli jsou to entity mentální, nebo entity existující mimo lidskou mysl, je první bazální distinkcí filozofického uvažování o lexikální sémantice.

Podobu extrémní lokalizační protoverze takového dilematu lze ilustrovat na dvou příkladech ze starší filozofie.

40 Peregrin, 2003.

Na jedné straně tu máme Platónovu koncepci významu, jež je podle nás ukryta v jeho teorii idejí. Platónovo propojení jména a ideje a jejich statusu je možné interpretovat jako určitou teorii významu jazykových výrazů, a to jak z hlediska povahy vztahu výraz–význam, tak z hlediska ontologického statusu samotného významu. Ideje jsou v Platónově pojetí věčné, nepomíjivé, ne-smyslové formy věcí, jejich dokonalé předobrazy, jichž jsou věci ve světě pouze nedokonalou nápodobou. Platón postuluje ontologickou strukturaci skutečnosti z několika důvodů, jedním z nich budou důvody epistemologické.⁴¹ Povaha jazyka je pak vyložitelná na základě vztahů existujících v trojúhelníku slova – ideje – věci. Rozpoznání něčeho, nějaké věci jako takové, že ji můžeme označit daným jménem, je rozpoznání toho, že dané individuum participuje na určité ideji, že je její určitou nápodobou. V *Ústavě* zase Platón tvrdí, že „obyčejně děláme tak, že kolem každé skupiny jednotlivin, kterým dáváme totéž jméno, klademe jedno eidos“.⁴² Toto eidos můžeme v jistém slova smyslu chápat jako význam jazykového výrazu, protože ono je tím, co pod sebou „sjednocuje“ jednotliviny, k nimž budeme jazykový výraz náležitě vztahovat, stává se v podstatě kritériem pro náležité užití takového výrazu, pro pravdivou predikaci. A jak připomíná – i když v trochu jiném kontextu – Platón pro změnu v *Kratylovi*: „Zdali pak tedy, můj rozmilý, nemusí i onen zákonodárce umět vkládat do hlásek a slabik jméno přirozeně vhodné ke každé jednotlivé věci a hledět k onomu samému skutečnému jménu (tj. určitému eidos, pozn. M. N.) a tak tvořit i dávat všechna jména [...]“⁴³ Toto eidos, ideu, objektivně existující nezávisle na člověku, „vyjádřitelnou“ definicí založenou na představě, že všechny věci označované tímto jménem spojuje soubor nutných vlastností, jež tvoří podstatu ideje, lze chápat jako Platónův objektivistický ekvivalent významu.

Proti takovému pojetí lze postavit např. přístup Johna Locka.⁴⁴ Lockovy významy jsou totiž zcela zřetelně nejen idejemi lidské mysli, jakýmijsi mentálními

41 Opírá se o požadavek objektivní pravdivosti jako nutné podmínky možnosti poznání. Viz např. úvodní a závěrečné pasáže dialogu *Kratylos*.

42 Platón, 2005, 10, s. 368, paginace 596 A.

43 Platón, 1935, s. 10, paginace 389.

44 Locke, 1984. Dalo by se možná očekávat, že protikladem koncepce Platónovy bude v tomto ohledu pojetí Aristotelovo. Motivací by mohla být slavná pasáž z již zmiňovaného spisu

reprezentacemi věcí, ale jsou zároveň navýsost subjektivní.⁴⁵ Locke vnímá relaci mezi slovem (výrazem) a ideou (významem) jako výsledek arbitrárního přiřazení, které je plně v kompetenci mluvčího a posluchače. Kritiku takového pojetí významu – zejména ve vztahu k vysvětlení procesu komunikace a dorozumění – ukazuje např. Peregrin (1995).

Platonistické řešení vystihuje naše obecné přesvědčení, že význam slov není věcí libovůle subjektu, že slova se vztahují k tomu, co označují, na základě principu, pravidla, které je ukotveno mimo individuum (Platón je přesvědčen, že je ukotveno v objektivní říši idejí). Druhou intuici, totiž že s významy vstupujeme jako subjekty prostřednictvím výrazů do kontaktu (že jim rozumíme, že jimi něco míníme), že je zkrátka nějak zpřítomňujeme v myšlenkových a komunikačních (interpretačních) aktech, ponechává z hlediska explikace platonistický přístup nevyřešenu.

Za volnou resuscitaci ontologické debaty z platonistického pohledu na významy lze v moderní filozofii nejspíš považovat linii započatou Fregeho pracemi a reprezentovanou jistou částí logické komunity. V zájmu o lokalizační status významu pak pokračuje zejména část filozofů a lingvistů spojená s tzv. kognitivním obratem (Johnson, Jackendoff, Lakoff, Langacker), i když v tomto případě je motivace dána spíš zájmem o určení relevantního prostoru při získávání evidence o sémantice jazykových výrazů (na základě psychologických zjištění o kategorizaci a obecněji v souladu s mentalistickým postulátem).⁴⁶

O vyjadřování, ve které Aristoteles načrtává čtyřúrovňový model znaku. Zejména kvůli pojmovým distinkcím zastřeným pozdějším překladem Aristotela do latiny je dnes předmětem sporu interpretace této části spisu a následujících oddílů (např. z pohledu teorie reference), především pokud jde o povahu znakové relace mezi slovem a tím, co Aristoteles nazývá hnutí duše. Právě tyto „likeness, or images, or copies of the thing“ jsou podle našeho názoru Aristotelovými kandidáty na pojem významu. Hnutí duše je možné chápat jako entity subjektivní (jako příslovečné „významy v hlavě“). V tomto ohledu se ale jeví věc až příliš nejasná. Aristoteles hovoří o tom, že tyto hnutí duše jsou všem společné a že jsou konstituovány jakousi formou odrážení společné mimojazykové skutečnosti a v tomto ohledu je lze chápat spíš jako pouhou přemístěnou variantu Platónova přístupu (i když se specifikací právě u Platóna chybějící intuice o přítomnosti významů v subjektu – významy jsou i nadále objektivní, pouze jsme specifikovali mechanismus jejich přítomnosti v subjektu).

45 Tak se mi alespoň jeví také interpretace např. Petra Glombička (Glombíček, 2005).

46 Srov. Jackendoff, 1988.

Zajímavou linií v lokalizačním rozměru sporu o význam je různorodá směsice filozofických názorů, která zpochybnila samu lokalizační představu o povaze významu. V prostoru filozofie přirozeného jazyka, v díle pozdního Wittgensteina a také v pokusech Quineových zároveň krystalizuje odmítavý, volně řečeno nesémiotický postoj k pokusům o „lokalizaci“ významu. Pro Wittgensteina nebude význam cílem, ale prostředkem vysvětlování (nebude rozhodně nějakou existující entitou, ale spíš funkcí⁴⁷ výrazu). Wittgenstein napadá jak lokalizaci mentalistickou (např. argumentem proti soukromému jazyku), tak konkretistickou (argument s Nothungem) a objektivistickou (argument slovnědruhový aj.). Pro Austina bude celá obecná otázka po totožnosti významu nesmyslná (viz jeho studii *Význam slova*). Quineův centrální útok na ontologizaci pojmu význam (ve *Dvou dogmatech empirismu* nebo *Ontologické relativitě*) se zase opírá o definiční nekorektnost pojmu a o pragmatickou inspiraci Deweyho filozofii; Quine navíc konstituuje nový, holistický přístup k pojetí významu (spojený s metodologickým behaviorismem), který přestává pátrat po významu, protože význam přestává být věcí i „věcí“. S podobnou skepsí se pak setkáváme také třeba u Davidsona.

Nový impuls a mnohem strukturovanější podobu získala debata o tom, „jestli jsou významy v hlavě“ v sedmdesátých letech a osmdesátých letech díky myšlenkovým experimentům Hilary Putnama, Saula Kripkeho nebo Tylera Burge. Proměnila doposud spíš obecnou a občas dost nejasnou diskuzi v debatu prověřující základní koncepty teorie jazyka a vyústila v koncepční spor mezi různými podobami tzv. externalismu a internalismu. Iniciačním byl v tomto ohledu zejména Putnamův text *Význam slova „význam“* (inspirovaný některými Kripkeho myšlenkami týkajícími se reference vlastních jmen). Putnam v něm představil jednak koncepci vztahu jazyka a světa prostřednictvím výkladu principu reference některých výrazů,⁴⁸ jednak uvedl do oběhu zásadní pojmy formující další diskuzi (např. pojem jazykové dělby práce). Pozornost se začala soustředit např. na to, „jakou váhu máme při identifikaci myšlených a komunikovaných obsahů udělit společenským standardům a jakou osobním charakteristikám individua“.⁴⁹ Spíš než

47 Ne v matematickém slova smyslu.

48 Výrazy pro přírodní druhy (ke specifikaci viz Putnam, 2006).

49 Koťátko, 2006, s. 184.

na hledání významů jako věci se jednotlivé koncepce soustředí na vymezení faktorů, které determinují takové jazykové a sémantické fenomény, jako je reference, interpretace, připsování přesvědčení apod. Putnam píše: „Stručně řečeno navrhuji, abychom „význam“ nedefinovali tak, že vybereme objekt, který ztotožníme s významem [...] ale tak, že určíme normální formu (či spíše typ normální formy) popisu významu.“⁵⁰ Putnam se tak nicméně pokusil ukázat, že významy nejsou v hlavě, protože podle něj je vztah mezi výrazy pro přírodní druhy a jimi referovanými entitami založen na bezprostřednějším typu kontaktu (esence objektů a její „křest“). Burge je zase přesvědčen, že jazykové konvence a dělba jazykové práce jsou těmi faktory, které determinují propoziční obsah našich výroků, i když sami určité výrazy neovládáme. Bilgrami předpokládá, že „běžné připsování obsahů se odehrává na podstatně lokálnější úrovni“, tedy že aktuální význam je kontextově senzitivní atd.

To vše se přitom děje na pozadí debaty o povaze a úloze konvence v jazyce (je nutnou podmínkou dorozumění?), o idiosynkracii významu (je nutné předpokládat sdílený význam?), o expertní a neexpertní znalosti (která z nich tvoří význam slova?), o intersubjektivitě, znalosti jazyka (co musí o významu vědět kompetentní mluvčí?) a o příbuzných tématech.

Na jedné straně takových diskuzí stojí silně „sociální“ pojetí determinace významu (Burge), které do tohoto procesu vnáší výrazný konvenční, sociální, externí prvek (ten „připisuje“ význam prvkům promluvy), nebo individuálnější pojetí Davidsonovo či Bilgramiho, které spoléhá na kontextově-interpretaci („lokálnější“) připsování obsahu.⁵¹

Na straně druhé pak stojí internalistické pojetí např. Searlovo nebo Koťátkovo, které obhajuje individuálnost, ne pasivní determinovanost obsahu, tj. předpoklad, že navzdory odlišné (a např. neúplné) znalosti významu jazykových výrazů u jednotlivých mluvčích (mezi sebou, ve vztahu k jazykovému kolektivu) je konstituce propozičního obsahu aktivním aktem individua. Tzn. že připsání obsahu promluvy mluvčímu nepředpokládá jen jakési jeho parazitování na

50 Putnam, 2006, s. 320.

51 K tomu viz Koťátko, 2006, s. 205–208.

společenském pojmovém repertoáru, jehož obsahová znalost je mu třeba i částečně nedostupná.

Ve světle těchto obecných úvah se nabízí otázka, jestli nedat za pravdu Lewisovi a uznat, že pro tvorbu TLV nejsou výše uvedené otázky tím nejpodstatnějším. Ptejme se tedy, v jakých konkrétních aspektech se dotýkají formulovaná témata a pozice obsahu TLV.

Důležité je zdůraznit, že všemi zmíněnými návrhy se dané teorie soustředí na to, jak popisně překlenout původně jasně rozdělený prostor mezi komunikujícími subjekty (a jejich subjektivitou) a zjevnou veřejností jazyka, tedy v podstatě prověřují a precizují pojem intersubjektivy (jeho váhu, nosnost, obsažnost), resp. vytváří strukturu propojující subjekt, mimojazykovou skutečnost a jazykové společenství.⁵² To, v čem se jednotliví autoři liší, jsou zvolené determinanty a míra jejich akcentování. Výsledný způsob „modelování“ zmíněných vztahů a mechanismů, které je zakládají, se projevuje v lexikálněsémantických teoriích v několika oblastech.

Námi zkoumané TLV se např. pokouší nějak zachytit pojem intersubjektivy jazyka (hovoří o intersubjektivně formovaných obsazích vědomí, o sémantických univerzáliích, o vtělesněných významech apod.). Jednotlivé koncepce pak implikují rozhodnutí v těchto otázkách:

Omezujeme se při tvorbě modelu lexikálního významu na nějaký konkrétní útvar národního jazyka?

Jaká míra idiosynkracie je ještě únosná pro to, abychom zahrnuli jisté užití jazykového výrazu do popisu jeho jazykového významu?

Jaká kritéria užijeme pro zachycení průměrné znalosti významu? (Je to vůbec použitelný koncept?) Jaký je vztah expertní a průměrné znalosti při popisu významu?

Atd.

Věříme, že pokud původní, poněkud „vzdáleně“ vyhlížející debatu o ontologické „lokalizaci“ významu reinterpretuje v kontextu těchto rámcových úvah o úloze a „obsahu“ pojmu významu při explikaci procesů komunikace a rozumění

52 Putnam hovoří o vektorech charakterizujících význam, v podobném duchu lze podle našeho názoru rozumět např. návrhům Barwise.

(v kontextu pojmů pravidlo, interpretace, konvence, expertní a průměrná znalost atd.), ukazuje se podstatná souvislost mezi budováním TLV a danými filozofickými postoji.

2.2.4 Ontologie a epistemologie jako hranice významu: složky definice

Svým obsahem bude následující podkapitola úzce souviset s tou předešlou. Připomeňme si nejprve stručně, co jsme řekli v předchozí podkapitole o problematice hranic významu z pozic lexikální sémantiky. Základní otázkou bylo, jestli bychom měli usilovat o to, aby byla lexikálněsémantická teorie spíše minimalistická, nebo maximalistická. Dilema minimalismu a maximalismu se přitom týkalo povahy „informací“ pojatých jako vymezení významu slova. Otázka by mohla znít takto: co všechno musíme vědět, abychom znali význam určitého slova. Uvažovali jsme přitom o jakémsi úzkém a širokém profilu, který jsme metaforizovali prostřednictvím pojmů slovníku a encyklopedie. Zatímco slovníkový profil se soustředil na postižení tzv. podstatných diferencních rysů (myšleno třeba i v nějak zprostředkovaném vztahu k referentu),⁵³ encyklopedický profil měl spíš podobu mnohoaspektového popisu, jehož limitem nebyly pouze tzv. nutné a postačující podmínky (podstatné jednotící a diferencní rysy), ale šlo o bohatý, různorodý korpus informací, jakýsi „pool of resources“.⁵⁴

Také v tomto případě nalezneme poměrně snadno zjevné paralely (a vlivy!) ve filozofii jazyka. Víra v to, že nám filozofie poskytne přehledný aparát k uchopení problému (nebo přímo odpověď), je však bohužel spíš lichá. Sama filozofie se totiž potýká nejen s názorovou růzností, ale také s terminologickou nejednoznačností a v souvislosti s tím s názorovou nejasností.⁵⁵ Jen zmatek, který provází užívání „termínů“ značení, reference, denotace, designace, signifikace, supozice, konotace... atd., vede opakovaně k přesvědčení, že je třeba se mnoha starých pojmů definitivně zbavit a nahradit je novými, s přesně vymezeným obsahem

53 V další kapitole uvidíme, že jestli jde, nebo nejde o referent, je pro některé teorie také podstatné.

54 Z jiného kontextu vypůjčené Bilgramiho obrazné pojmenování.

55 Pro snahu zmapovat např. historii konceptu denotace viz Eco, 2011, tam také odkazy na další podobně orientované snažení.

(jako to zkusil v lingvistice udělat např. Louis Hjelmslev). Co nám ale filozofie poskytnout může (a dobrá filozofie to dělá), je inspirace, jež přesahuje parcialitu axiomů lingvistiky. V tomto případě má taková inspirace podobu odhalení jistých presupozic (nebo třeba kořenů a motivací), které různá východiska v uvažování o hranicích významu zakládají. Zatímco moderní lingvistika mnohdy ráda tvrdí „zajímá nás jazyk, ne svět“, filozofie to říct nemůže.

Pokud už se filozofie zabývala otázkou stanovení významu slova (a jeho hranic), týkalo se to – pod různými jmény – častokrát statusu definice (jak ji stanovit, co ji zakotvuje) a organizace našeho vědění a poznávání. Filozofie obratu k jazyku transformovala toto téma do podoby vymezování vztahu mezi jazykem a světem a do debaty o hranici mezi rozuměním jazyku a rozuměním světu. Možnou inspirací, jak lze schematizovat filozofický rozměr sporů o povahu lexikálního významu, nabízí propojení výkladu Aristotelovy teorie definice (jako kulturně dominantní přístup k vymezení významu) s náčrtem části debaty o vztahu tzv. syntetických (někdy též faktuálních, faktivních) a analytických výroků (Carnap, Quine) a debaty o dogmatech empirismu (Quine, Davidson).

DEFINICE: PODSTATNÉ A NEPODSTATNÉ

Začneme definicí. Pojem definice je pochopitelně obecným vlastnictvím vědy (každá disciplína potřebuje definici svých jednotek), v případě lexikální sémantiky je předmětem definice význam lexikální jednotky, typicky slova. Stejně tak samozřejmě existuje mnoho vymezení definice, viz pro sémantiku např. přehled v Čejka (1992). Z historicko-kulturního hlediska lze však považovat za prototypické definice významu víceméně různé variace na definici aristotelickou, která se opírá o stanovení nadřazeného rodu a specifické diference. Připomeňme si pozadí takového přístupu k definici. Tento typ definice je zaprvé založen na představě definice jako ekvivalence (definiendum = definiens) a zadruhé – protože byl konstruován s ontologicko-epistemologickými ambicemi v rámci Aristotelovy filozofické koncepce – jeho architektura tato filozofická východiska odráží. V Aristotelově pojetí definice je vtělena teorie kategorií, teorie podstaty a akcidentálních atributů („struktura“ jsoucna) a teorie o hierarchickém uspořádání jsoucna v celku univerza. Tyto tři aspekty Aristotelovy metafyziky pak ústí v podobu

definice, která analyticky vysvětluje význam jména tak, že popisuje ty atributy, které konstituují substanci jsoucna. Lakoff o tomto filozofickém založení sémantiky hovoří jako o objektivistické sémantice.⁵⁶ Sémantice, jejímž bytostným předpokladem je metafyzický realismus a která je příznačná pro větší část západního myšlení o jazyce. Tradičně uváženým příkladem je Aristotelova definice člověka prostřednictvím atributů rozumnosti a živočišnosti.

Vzhledem ke značné složitosti a místy i nejednoznačnosti problematiky (pro zpřehlednění odkazujeme na Ecúv výklad)⁵⁷ zjednodušeně řekněme, že principem definice je stanovit ekvivalenci mezi definiens a definiendum tak, že analytická část ekvivalence obsáhne ty atributy, které náleží subjektu per se, moderní terminologií řečeno analyticky. Toho je docíleno tak, že identifikujeme objekt popisu v hierarchické struktuře jsoucna a definičně jej uchopíme prostřednictvím nadřazeného rodu a příslušných diferencí. Stanovit tyto diference (ve dvou- a více-úrovňovém binární stromové struktuře) v konečném a dostatečném počtu je však úkol, jehož praktické řešení Aristoteles spíše naznačuje než plní. Pochybnosti o našich možnostech absolutně proniknout k podstatě jsoucna (tj. de facto odhalit ty skutečné esenciální příznaky) pak podle Eca⁵⁸ stvrzuje v duchu aristoteléské tradice Tomáš Akvinský svou skepsí a poukazem na pouhou inferenční podstatu našeho vědění, tedy na sémiotické „hypotetizování“ o esenciálních příznacích na základě zkušenosti.

Stručně shrnuto – význam výrazu je zachycen definicí, tato definice je ekvivalentní výrazu a její skladba odpovídá těm vlastnostem označovaného objektu, které identifikujeme jako vlastnosti esenciální – zachycují podstatu, určují charakteristiky vymezující daný objekt v říši jsoucna a odlišující ho od jsoucna dalších. Máme tedy před sebou pojetí významu jako stanovení esence, tj. nutných podmínek, které vymezují daný objekt.

56 Lakoff, 2006.

57 Eco, 1984a, s. 46–68.

58 Tamtéž.

PROBLÉM ANALYTIČNOSTI: FIXACE NUTNOSTÍ

V moderním pojetí je tento princip sémantické definice (definiens logicky vyplývá z definienda a vice versa) ukotven v konceptu tzv. analytického výroku. Problematiku vztahu analytických a syntetických soudů nacházíme již u Kanta, budeme se však soustředit na současnější variantu tématu, jak o něm hovoří a jak jej formální definicí nejprve pro logické a později i mimologické termíny rozpracoval Rudolf Carnap. A to v souvislosti s jeho teorií L-sémantiky (koncepte logického prostoru, logické pravdivosti a popisu stavu), úvahami o vztahu mezi pravdami logickými a faktuálními a později také v souvislosti s (lexikologicky relevantní) teorií významových postulátů.

Právě proto, že se vyhneme technickému výkladu Carnapova přístupu, sluší se neopomenout, že Carnap původně danou teorii analytičnosti formuloval 1) pro jazyky formální sémantiky (nikoliv pro jazyk přirozený) a 2) se jeho teorie netýkala vztahů mezi mimologickými výrazy. Protože se však Carnap později rozhodl aplikovat svůj přístup i v oblasti tzv. deskriptivní sémantiky (tj. sémantiky historicky daných přirozených jazyků), probereme jej především v tomto kontextu.⁵⁹

Aristotela pojí s Carnapovým projektem přesvědčení, že logická analýza je adekvátním rámcem a skutečným organon při vědecké organizaci našeho poznávání. Carnapova L-sémantika charakterizuje pojem analytičnosti prostřednictvím pojmu L-pravdivosti. Pojem analytičnosti byl vymezen formálně pro konstruované symbolické jazyky a původně zaměřen na vymezení mimologických termínů na bázi popisu stavu prostřednictvím souborů atomárních výroků. Pokud budeme chtít daný pojem explikovat ve smyslu materiální analytičnosti (ve vztahu k výrokům subjekt-predikátovým), pak analytický je takový výrok, který je L-pravdivý (logicky pravdivý), to znamená, že jeho pravdivost může být rozhodnuta pouze na základě sémantických pravidel, bez jakéhokoliv přihlídnutí k mimojazykovým faktům. Proti tomu stojící faktuální výrok je výrok, pro jehož ověření je třeba provést empirické zkoumání, jehož výsledek je porovnán s obsahem výroku. A pouze toto porovnání může rozhodnout o jeho pravdivosti. Toto

59 K vymezení viz Carnap, 1968a.

přehledné a snadné rozlišení vyznívá přitom krystalicky čistě zejména ve chvíli, kdy na pojem analytičnosti nahlížíme optikou původních Carnapových návrhů. To jest, když uvažujeme o konstruovaných systémech (logické sémantiky) a případně striktně definovaných mimologických termínech. Hranice mezi syntetickými a analytickými výroky je ostrá a jasně vymezená, protože známe explicitní podobu pravidel odvozování (ta jsou axiomatizována) a máme k dispozici jasně vymezené významy mimologických termínů a sémantických vztahů mezi nimi.

Když se na daný přístup podíváme optikou takové empirické vědy, jako je lexikální sémantika, je zřejmé, co se nám tu nabízí. Při takto pojatém pohledu na pojem analytičnosti by se v jistém ohledu dalo – a jak připomíná Jaroslav Peregrin,⁶⁰ také se to dělo – uvažovat o analytických výrocích jako o výrocích, které jsou vlastně v jistém smyslu empirické: jsou to výroky, které faktálně popisují vztahy mezi výrazy daného jazyka na základě logického vyplývání, tedy poskytují dobrý základ pro exaktní uchopení lexikálního významu. A Carnap nám také ukazuje, jak by taková „pragmatická teorie intenze“ (jeho název pro teorii empirické sémantiky) mohla vypadat. V článku *Význam a synonymie v přirozených jazycích*⁶¹ navrhuje model stanovení významu empirických výrazů založený na pojmu synonymie (jež je druhou stranou mince, první stranou je pojem analytičnosti) a modality. Význam výrazu je v něm vymezen jako intenze predikátu a je obecnou podmínkou, kterou musí objekt splňovat, aby byl uživatel jazyka ochoten přiřadit predikát k danému objektu. V duchu aristotelské definice by pak měla definice lexikálního významu podobu analytického výroku, na jehož pravé straně bychom našli konjunkci predikátů, tj. měla by podobu toho, co Carnap charakterizoval jako významové postuláty. Ty „explicitně stanovují vztah synonymie mezi non-logickými výrazy, které v daném postulátu figurují, čímž vlastně definují jejich význam“.⁶² Význam výrazu by tedy byl dán souhrnem všech analytických pravd, ve kterých se tento výraz vyskytuje.⁶³ Zatímco však Carnap formuloval tuto teorii pro umělé sémantické systémy, jak ukazuje jeho výše zmíněný

60 Peregrin, 1995.

61 Carnap, 1968a.

62 Srov. Carnap, 1968b.

63 Peregrin, 1995.

text o synonymii, je principiálně použitelná (funguje jako model) i pro zachycení vztahů mezi výrazy přirozeného jazyka. Co je však podstatné, Carnap v daném textu upozorňuje na problém intenzionální vágnosti, tj. na možnost nejistoty, jisté otevřenosti a vágnosti při empirickém procesu stanovování intenze (kognitivní složky) významu výrazů přirozeného jazyka. Pokud k těmto zjištěním přidáme jeho pojetí induktivní (statisticky orientované) logiky a jeho koncepci teoretické vázanosti významu termínů, dostáváme minimálně v případě sémantické teorie přirozeného jazyka podstatně méně čistý a jasný obrázek významu, než by nám bylo na základě původního návrhu milé (a jak uvidíme za chvíli, Quine celou situaci ještě zhorší). Zajímavé ale pro nás zůstává zjištění, že v Carnapových úvahách dostáváme k dispozici filozofickou teorii významu, která je: silně formalizovaná, exaktní, logicky orientovaná, explicitní a snaží se vypořádat jak s rovinou extenze, tak s rovinou intenze. A také přesněji vymezuje, co je to ta kognitivní rovina významu, kterou jsme si zvykli označovat jako denotaci. Přes to všechno: jak připomíná Ladislav Tondl ve svých úvahách o stupních analytičnosti⁶⁴ a v souvislosti s tím, co mělo jako reakce na Carnapovu teorii o faktitivních a analytických výroch přijít, je skutečnost daleko méně přehledná, vstoupíme-li do tak problematického terénu, jakým je užívání výrazů přirozeného jazyka a hledání jejich významů.

Zásadní obrat v názorech na povahu vztahu mezi syntetickými a analytickými výroky znamenal slavný Quineův článek o dvou dogmatech empirismu. Quine se v něm jednak pokusil napadnout samu podstatu (a existenci!) významu, jak jej definoval Carnap (ve vztahu k pojmům synonymie a analytičnosti), jednak – v souvislosti s tím – napadl představu o existenci ostrého rozhraní mezi analytickými a syntetickými výroky. Poukázal na to, že v základu takového ostrého rozlišení stojí mylná koncepce vztahu teorie (jazyka) a světa, která předpokládá jakýsi jazykový, epistemologický a nakonec i ontologický atomismus. V základech tohoto atomismu se ukrývá představa, že jsou dva typy výroků – ty, které nepodléhají falzifikaci (jsou pravdivé nutně), a ty, které falzifikaci podléhají, a to izolovaně, atomisticky v konfrontaci s podobně atomisticky pojatými

64 Tondl, 2006, s. 272nn.

fakty. Peregrin charakterizuje Quineovu pozici následovně: „Tradiční pojetí analytičnosti implikuje, že analytický výrok je ten, který nemůže být falsifikován. Ale podle Quina nemá smysl hovořit o falsifikaci jednotlivého výroku – falsifikujeme vždy nutně nějakou množinu výroků. Falsifikace množiny výroků nám říká, že nemůžeme mít tuto množinu jako celek za pravdivou, a tedy že musíme odmítnout alespoň jeden z jejích prvků; neříká nám ale nic o tom, který. Quine tak dovozuje, že trvale chránit před falsifikací (a tudíž mít za analytický) můžeme důsledně vzato *ktýrýkoli* výrok – břímě falsifikace můžeme vždy svalit na nějaký jiný. Falsifikace některých výroků, na rozdíl od falsifikace výroků jiných, nám sice může způsobit nemalé obtíže, principiálně nemožná však není.“⁶⁵

Vztáhneme-li Quineovu pozici prostřednictvím Carnapova pojetí definice, extrapolovaného z pojetí významových postulátů, na definici aristotelskou, pak citelně narušíme princip její konstrukce. Jestliže neexistuje principiální (ve smyslu definitivní) rozhraní mezi tím, co je pravdivé o subjektu predikace analyticky, a tím, co je pravdivé pouze synteticky (hranice je vždy určována teorií a ta je vždy náchylná k revizi), pak neexistuje principiální a definitivní hranice mezi vlastnostmi akcidentálními a vlastnostmi esenciálními (rozdělení je samo kontingentní, historicky podmíněné). A pokud je toto rozlišení základem pro definici významu (význam = esenciální/analytické vlastnosti), pak sám význam slova se stává jakousi provizorní dynamickou entitou, která je fixována podmíněně celku teorie, jazyka, textu (sic!) a je vystavena procesům proměny.

Aby bylo jasné, co se nesnažíme říct: neříkáme, že taková hranice je iluzorní. Říkáme, že taková hranice je funkcí teorie, kterou můžeme vnímat jako funkci, jejímiž proměnnými je náš – bezesporu komplikovaný – vztah k mimojazykové skutečnosti v celku poznávajícího, komunikujícího a vyvíjejícího se společenství. Naše představa významu jako slovníkového záznamu nutných a postačujících podmínek se rozpadá do podoby kolekce rovnoprávných, byť vždy nějak aktuálně uspořádaných diferencí (řečeno aristotelovsky), jejichž stupeň privilegovanosti je provizorní a podléhající aktualizaci.

65 Peregrin, 1995, s. 22.

TŘETÍ DOGMA EMPIRISMU: O HRANICI MÍŇ

Quineovy myšlenky vyvolaly mnoho kritiky, staly se také ale inspirací pro rozvoj dobře známého epistemologického přístupu: relativismu. Svádí totiž k představě (i když pochybuji, že by byla Quineovi vlastní), že konceptuálního rámce fungují de facto jako formační procedury nestrukturovaného obsahu (tuto myšlenku známe z de Saussurových nebo Hjelmslevových „náčrtků“). Debata, kterou tato interpretace vyvolala, má svou výraznou a samostatnou hodnotu ve filozofii poznání, ale může posloužit i jako inspirace pro uvažování o povaze významu. Podstatně ji ovlivnil Quineův žák Donald Davidson, který tuto představu označil za třetí dogma empirismu.

Quine a v přibližně stejné době také Wittgenstein (a později právě Davidson nebo třeba Rorty) každý svým způsobem narušili představu vztahu jazyka a světa budovanou notnou částí západní metafyziky a v transformované podobě přítomnou také v raných fázích filozofického obratu k jazyku: představu jazyka jako jakéhosi příručního nástroje na popisné kopírování skutečnosti. Wittgenstein svým pojetím jazykových her a chápáním významu slova jako jeho úlohy v těchto hrách a Quine svým holismem nebo kritikou mýtu muzea přičkli – byť z jiných pozic – jazyku daleko aktivnější a podstatnější úlohu při naší interakci (to je nová konceptualizace jazykového chování) se světem.⁶⁶ Silnou oporou tohoto pohybu, směřujícího od názoru, že poznávání jazyka se liší od našeho poznávání světa, k názoru, že je nutné vnímat tento vztah jako jakési prolnutí těchto dvou podob poznávání, jsou Davidsonovy názory týkající se jeho teorie významu. Jistě není náhodné, že se tak děje v souvislosti s akcentem na pojmy (radikální) interpretace a komunikace.

V textu *O samotné myšlence pojmového schématu* a dalších⁶⁷ předestírá Davidson myšlenku o nutné revizi představy týkající se rozhraní mezi teorií významu

66 Tato formulace je samozřejmě vágní. Aktivní úlohu jazyka viděli už Frege nebo Russell. Rozdíl je však v tom, že Frege i Russell vnímali tuto aktivitu jako primárně negativní, zastírající „pravou povahu věci“, což předpokládalo, že hodnotitel tohoto vztahu stojí někde mimo tento vztah. Byla to navíc aktivita nechtěná a cílem bylo ji odstranit. Wittgenstein i Quine ji naopak vidí jako podstatnou, a minimálně Quine také jako v jistém smyslu neodstranitelně „ontotvornou“.

67 Shromážděných především v souboru Davidson, 2001.

a teorií přesvědčení. Jeho názor lze charakterizovat takto: Teorie významu by měla zachycovat to, co slova znamenají (jako jakési limity toho, co je možné říct), teorie přesvědčení by pak zachycovala to, co si daný člověk myslí (o světě). Interpretace by pak měla být „součtem“ těchto dvou teorií. Jenomže, jak upozorňuje Davidson, tváří v tvář behavioristické evidenci užívání jazyka v komunikaci nedokážeme nikdy principiálně rozhodnout, co z toho, co mluvčí tvrdí, připsat jeho přesvědčením o světě a co připsat významu užitých slov (což neznamená, že si nemůžeme rozumět nebo že nemůžeme usuzovat, co si ten druhý myslí). Toto rozdělování se děje vždy arbitrárně v dané komunikační situaci jako „kalibrace“ strategií v závislosti na okolnostech, znalostech mluvčího, jeho komunikační historii atd. a je vedeno regulativy principu vstřícnosti a principu koherence (podmínky racionality).⁶⁸

Jaká „poučení“ jsme se pokusili do této zkratky vložit? V zásadě dvě: 1) poučení, že hranice mezi tím, co lze považovat za znalosti o jazyce, a tím, co je to schopnost vyznat se ve světě, je v oblasti významu hranicí spíš pragmatickou, arbitrární; a 2) poučení, že význam slov je něco tak intimně spjatého s naším rozuměním světa, že – řečeno s Putnamem – fakty jazyka a fakty světa tvoří nerozmotatelný propletenec. Uvažovat o jednom bez druhého je vždy výsledkem účelové abstrakce. Tedy budovat skutečnou teorii významu znamená vždy budovat ji s ohledem na tento fakt vpletenosti vědění o jazyce do vědění o světě. Řečeno úvodní metaforou slovníku a encyklopedie je to přesvědčení, že hranice mezi slovníkem a encyklopedií je vždy provizorní a že jako lepší metafora se jeví představa slovníku jako relativně a účelově stabilní části encyklopedie. Jako něčeho, co putuje univerzem encyklopedie a v závislosti na textových okolnostech provizorně „betonuje“, „zamrazuje“ jisté množiny znalostí, aby je v jiných situacích nechávalo roztát a místo nich zpevňovalo jiné.

I když jen stručně naznačené, věříme, že vztahy mezi filozofickými koncepcemi a otázkami budování TLV jsou viditelné. Všechny výše uvedené filozofické koncepce prezentují konkrétní hypotézy o významu a jeho vlastnostech. Jak upozorňuje v této souvislosti Eco, proti strnulé a z hlediska empirického

68 K tomu viz Marvan, 2010.

problematické „aristotelské“ nebo „carnapovské“ vizi významu, quineovská holistická teze ze *Dvou dogmat empirismu* doporučuje dívat se na význam jako na dynamický objekt, ve kterém o tom, co budeme počítat jako podstatné a co jako vedlejší, rozhodují spíš okolnosti užití.

2.2.5 (Lexikální) sémantika a teorie významu

Filozofie jazyka se věnovala zásadněji ještě jedné oblasti související s problematikou „postižení“ významu jazykových výrazů. Kromě úvah o tom, co/kde je význam a jakým typem vědění je naše znalost významu, věnují filozofové pozornost také tomu, jaké nároky klást na sémantickou teorii (co „dokáže“ z hlediska obsaženosti a dosaženosti). V této subkapitole téma přiblížíme na příkladu terminologické distinkce, s níž se lze v textech věnovaných významu lexikálních jednotek setkat. Nejde přitom jen o terminologické rozlišení – samotné pojmové napětí, o kterém budeme hovořit, představuje soubor zajímavých koncepčních sporů.

Volně řečeno se pokusíme vysvětlit, co vede k rozlišování mezi (lexikální) sémantikou a teorií významu (na které lze v lexikálněsémantických teoriích narážet) a jak to souvisí s filozofickým sporem o rozhraní mezi sémantikou a pragmatikou. V některých lingvistických pracích (ve skutečnosti v mnoha pracích; např. těch z oblasti klasické strukturalistické jazykovědy) se totiž setkáme s tvrzením, že „teorie významu se nevyčerpává v (lexikální) sémantice“.⁶⁹ To se může zdát překvapivé, lehce matoucí, tedy podezřelé.

69 Čtenář spíš formálně orientovaný si pro změnu může zase přečíst něco o tom, co je a co není skutečná sémantická teorie (a pokud je fanouškem lexikální sémantiky, pak nebude nadšený). To předznamenává další velké téma sémanticky orientované filozofie jazyka – vyjasnění toho, jakou formu by měla sémantická teorie mít a jaké jsou její limity z hlediska konkrétnosti. Tematické jádro má podobu sporu o „skutečnou sémantiku“ a sporu o „plnokrevnost“ teorie významu. Toto pojmové napětí má své kořeny v době počátků intenzivnější interakce mezi formální logikou a lingvistikou. První podobu debaty programově vymezil ve své definici „skutečné sémantiky“ David Lewis (2006, s. 199–200), když kritizoval o tzv. markery se opírající model významu v podání Katze a Fodora. A to tvrzením, že: „Sémantické markery jsou symboly; položky ve slovníku umělého jazyka, kterému můžeme říkat sémantická markrovština. Sémantická interpretace jejich prostřednictvím tak není ničím více než překladovým algoritmem z objektového jazyka do pomocného jazyka markrovštiny [...] Sémantika, která se nezabývá pravdivostními podmínkami, není sémantikou.“ Skutečná sémantika je podle Lewis sémantikou opírající se o modelově-teoretickou teorii (Tarski, Carnap) s úrovní specifikace významu odpovídající – zhruba řečeno – specifikační jemnosti kategorií Chomského generativní gramatiky (hledá v podstatě jejich sémantické

Existuje hned několik způsobů, jak tomu rozumět. Nás zajímá perspektiva, jejíž výkladovou osou je vztah mezi pojmy sémantiky a pragmatiky.

Explicitní usouvztažení sémantiky a pragmatiky má svůj (moderní) původ v sémiotické teorii Charlese Morrisa. Morris vymezuje sémiotiku jako vědu, „která zkoumá věci nebo vlastnosti věcí fungující jako znaky“.70 Proces, ve kterém něco funguje jako znak, nazývá semiosis a identifikuje tři dimenze tohoto

pandány). Takto budovaná sémantika není pro Lewise pouhým překladem, ale skutečnou teorií významu založenou na usouvztažování výrazů jazyka s mimojazykovou skutečností, tj. teorií toho, co jazykové výrazy znamenají (k čemu odkazují, k čemu se vztahují). Podobně osvětluje motivaci pro pravdivostně-hodnotovou sémantiku (z empirického hlediska!) také např. Phillip Johnson-Laird (Johnson-Laird, 1988). Je potom zajímavé, jak vztah takto budované sémantiky k sémantice lexikální charakterizuje Richmond Thomason. Lepore (1983) Thomasonův názor parafrázuje takto: „To ask the semanticist to give a specification of the meanings of words would be to ask too much, since it would require of him that he constructs a world encyclopedia.“ Z tohoto pohledu lexikální sémantika nemůže být „opravdovou sémantikou“. Naproti tomu Katz hájí svoji pozici poukazem k tomu, že jeho teorie sice není konstruována s ohledem na pojem pravdivosti, ale jelikož pojem pravdivosti není pro sémantiku centrální, neopomíjí ani jeho teorie nic podstatného. Sémantika tak zůstává v Katzově podání lexikální sémantikou jako teorií schopnosti porozumět výrazům (jak uvidíme v další kapitole). V rozsáhlé debatě na téma adekvátnosti katzovské nebo modelově-teoretické sémantiky jako teorie významu není doposud shody. Zatímco proponenti tzv. modelově-teoretické sémantiky donekonečna opakují, že základem sémantiky je „language-to-world ground“, jejich oponenti budou opakovaně namítat, že sémantika je možné provozovat, aniž bychom vystoupili ze světa vztahů uvnitř jazykového (nebo třeba znakového) systému (do světa extenzi). Pokus poukázat naopak na neadekvátnost takto budované formální sémantiky učinil jednak Hilary Putnam (odkazem na její vnitřní inkoherenční), jeho argumentu pak využil také George Lakoff při své kritice objektivistické sémantiky. Na druhou stranu zajímavou kritiku, jež jako neadekvátní hodnotí jak strukturalistickou sémantiku (Katz), tak modelově-teoretickou sémantiku (Montague) z důvodu jejich parciálnosti, nabízí Ernst Lepore (1983) se svým davidsonovským pojetím teorie významu. Druhá debata, v jistém aspektu ne nepodobná té první, se dotýká možností sémantické teorie. Konkurojí si v ní dva přístupy. Přístup tzv. modest theory of meaning (McDowell, Davidson) a přístup tzv. full-blooded theory of meaning (Dummett). Základní otázkou tohoto sporu je, co všechno by měla taková teorie významu obsáhnout – čeho by měla být zachycením. Řečeno s Leporem a Johnsonem – co bude tím jazykovým knowledge pro teorii významu? Měla by taková teorie být plnohodnotná, tj. zachytit „jakými konceptuálními ználostmi musí mluvčí disponovat, aby mohl výraz [...] kompetentně využívat v jazykové komunikaci“ (Marvan, 2010, s. 77, viz podrobně v Dummett, 1996 – zejména první dvě kapitoly), nebo spíš skromnější a nenabízející takovou analýzu pro všechny primitivní termíny objektového jazyka, nýbrž nabízející pouze „interpretativní redeskripci“ (Marvan, 2010, s. 73) výrazů objektového jazyka v metajazyku za užití T-vět? Spojitost s lexikální sémantikou je zde však již příliš volná, přesto rozhodně existuje, zejména pokud bychom přistoupili na Dummetovu verzi a začali řešit, jak takový „from the outside“ popis ználosti lexému bude vypadat.

70 Morris, 1970, s. 11.

procesu, jež jsou předmětem zkoumání tří typů: syntaktického, sémantického a pragmatického. Zatímco sémantika se podle Morrise zabývá vztahem designace, případně denotace (jeho objekty jsou designáta, případně denotáty), pragmatika se zabývá „vztahem mezi znaky a jejich interprety“.⁷¹ Morris tak vyděluje tři (spolu se syntaktikou) „subdisciplíny“ sémiotiky, jak ale – podle našeho názoru přesvědčivě – ukazuje Eco,⁷² měli bychom toto rozdělení chápat jako rozlišení tří perspektiv, tří rozměrů „fenoménu sémiózy“, nikoliv rozdělení na tři samostatné disciplíny, každou s vlastním specifickým objektem zájmu. Pasáže z Morrisova textu zřetelně ukazují vzájemné propojení (a neredukovatelnost) těchto tří rozměrů, kde sémantické je nutně závislé na pragmatickém atd. a vice versa.⁷³ Pokud bychom tedy chtěli v takto interpretovaném kontextu přeci jen mluvit o významu, pak by asi nejadekvátnejším ekvivalentem bylo pojetí významu znaku jako amalgámu všech tří dimenzí sémiózy – sémantické, syntaktické a pragmatické. (A takovou pozici by podle nás zřejmě hájil např. Eco s poukazem na to, že v tom případě by teorie významu spadala v jedno s teorií interpretace). Sémantika (teorie designace) je v tomto pojetí jedním z rozměrů teorie významu (tedy vlastně sémiotiky). Význam je vyjádřením takto dimenzované hodnoty jazykového znaku, je „vyčerpávajícím způsobem specifikován zjištěním pravidel jeho užívání“.⁷⁴ Takový názor je výrazem přesvědčení, že teorie významu je pojem širší. Je komplexní teorií těchto tří dimenzí sémiotického procesu. Popsat význam (jazykového) znaku znamená popsat všechny tyto dimenze, tj. popsat sémiózu.

S touto dělbou vědecké práce se ztotožňuje i Carnap, který ji však přetváří ke svým speciálním účelům. Pro Carnapa je pragmatické zkoumání takovým zkoumáním, kdy je v něm činěna explicitní reference k uživateli jazyka. Pokud od této reference abstrahujeme a soustředíme se pouze na vztah mezi výrazem a jeho designátem, přecházíme do oblasti sémantiky. Pragmatické zkoumání je tedy zkoumáním, které ve svém popisu nějak zohledňuje uživatele jazykových výrazů,

71 Morris, 1970, s. 14.

72 Eco, 2005.

73 Viz oddíl 14 v Morris, 1970, s. 48–49.

74 Morris, 1970, s. 45.

jejich chování. Carnap ve svém *Introduction to semantics*⁷⁵ hovoří také o rozlišení mezi čistou a deskriptivní sémantikou podle toho, jestli se daná teorie týká přirozených jazyků (deskriptivní) nebo uměle konstruovaných kalkulů (čistá). V případě empirického zkoumání přirozených jazyků (tj. v případě „lingvistickém“) ještě dodává, že deskriptivní sémantika (i syntaktika) je z tohoto pohledu založena na pragmatice, protože ta je – jako studium užívání jazyka – primárním zdrojem sémantické (a syntaktické) evidence.⁷⁶ Podle Carnapa je sémantika prostě výsledkem možné abstrakce od elementu užívání jazyka a jeho uživatelů. Interpretace (metodologické a předmětné) samostatnosti a především nezávislosti sémantického a pragmatického zkoumání silně zakořenila v prostoru zkoumání jazyka a předmětem kontroverze se stala až ve chvílích konfrontace takového přístupu zejména s názory Wittgensteinovými. Nejen ony, ale zejména ony nastolily znova otázku, v čem vlastně spočívá odlišení fenoménů sémantických od fenoménů pragmatických ve vztahu k teorii významu. Názory na předmět a povahu pragmatiky se však dost odlišují. Jsou, řečeno s Ecem, různě liberální. Zejména v logicko-sémantické tradici jsou za pragmatické fenomény považovány tzv. indexické prvky, tj. prvky, které vtahují do propozičního obsahu okolnostní faktory (jsou to deiktické výrazy časové a místní, osobní zájmena, v některých teoriích i vlastní jména). Jiné přístupy preferují jako pragmatické jevy, které se opírají o rozlišení mezi tzv. doslovným významem a jeho komunikačním užitím (nepřímý význam, ironie, různé další typy implikatur atd.). Tyto teorie předpokládají, že ačkoliv se dané fenomény podílejí na významu výpovědi, jejich popis nespadá do ambic sémantické teorie (tu zajímá doslovný, slovníkový, standardní význam výrazu), ale právě do oblasti pragmatiky jako studia aktuálního komunikačního užití tohoto výrazu v determinujícím kontextu.

Všimněme si prosím, že ačkoliv se týká rozhodně problematiky významu, hranice mezi sémantikou a pragmatikou je zde vedena zejména po ose, kterou označuje Eco⁷⁷ jako osu označování versus komunikace. Existují ovšem i jiná po-

75 Carnap, 1942.

76 V pozdějších letech chápe Carnap zkoumání významu v oblasti přirozených jazyků už prostě jako spadající do pragmatiky. Viz Carnap, 1968a, s. 252.

77 Eco, 2004a, s. 223.

jetí pragmatiky. Např. Bar-Hillel⁷⁸ vidí jako pragmatické otázky ty, které zahrnují nejen aktuální akty interpretace fenoménů, jako jsou indexické výrazy, ale také jevy jako znalosti v pozadí, znalost jazykového a mimojazykového kontextu apod. Z tohoto pohledu tedy není možné klást rovnítko mezi pragmatiku a komunikaci. Eco proto navrhuje rozlišení mezi pragmatikou označování a pragmatikou komunikace. Zatímco pragmatika označování⁷⁹ se zabývá tím, „jakým způsobem v sémantickém systému reprezentovat pragmatické fenomény“, pragmatika komunikace se věnuje modelování způsobů „jak analyzovat pragmatické fenomény, které se odehrávají v průběhu komunikace“.⁸⁰ Toto rozlišení signalizuje tedy stupně volnosti v sémantické teorii. Nepopírá, že existují fenomény komunikace, které je teorii označování (kódu) velmi obtížné (ne-li nemožné!) předvídat. Jak ale ukazují výzkumy už od konce 70. let, přesto existuje tendence do popisu lexikálního významu (jako předmětu sémantické teorie) zahrnout mnohé fenomény, které dosavadní teorie považovaly za nezvladatelně pragmatické (teorie rámců a scénářů, mentální modely, pádová gramatika apod.). O tom, že pro zachycení jistých komunikačně pragmatických fenoménů, je vhodné budovat spíš obecné mechanismy než teorii kódu (např. na způsob Griceových maxim), přesvědčivě hovoří např. Eco, u nás svou analýzou Tondlovy sémantické teorie poukázal na limity i možnosti modelování např. Koťátko (2004).

Také zde je souvislost s teoriemi lexikální sémantiky zřejmá. S odkazem na poměrně stabilní lexikologickou terminologii v tomto případě můžeme hovořit o analýze vztahu mezi zkoumáním významu slova (lexikální sémantika) a jeho smyslu (Čermák, 2010 aj. hovoří o aktualizaci), o prozkoumávání bohatosti deskriptivních elementů, mechanismů a zejména fenoménů, které chce lexikální sémantika zabudovat do popisu lexikálních jednotek. Obecně – předestření filozofických pozic týkajících se této distinkce je rámcem pro úvahy o zdůvodnění míry „bohatosti“ sémantické teorie.

78 Bar-Hillel, 1970.

79 Označování lze chápat jako mapování struktury jazykového kódu pojmávaného jako relace mezi s-kódy. Viz Eco, 2004b, s. 49.

80 Eco, 2004a, s. 228.

Pokud se tedy vrátíme k terminologické distinkci z úvodu této podkapitoly, pak je zřejmé, že teorii významu můžeme vnímat jako bazální sémiotický pojem. Teorie lexikální sémantiky pak bude svým způsobem pojem, jehož obsah se bude proměňovat podle toho, jaký typ fenoménu a jaké mechanismy bude teorie schopna zahrnout do svého systematického popisu budovaného jako nástroj „pragmatiky označování“.

3 Lexikální sémantika a paradigmatata jazykovědy ve 20. a 21. století

Se stanovováním hranic, přelomů, původů, počátků a konců paradigmat bylo vždy spojeno víc problémů, než je historikům vědy milé. A to nejen v lingvistice (jak ukázali např. Koerner, Percival nebo Sériot), ale i ve vědách přírodních (např. Toulmin nebo Kuhn). Obtížně vymežitelné rozložení jak v prostoru, tak v čase, překrývání a soupeření přístupů, jejich vynořování a zase zapadání – to vše zneusnadňuje načrtnutí nějakého jednoduchého a přehledného obrazu vývoje moderního lingvistického myšlení, jeho lexikálněsémantické podoby nevyjímaje.

Koncepce následující kapitoly je odrazem výše uvedeného a považujeme za důležité následující pasáže zařadit ze dvou důvodů. Tím prvním důvodem je kontextualizace českého lexikálněsémantického myšlení. Zvýrazníme alespoň obrysy vývoje světové lexikální sémantiky, aby bylo přinejmenším trochu jasné, v kontaktu s čím a v kontextu čeho se rodily myšlenky Filipcovy, Blanárovy, Vaňkové atd., a mohla tak vystoupit jejich historicko-metodologická pozice. V tomto ohledu je třetí kapitola důležitá pro jádro naší práce. Poskytne první kontext. Druhý důvod se týká poslední kapitoly. V té chceme uvažovat o možných obrysech lexikálněsémantické teorie, která by těžila z podnětů české lexikální sémantiky za současné inspirace právě těmi tendencemi, které nalezneme ve světovém kontextu, a v českém prostředí zatím větší reflexe nedosáhly.

Při výkladu se podržíme formální strukturace obsažené v Geeraertsově monografii,⁸¹ protože se nám jeví jako vhodná a promyšlená (nikoliv však lokálně ne-problematizovatelná).⁸² Geeraerts ve své knize rozděluje lexikální sémantiku 20. století do několika oddílů v souladu s tím, jak vnímá paradigmatické proměny da-

81 Geeraerts, 2010.

82 Geeraertsova monografie odráží autorovu pozici v oboru i hlubokou znalost problematiky. Přesto – je zaměřena výhradně na teorie orientované lexikologicky (a dokonce ne všechny – viz např. počítačnické teorie). U Geeraertse tak například nenalezneme práce z oblasti textové lingvistiky, které ve svých specifických kontextech jistě přispěly k osobitému náhledu na otázky lexikálního významu (zmíníme je v souvislosti s Janem Kofenským). Příspěvek Beaugrandův, Ecův, Petőfiho, van Dijkův aj. jistě ovlivnil nemálo z toho, co dnes můžeme sledovat zejména v oblasti počítačové lexikální sémantiky

ného oboru na základě jím vymezených kritérií. Vyděluje přitom čtyři základní paradigmaty: strukturalistickou sémantiku zahrnující jak její evropskou, tak zámořskou podobu, sémantiku generativistickou (neztotožňovat se sémantikou generativní!), sémantiku neostrukturalistickou, která – přestože názorově různorodá – vychází historicky nebo koncepčně v podstatných ohledech z premis, které považuje Geeraerts pro strukturalismus za určující, a sémantiku kognitivní, zahrnující opět různé teorie a modelační postupy, spojené však některými podstatnými sdílenými východiskem (zejména pokud jde o vztah mezi tzv. jazykovou/slovníkovou a encyklopedickou informací).

Přestože nás zajímá lexikální sémantika druhé poloviny 20. století, začneme náš přehled podobně jako Geeraerts o několik desetiletí dříve. Strukturalismy, směry které formovaly velkou část československé a české lexikální sémantiky, se totiž začaly rodit už před první světovou válkou.

3.1 STRUKTURALISMUS

Vymezení koncepční východiska strukturalismu obecně a zároveň v relativní úplnosti je velmi složitým historicko-metodologickým úkolem. Toto nemůže být cílem naší práce, ovšem není možné daná východiska nereflektovat a ignorovat. Strukturalismus v (jakési pochybné) obecnosti a rovněž strukturalisticky pojímaná lexikální sémantika jsou stále se vyvíjející a živé přístupy, které od svých počátků prošly různými proměnami, vývojem ve smyslu rozvíjení základních předpokladů stejně jako jejich korekce apod. (viz např. Filipcovy zdůvodnění).⁸³ Stejně tak má strukturalismus mnoho variant, které se mohou lišit metodologicky i na obecnější rovině. Stačí jen srovnat např. Greimasovu představu, že popis významu by měl probíhat na rovině, která je jazykově nezávislá, s přesvědčením, že za strukturu lze považovat takový přístup, který zpracovává lexikálně-sémantické otázky na úrovni jednotlivých jazyků, protože lexikální význam je jazykově specifický a jazykově vázaný (u nás Blanár, Filipec). Přesto asi lze nalézt

(viz Pustejovsky – Boguraev, 2005). Přesto se Geeraertsova schémata z praktických i rozsa-
hových důvodů přidržíme.

83 Filipec, 1996.

jakousi obecnou „tezi“. Věříme, že na základě určujících a zakladatelských textů obecnělingvistických (zejména de Saussurova a Hjelmslevova) jsme schopni identifikovat minimálně koncepční rámce (prahy obsahu) a následně alespoň přehledově sledovat, jak byly tyto rámce realizovány v jednotlivých teoriích.

Nejprve malý přehled sekundární. Podle Lyonse⁸⁴ lze považovat za základní východiska strukturalistického přístupu⁸⁵ k popisu (sémantiky) jazyka dva klíčové pojmy: struktura a relace.⁸⁶ Lyons tím zdůrazňuje strukturalistickou soustředěnost na fakt, že jazyk je nutné nahlížet jako systém vzájemně provázaných jednotek, jejichž identita je vyložitelná vždy jen ve vztahu k ostatním jednotkám toho systému. To, co je v jazyce podstatné, jsou relace, ty zakládají identitu. V podobném duchu, s důrazem na relace, vykládá východiska strukturalismu také Geeraerts⁸⁷ a ilustruje to na de Saussurově příkladu se šachovou partií. Eco⁸⁸ ve specificky sémantickém kontextu upozorňuje na provázanost výše uvedených pojmů s de Saussurovým pojmem hodnota a poukazuje na lingvističnost strukturalismu v tom ohledu, že vylučuje zájem jak o to, co filozofie jazyka označuje jako referenty, tak o psychické entity, rozuměj reprezentace jazyka v mysli⁸⁹ (k tomu rovněž Eco⁹⁰).

V základu klasického strukturalistického přístupu de Saussurova nebo Hjelmslevova stojí myšlenka, že jazykověda by měla respektovat fakt existence jazyka jako předmětu zkoumání *sui generis*, tj. měla by hledat takový výkladový rámec, který by nebyl odvozený z jiných věd, naopak by nabízel svébytné jazykovědné hledisko. Jazykovědný popis nezajímá mimojazyková skutečnost (svět referentů), neboť ten není součástí jazyka, stejně tak jej nezajímá – moderně

84 Lyons, 1996, s. 102.

85 Paradigmatem je mu hlavně de Saussurova obecná lingvistika.

86 Ve skutečnosti samozřejmě zdůrazňuje na jiných místech i další klíčové pojmy, jako např. distinkci *langue* a *parole*, příklad slouží jako úvodní ilustrace.

87 Geeraerts, 2010, s. 48 nn.

88 Eco, 2004, s. 88.

89 Je nepopíratelné, že de Saussure pracuje v *Kurzu obecné lingvistiky* na mnoha místech s psychologickými pojmy. Jak se ale snaží dovést někteří jeho komentátoři, není psychologické zkoumání (alespoň ne v tom smyslu, jaký reprezentuje psychologie nebo kognitivní věda) předmětem de Saussurova zájmu. Tím je jazyk jako svébytný fenomén.

90 Eco, 2011.

řečeno – reprezentace jazyka v lidské mysli, neboť jazyk je pro strukturalisty fenomén společenský, nadindividuální. Jazyk má být vykládán ze sebe sama – jako systém znaků, jejichž dvě části jsou obě fakty jazyka, nikoliv okolního světa nebo mysli jazykových uživatelů.

Lze říct, že jako se strukturalismus de Saussurův kriticky vymezil na pozadí lingvistiky 19. století, resp. se profiloval v duchu dobové „krize“ lingvistiky jako soubor koncepční, pojmové a metodologické reflexe dosavadního bádání, podobně na tom byla později konstituovaná strukturalistická lexikologie a lexikální sémantika. Jeden z jejích prvních představitelů Leo Weisgerber k povaze významu říká toto: „A word is not a cluster of sounds with which one associates a specific psychological content or a chunk of objective reality, but a word is an unbreakable unity of a phonetic aspect and a conceptual aspect, construed in terms of the symbolic function. The meaning of a word—well, that is something that does not really exist, or at least not in the sense in which it is usually meant. The meaning inheres in the word, as a function of its phonetic part.“⁹¹

Weisgerber se vymezuje vůči dosavadní praxi zkoumání lexikálního významu, která byla v duchu diachronní orientace lingvistiky 19. století zaměřena především na sémaziologické zkoumání jazykové změny (tj. vývoje) a opírala se (zejména pod vlivem psychologické linie v německé jazykovědě)⁹² o zkoumání významu jako entity psychické.

Takto pojatá lexikologie – zaměřená na synchronní, strukturní, specificky jazykový popis sémantických faktů – se stala paradigmatem lexikální sémantiky zhruba do sedmdesátých let 20. století a i poté v různých aspektech ovlivňovala a dosud ovlivňuje výzkum lexikálního významu.

Klasifikace strukturalistických přístupů se v jednotlivých přehledových studiích různí. Lyons⁹³ hovoří o přístupu 1) komponentové analýzy a 2) teorii významových postulátů (v závorce zmiňuje ještě teorii sémantických/lexikálních polí), Čermák⁹⁴ hovoří pouze souhrnně o strukturalismu a poté zmiňuje teorii

91 Citováno z Geeraerts, 2010, s. 49–50.

92 Viz Morpurgo-Davies, 1998.

93 Lyons, 1996.

94 Čermák, 2010.

komponentové analýzy, Ducháček⁹⁵ se věnuje soudobým specifickým přístupům (např. Greimas, Pottier, ale i Katz a Fodor) a zobecnění zatím nehledá (je na to v té době také příliš brzy). Filipec s Čermákem⁹⁶ odlišují jednotlivé teorie, nevytváří žádná systematická zobecnění. Dále se přidržíme vymezení Geeraertsova. Ten v kombinaci metodologicko-historického přístupu rozlišuje tři podoby strukturalistické lexikální sémantiky, a to

- teorii lexikálních polí (TLP),
- komponentovou analýzu (KA),
- relační sémantiku (RS).

Teorie lexikálních polí stojí jako základní metodologický koncept v podstatě na počátku strukturalisticky orientovaného bádání a opírá se o tzv. mozaikové pojetí významu. K prvním významným představitelům TLP můžeme určitě počítat Josta Trierera, který pro aplikaci tohoto postupu sémantické analýzy hledal inspiraci v koncepci de Saussurově a v pracích Weisgerberových. Trier ve své práci *Der Deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes: Die Geschichte eines sprachlichen Feldes* charakterizuje přístup TLP takto: „The fact that a word within a field is surrounded by neighbours with a specific position gives it its conceptual specificity; because this specificity derives from its demarcation with regard to its neighbours. The exact position in which it is placed as a small stone in the grand mosaic of signs decides on its value, it determines which part exactly from the global mass of the cognitive representation under consideration it carves out and represents symbolically.“⁹⁷ Lexikální pole tedy představuje množinu sémanticky souvisejících lexikálních jednotek, jejichž významy jsou k sobě vztaženy vzájemným sebeomezujícím vztahem a které představují jazykově specifickou strukturu určité oblasti reality. Eco toto základní strukturalistické pojetí charakterizuje následovně: „Kulturní jednotka existuje a je rozpoznávána vzhledem k tomu, že existuje další jednotka, která je k ní v opozici. Jde o vztah mezi různými členy sys-

95 Ducháček, 1969.

96 Filipec – Čermák, 1985.

97 Citováno z anglického překladu v Geeraerts, 2010, s. 54.

tému kulturních jednotek, který od každého z členů odečítá to, co je přenášeno jinými.⁹⁸ Asi nejvlivnější ilustrací je Hjelmslevův příklad z *Prolegomen*, kde kontrastivně ukazuje různé formy obsahu při strukturaci téhož purportu.⁹⁹ Tato koncepce tvoří elementární základ strukturalistických popisů významu a byla mnohokrát rozpracována a využita (Greimas, Lyons, Tokarski, Ullmann, u nás Blanár, Filipec, Němec atd.). Hjelmslev na Mezinárodním lingvistickém kongresu v Oslu v roce 1958 postuluje cíl strukturalistického zkoumání lexika jako analýzu nevykračující za hranice zavřených tříd, tj. de facto za analýzu malých lexikálních polí vázaných základními sémantickými vztahy mezi jejich členy (Tokarski, 1984). Původní verze tohoto typu analýzy samozřejmě otevřely celou řadu otázek a problémů. Patří k nim vztah lexikálního a pojmového pole (Lyons) a s ním související problematika tzv. lexical gaps,¹⁰⁰ otázka hranic uvnitř pole (Gipper) a problematika vztahu mezi poli a jejich prolínání (Trier, Ducháček).¹⁰¹ Stejně tak byla otevřena debata o jednotkách pole (slova, slovní spojení), o problematice formálních vztahů v poli, kolokaci a afinit (Porzig), což v posledku přispělo k rozvoji distribucionistických a formálněji orientovaných variant daného přístupu (Firth, Harris, Apresjan). Geeraerts to na konci svého přehledu shrnuje těmito slovy: „Such a conception, in which the lexicon turns out to be a vast network of relations — semantic, formal, morphological, syntagmatic — did not gain wide currency within lexical field theory as it originally developed, but at the same time there was a general acceptance in structuralist linguistics that the structure of the lexicon included both formal and semantic relations.“¹⁰²

Právě problém s fenoménem lexical gaps byl dle Geeraertse jedním z důvodů etablování **komponentové analýzy**, kterou vnímá jako logické rozvinutí teorie polí. Komponentová analýza se stala pro svou přehlednost velmi oblíbenou formou při analýze významu, a to jak v evropské lingvistice, tak v lingvistice zámořské.

98 Eco, 2004, s. 88.

99 K oběma pojmům viz Hjelmslev, 1972 a de Saussure, 1996.

100 Lyons, 1977, s. 253.

101 Viz např. Ducháček, 1978.

102 Geeraerts, 2010, s. 61.

Lyons ji stručně charakterizuje jako analýzu smyslu¹⁰³ lexému na jednotlivé komponenty a poznamenává, že takový přístup má dlouho filozofickou tradici.

Pro evropskou lingvistiku formuloval základy komponentové analýzy významu (obsahu) Hjelmslev, a to v souladu se svou sémiotickou teorií o figurách a znacích, výraznější rozvinutí je však spojeno se jmény Greimase, Pottiera nebo Coseria.

Hjelmslev se pokouší při analýze obsahu systematicky zavést podobnou restrikcí, jakou zavádí pro plán výrazu. Navrhuje stanovit minimální uzavřenou třídu elementů, které slouží jako dále neanalyzovatelné figury, jejichž prostřednictvím je možno analyzovat obsah jednotlivých lexikálních jednotek. Metoda je tedy založena na jeho obecných vědních východiscích, v souladu s nimiž se pokouší vytvořit takový model, který redukuje potenciální otevřenost množiny jevů na uzavřenou a jednotkově omezenou výkladovou bázi. Známa je Hjelmslevova „matice“ redukující veličiny býk, kráva, muž, žena atd. v obsahovém plánu pomocí veličin on a ona, tur, člověk atd.¹⁰⁴ Podobný postup volí i Pottier, známou ilustraci představuje jeho analýza sedacího nábytku. Opoziční struktura daného sémantického pole je vyjádřena prostřednictvím několika binárních os, které de facto označují jednotlivé komponenty významu lexému, složky tzv. sémému. Pottier označuje tyto prvky jako sémy. Viz tento model:¹⁰⁵

103 V originále je užito výrazu „sense“, který Lyons definuje jako množinu, síť sense-relations mezi výrazem a dalšími výrazy v daném jazyce (Lyons, 1996, s. 80).

104 Hjelmslev, 1972, s. 75.

105 Převzato z Ducháček, 1969.

lexémy	(relevantní) sémy					...
	k sezení	na nohách	pro 1 osobu	s opěradlem		
				pro záda	pro ruce	
<i>pohovka</i>	+	+	-	+	+	
<i>lenoška</i>	+	+	+	+	+	
<i>židle</i>	+	+	+	+	-	
<i>taburet</i>	+	+	+	-	-	

■ SCHÉMA 1

Jak uvádí Geeraerts, tento přístup je v souladu s aristotelsko-tomistickou definiční tradicí, jež se snaží definovat jsoucnu prostřednictvím *per genus proximum et differentiam specificam*, v Pottierově případě sémém prostřednictvím archilexému a diferencujících sémů. Zajímavé jsou na Pottierově koncepci minimálně dvě obecné otázky: první je spojena s jeho kategorií *virtuémés*, které jsou v podstatě probabilistickou teorií kolokace, druhá je spojena se statusem diferencních sémů, konkrétně s otázkou, dle jakých kritérií ustanovit dané sémy právě jako ty určující a sémanticky základní. Nevzdaluje se nakonec, jak upozorňuje Geeraerts,¹⁰⁶ Pottier strukturalistické představě o obsahové analýze jazyka založené čistě na faktech jazykových, nikoliv na popisu referentů?¹⁰⁷ V jakém ohledu je volba sémů specificky jazykově fundovaná, nikoliv zkušenostní, založená na povaze referentů?¹⁰⁸

Na podobném základě – tím myslíme v analogii s fonologickou analýzou – založil svou komponentovou teorii sémantického popisu pro zámořskou lingvistiku Eugene Nida, největší slávu jí však zajistila až na generativistických předpokladech založená teorie Katze a Fodora. K jejich verzi se ještě dostaneme.

Lákavost komponentové analýzy je zřejmá: 1) koresponduje s obecným vědním předpokladem jednotkové redukce; 2) dává naději na nalezení univerzálního

106 Geeraerts, 2010, s. 77.

107 Pro oponentní názor však viz např. Rastier a kol., 2002, s. 39.

108 Viz Nidovy postuláty v Nida, 1979.

výkladového metajazyka (není to ale nutná podmínka); 3) umožňuje velmi přehledně a (kvazi)formálně prezentovat sémantiku jednotlivých slov v relačním aspektu (sub)systemů v lexikální zásobě. Jenomže takový přístup v sobě skrývá také některé zásadní a očividné problémy, které vyvolávají otázky: 1) Na základě jakého kritéria stanovíme komponenty (co rozhoduje o tom, že výraz metajazyka je komponentem)? 2) Jsme schopni stanovit uzavřenou množinu takových komponentů? 3) Je možné předpokládat univerzální hierarchickou strukturu mezi komponenty? 4) Poskytuje definice ve formě komponentů skutečně komplexní analýzu významu daného výrazu (poskytnete nám např. návod pro užití/rozumění výrazu)?

Relační sémantika představuje pojetí, které má velmi silnou tradici a stalo se víceméně úběžníkem moderního lexikologického výkladu problematiky významu. Tento přístup se, jak připomíná jeho snad nejznámější představitel John Lyons, neliší zásadně od přístupu Trierova apod. koncepčně. Liší se v domyšleném akcentu u pojmu relace.

RS je sémantikou, která se obává konfúznosti pojmu konceptuální obsah, pozitivního vymezení „konceptů“, které výrazové formy označují. Předchozí pokusy zachytit význam slova byly sice možná metodologicky správně nasměřované, zároveň však byly matoucí, protože to, co chápaly jako popis obsahu, byl spíše popis referentů (viz naši poznámku výše k Pottierovi). Podle Lyonse je nutno: rozlišit *sense*, což je pro něj akontextový, systémový součet sémantických vztahů lexikální jednotky, a *meaning*, což je výsledek kontextové aktualizace, momentální sémantická hodnota v procesu komunikace.¹⁰⁹ Na jednom místě svůj přístup charakterizuje následovně: „The question ‚What is the sense of x?‘ [...] is methodologically reducible to a set of questions, each of which is relational: Does sense-relation R hold between x and y?“¹¹⁰ Lexikálněsémantický popis lze tedy redukovat na popis sémantických relací, jichž je lexikální jednotka účastna. Náplň práce RS spočívá v identifikaci základních sémantických vztahů v jazykovém

109 Což v podstatě odpovídá užívanému jazykovědnému rozdělení na sémantiku a pragmatiku.

110 Lyons, 1968, s. 444.

systému a vysvětlení takových základních jevů, jako jsou stejnost/podobnost významu, opačnost významu, významová anomálie, nadřazenost atp.¹¹¹

Podobně jako TLP a KA musí i RS čelit některým námitkám. Ty zásadní se týkají opět problému ne/závislosti relačních kategorií ve vztahu k tomu, co bychom nazvali jako konceptuální vymezení významu lexémů. Jak jsme uvedli výše, Lyonsova kritika TLP a KA směřovala právě sem – konceptuální (o analýzu mimojazykových referentů a vztahů mezi nimi opřený) popis sémantiky byl zatížen tím, co se zejména v kognitivní sémantice považuje za encyklopedické znalosti. Tedy typ informace, která není podle strukturalistického pojetí součástí významu, ergo fenoménem specifické jazykové struktury. Striktně relační přístup RS by tedy „should be able to establish sense relations without having recourse to that other level“.¹¹² Jak však dovozuje Geeraerts, právě naplnění této ambice RS je přinejmenším diskutabilní. Podobně založený problém totiž nacházíme, pokud se zamyslíme nad rozlišením mezi relacemi, které lze považovat za čistě sémantické, a relacemi, které považujeme za relace encyklopedicky motivované, tj. za relace nikoliv jazykové struktury, ale relace mezi referenty. Už toto odlišení způsobuje nemalé potíže (synonymie je sice relace nahraditelnosti jazykových výrazů, ale co tuto nahraditelnost zakládá?), pokud navíc usoudíme, že např. relace meronymie je relací jazykovou, proč za takovou relaci nepovažovat relaci mezi původcem děje, dějem a jeho výsledkem (vyjádřenou např. formou implikace ve formě podobné teorii významových postulátů, case grammar apod.).¹¹³ V jakém ohledu je čistě jazykovou relací relace konverzivnosti?

SHRNUTÍ

Pokus shrnout strukturalistické sémantiky do několika prototypických tezí jen na základě výše uvedeného by skončil pochopitelně nezdarem. Co nyní potřebujeme, je však alespoň přibližný model – prototyp. Pokud tedy výše uvedené

111 V tomto ohledu je mimořádně podrobnou (ale svébytnou) aplikací např. Cruseho *Lexical semantics*.

112 Geeraerts, 2010, s. 89.

113 K významovým postulátům viz Carnap, 1968b, k možnostem aplikace v lexikální sémantice pak třeba Partee, 2006.

kontextualizujeme odkazovanou literaturou, domníváme se, že můžeme tvrdit následující:

Strukturalismus metodologicky akcentuje relační charakter jazykových jevů, v tom spočívá jeho systémovost. Při analýze se chce soustředit pouze na horizontální výkladový rámec (vztah jazyková jednotka – jazyková jednotka, nikoliv jazyková jednotka – svět:mysl) – jazyk je samostatně existující ohraničený objekt. Nepopírá (pochopitelně!) vertikální situovanost jazykového systému, ta ovšem není předmětem zkoumání. Samotná povaha popisovaných jazykových struktur je otázkou: americký strukturalismus byl víceméně interpretačně pragmatický (jazykověda prostě uspořádává data korpusu za jistým účelem), evropský nabízí pozici jak (deklarativně) neutrální (Greimas), tak formulace směřující spíše k víře v existenci samostatného a ohraničeného jazykového systému. Z důvodu samostatnosti a specifčnosti jazykovědného zkoumání je strukturalismus povětšinou programově skeptický k psychologickému výkladu kategorií¹¹⁴ (v tomto antimentalismu se shoduje evropský přístup s americkým), podobně se staví strukturalismus k výkladu jazyka prostřednictvím mimojazykového světa referentů. Kontaminování slovníku encyklopedií, to je noční můra lexikálněsémantického strukturalismu. A nejen jeho!

3.2 GENERATIVISTICKÁ LEXIKÁLNÍ SÉMANTIKA

V předchozí kapitole jsme se pokusili ukázat, jaká východiska s sebou nesly prvotní formulace strukturalisticky orientované sémantiky, a v této souvislosti jsme zmínili rovněž velmi vlivnou komponentovou analýzu – původně strukturalistický koncept (myšlenkově ale mnohem starší!). Komponentová analýza však dobře posloužila i v rámci teorie, která je s tou strukturalistickou častokrát dávána do ukázkového protikladu – v rámci generativního popisu jazyka. A protože ten vnesl do lexikálněsémantického prostoru i něco „navíc“, věnujeme mu samostatnou podkapitolu.

114 Viz Saussure, 1996 nebo Hjelmslev, 1972 aj.

Za manifestační text generativistické sémantiky (GS) lze považovat dvě práce: Katz-Fodorovu *The Structure of semantic theory* (KF) a Katz-Postalovu *Celistvou teorii lingvistických popisů*. Obě práce představily jednak metodu popisu (KA), jednak výkladový rámec a koncepční zdůvodnění. A právě toto rámování – spíš než cokoliv jiného z technického řešení – představuje náznak v posunu myšlení o lexikálním významu.

Generativistická teorie významu je pochopitelně spojena se základními východisky generativistického paradigmatu jako takového: respektuje produktivní (generativní) aspekt přirozeného jazyka, což vyjadřuje svou podobou (operace, pravidla), je (programově!) mentalisticky orientovaná, je formální a explicitní, budovaná po vzoru přírodních věd, je rovinová.¹¹⁵

GS představuje díky tomu, co nazývají Katz s Fodorem *projection rules*, zrcadlový obraz a zároveň doplnění formálně-syntaktické roviny popisu jazykové kompetence. Základními stavebními prvky (komponenty) významu lexikálních jednotek jsou tzv. deskriptivní rysy.¹¹⁶ Ty „skládají“ význam výrazu a je možné je rozdělit na dva typy: markery a distinktory. Zatímco markery detekují tu část významu, kterou je výraz zapojen do základních sémantických vztahů uvnitř systému daného jazyka, distinktory reprezentují to, co je z hlediska významu u daného výrazu idiosynkratické. Kritériem rozlišení těchto dvou podmnožin je pak v KF modelu důležitost markeru při hypotetické disambiguaci „čtení“ výrazu ve větě charakterizované jako „anonymní dopis“. Pokud daný sémantický rys disambiguuje potenciální víceznačnost, je možné jej považovat za marker (tj. za skutečně sémantickou hodnotu příslušného jazyka). Jak připomíná Eco,¹¹⁷ je tento návrh „bohatší“ než např. návrh Hjelmslevův, protože nejen odlišuje jednotky, ale nabízí i jistou pozitivní charakteristiku obsahu (prostřednictvím distinktorů). Při kompozici (věta se skládá) významů jednotlivých lexikálních jednotek do větších celků vzniká sémantická reprezentace věty, která může být – podobně jako v případě syntaktickém – a/nomální. O a/nomálnosti takového významo-

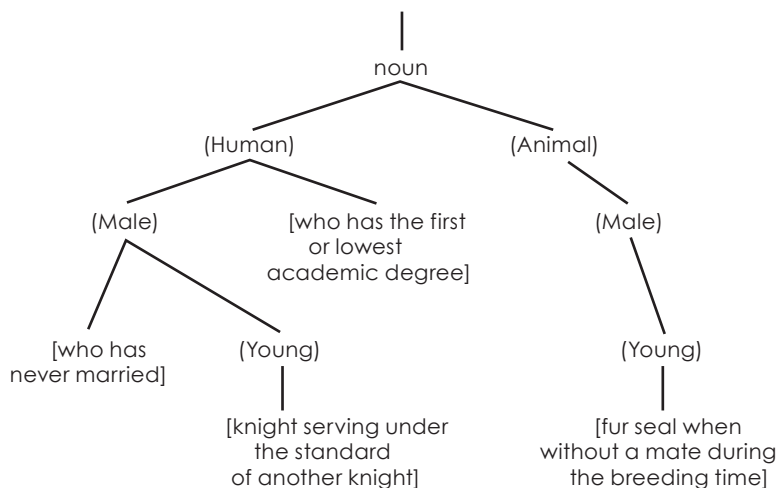
115 Viz Chomsky, 1966 nebo Chomsky, 1995.

116 Z historického hlediska je zajímavé, že Jerry Fodor později, mimo jiné na základě psycholingvistických experimentů, komponentové pojetí významu opustil. V pokračujících debatách tak teorii obhájoval už jen Jerrold Katz.

117 Eco, 1984a, s. 48.

vého amalgámu rozhoduje princip slučitelnost deskriptivních rysů, z nichž jsou významy jednotlivých lexikálních jednotek složeny.

Základní schéma reprezentace lexikálního významu má tedy tuto podobu:



■ SCHÉMA 2

KF model byl od počátku podroben kritice, což vedlo k jeho úpravám. Přehled výtek s odkazy lze nalézt v Ecových pracích (1984, 2004), v Geeraertsovi (2010), u Filipce s Čermákem (1985), u Ducháčka (1969) aj. Než představíme ty základní, zmíníme jeden aspekt KF modelu, který posunuje lexikálněsématickou debatu do nového prostoru. Tento aspekt souvisí s procedurální, kreativní charakteristikou generativistického přístupu. Katz s Fodorem totiž hovoří o ambici popsat schopnost kompetentního uživatele jazyka interpretovat větu daného jazyka,¹¹⁸ tj. popsat soubor znalostí, které k tomu uživatel jazyka má k dispozici (kognitivní moment). Autoři KF modelu však zároveň upozorňují, že hodljají hovořit pouze o jazykovém typu znalosti/informace. Jen tu je totiž podle nich možné podřídít formalizaci, a je proto nutno ji odlišit od znalosti a informace

118 Uvádějí i další schopnosti, věříme však, že všechny tvoří případy interpretace, tj. jsou podřízeny této schopnosti.

encyklopedické (znalosti světa). Právě toto dělení se však stává hlavním zdrojem problémů KF teorie.¹¹⁹

V jádru KF přístupu tkví přesvědčení, že je nutné striktně rozlišovat tzv. analytické (nutné) a syntetické (faktuální) komponenty významu (přičemž ty druhé jsou organizovány v popisu dost nahodile). Jak však upozorňuje Eco, takový model není ve skutečnosti schopen dostát své původní ambici vyložit interpretativní procesy uživatelů jazyka a připomíná daleko spíš jednoduchý slovník než soubor instrukcí k tomu, jak porozumět výrazům daného jazyka v bohatství reálných komunikačních situací (není zkrátka dobrým modelem bohatého kódu přirozeného jazyka). Pokud podle Eca teorie nedocení a nezpracuje faktory související s prostředím (s vlivem mimojazykových faktorů), bude podceňovat konotativní aspekty významu (ve smyslu Hjelmslevově) a bude trvat na „platonismu“ svých ukazatelů (jako neinterpretovatelných), pak cenou za její čistotu, formalizovatelnost a doslovnost bude zejména její strnulost a torzovitost, resp. nepřiměřená reduktivnost a rovněž nekonzistence. Problémem se přitom stává právě ona (pomyšlná) hranice mezi jazykovou a encyklopedickou informací, kterou lze vnímat jako hranici mezi výše uvedenými syntetickými a analytickými vlastnostmi, tj. mezi markery a distinktory. Jak ukazují koneckonců i Katz s Fodorem, jejich delimitativní kritérium mezi těmito dvěma typy reprezentace není bez problémů, protože se zdá, že hranice mezi markerem a distinktorem je založena spíš na arbitrární než jiné bázi a není dostatečně formálně propracována (pro podrobnější vysvětlení a příklady Geeraerts 2010, Eco 2004, nebo Peeters 2000, tam i další literatura). To je zřejmě také důvod, proč se v pozdější verzi modelu tato distinkce již neobjevuje.

Jak jsme však zmínili v předchozí kapitole věnované filozofickému zázemí debaty o lexikálním významu, spadají práce generativních gramatiků do důležitého období, které dalo vzniknout nejen mnoha dalším variantám lexikálních sémantik (jak uvidíme dále), ale obecně vzato posouvalo celá obecnělingvistická východiska. Kromě zmíněného prolnutí lingvistických a s filozofií úzce spojených formálních analýz významu jde obecně o posun směrem ke zdůraznění

119 Dříve jsme již zmínili, že kritika z pozic modelové-teoretické sémantiky se soustředila také na absenující pravdivostněhodnotové jádro KF sémantiky.

sémantických východisek popisu jazyka (viz generativní sémantiku, teorii textu, teorii mluvních aktů, kognitivní sémantiku), o přesun k dynamičtějšímu popisu sémantiky (sémantika jako interpretativní disciplína)¹²⁰ a o zohledňování kognitivního hlediska, tj. jde o stále výraznější prolínání s paradigmatickým kognitivní orientací věd o člověku. To jsou základní úběžníky a přínosy generativismu k otázkám lexikální sémantiky.

3.3 NEOSTRUKTURALISTICKÉ PŘÍSTUPY

Minimálně od poloviny 20. století sílí v jazykovědě tendence k multioborovosti zkoumání jazyka. Devatenácté století bylo orientováno především diachronně a v jeho poslední čtvrtině je možné registrovat čím dál výraznější náznaky proměny jazykovědného paradigmatu směrem k synchronní orientaci. Jejím nositelem se staly různé strukturalismy, které dominovaly moderní jazykovědě do poloviny 20. století. Díky mnohovrstevnatým procesům zejména v americké jazykovědě je od padesátých let zřetelná jazykovědná tendence k formalizaci a také k jakési multioborovosti. V kombinaci s rostoucím zájmem o otázky významu tento proces ústí mimo jiné do nárůstu různých přístupů k otázkám lexikální sémantiky. Typovějšinou (kriticky) navazují na dvě silná paradigmatata – generativní a strukturalistické – a v čilém kontaktu s ostatními disciplínami (psychologie, filozofie jazyka, literární věda, informatika, sémiotika atp.) posouvají lexikální sémantiku vstříc novým rámcům a obsahům. Neostrukturalistické přístupy tvoří první podmnožinu tohoto procesu, a přestože jsou místy nesourodé, místy mimoběžné, jsou výrazně spojeny s modely, které jsme doposud představili.

Geeraerts v této souvislosti hovoří o rozvíjení odkazu komponentové analýzy významu a odkazu relacionistickém. Protože zde již stojíme před mnohostí teorií, představíme je pouze v základním přehledu.

120 Nemáme na mysli tzv. interpretativní sémantiku Chomského, ale interpretativní sémantiku spíš ve smyslu sémiotickém, textově-teoretickém a kognitivním (viz níže).

Natural Semantic Metalanguage Anny Wierzbické

Anna Wierzbicka, původně školená v kontextu strukturalistické lingvistiky (moskevská škola), vyvinula osobitou lexikálněsémantickou teorii, která tradice strukturalistické analýzy překračuje směrem k některým kognitivistickým tendencím.¹²¹ Zároveň je někdy charakterizována jako zástupkyně idealistického (Geeraerts, 2010) nebo leibnizovského (Aitchison, 2003) proudu.

Za základní charakteristické rysy NSM přístupu lze považovat: idealismus, odmítání experimentu, diskrétnost jednotek, reduktivnost elementů a invariantnost významů. Geeraerts toto pojetí označuje jako přístup, ve kterém „the mind is neat but the world is fuzzy“.¹²²

Základními pilíři teorie i metody Natural Semantic Metalanguage (NSM) jsou: 1) primitivní koncepty a 2) princip reduktivní parafráze.¹²³ Primitivní koncepty jsou jakési stavební kameny pro popis lexémů – představují univerzální metajazyk v podobě přirozeného jazyka (Wierzbicka tento metajazyk ospravedlňuje korektivem přeložitelnosti – principle of translatability – a korektivem „domorodosti“ – principle of indigenisation).¹²⁴ Reduktivní parafráze ve smyslu popisu založeného v posledku na primitivních konceptech je vlastně slovníkovým popisem významu daného lexému. Pro tento popis stanovuje Wierzbicka nejen sémantické komponenty, ale rovněž syntaktiku (obecnou formu). Viz např. heslo anglického lexému „sad“.¹²⁵

X is sad =

X feels something

sometimes a person thinks something like this:

something bad happened

if I didn't know that it happened,

I would say: I don't want it to happen

I don't say this now

121 Srovnej odkazy a citace v kapitole věnované české kognitivně-kulturní sémantice.

122 Geeraerts, 2010, s. 127.

123 Viz např. Wierzbicka, 1992.

124 Tamtéž.

125 Wierzbicka, 1996, s. 180.

because I know: I can't do anything
 because of this, this person feels something bad
 X feels something like this

Z metodologického hlediska se Wierzbicka ve své práci hlásí k redukcionistickému pojetí (v jistém aspektu hjelmslevovskému, ona se odvolává např. na Leibnize) a zároveň k tradičně strukturalisticky prosazovanému oddělování jazykové a encyklopedické informace. V debatách na toto téma Wierzbicka popírá, že je „impossible to draw a line between ‚meaning‘ and ‚knowledge‘ or between ‚dictionaries‘ and ‚encyclopaedias‘“,¹²⁶ protože to považuje za jakousi brzdu studia lexikonu (slovní zásoby). Vnímá takové rozlišení jako vhodné vzhledem k cílům, kterých má z obecného hlediska její teorie dosáhnout. Pojímá celý problém i relativně pragmaticky, když říká: „Belief that a dictionary definition represents nothing other than a selection from a (real or imaginary) encyclopaedia entry, with the choice being determined by practical considerations and having no theoretical justification, leads to stagnation in lexical semantics.“¹²⁷

V čem spatřuje Wierzbicka danou diferenci? V něčem na první pohled podobném, jako ji spatřovali Fodor s Katzem. Podle Goddarda (jejího souputníka) „linguistic knowledge is essentially shared between all the speakers of a language, whereas real-world knowledge is not“.¹²⁸ A Wierzbicka se snaží zachytit právě toto „folk knowledge“. Sama k tomu říká: „I am using the words ‚dictionary‘ and ‚encyclopaedia‘ in a metaphorical sense, referring to language-related ‚folk knowledge‘ (everyday knowledge) and to language-independent scientific knowledge (and certainly not to any concrete reference works such as the Oxford English Dictionary or the Encyclopaedia Britannica).“¹²⁹ Na rozdíl od kulturní encyklopedie, „cultural dictionary“ má za úkol zachytit, co je psychologicky reálné a lingvisticky relevantní, vyložit „everyday concepts“.

Význam je tedy pro Wierzbickou čistě lingvistická, nicméně konceptuální entita. Její výklad se nevěnuje kontaktu mezi tím, co považuje za jazykovou

126 Wierzbicka, 1996, s. 336.

127 Tamtéž.

128 Goddard, 1998, s. 14.

129 Wierzbicka, 1996, s. 337

rovinu, a tím, co považuje za mimojazykovou rovinou – sémantika je specificky lingvistická a reduktivní (sémantické primitivy). Zároveň je však ambicí tohoto čistě lingvistického snažení vypovědět něco podstatného o jazykově sedimentovaném obrazu světa v dané kultuře a v posledku i v myslích jeho uživatelů. Wierzbicka vnímá rozdíl mezi slovníkem a encyklopedií jako rozdíl mezi běžným a expertním viděním světa. A mezi viděním světa v různých kulturách.

Wierzbicka přesto nepracuje s referenčními charakteristikami, ale s kognitivním obsahem lexému. Nehledá diference uchopitelné (nejlépe) skrze rysy referentu (tento limit zde není) ani nepopisuje co nejpodrobněji referent (nesnaží se postihnout objektivní esenciální rysy), zaměřuje se na obecné povědomí uživatele jazyka. Wierzbicka je přesvědčena, že můžeme takříkajíc „destilovat“ něco jako esenci, která je přítomna vždy, když je daný výraz užít (užita daná kategorie). Pracuje tedy s pojmem invariantu (s tím se jako se základní popisnou hodnotou setkáváme i v případě strukturalistického popisu, rozdíly mohou být v cílech popisu). Wierzbicka přitom trvá na diskrétní sémantice (pojmy jsou jasně složeny z diskrétních stavebních kamenů významu, univerzálií). Porozumět struktuře pojmu přitom znamená „discover and describe fully and accurately the internal logic of the concept, through methodical introspection and thinking, rather than through experimentation or empirical observation of the range of application of the item“.¹³⁰

Po značném zobecnění se domníváme, že se Wierzbicka snaží vlastně popsat jakýsi destilát sociálního potýkání se členů jazykové komunity se světem (hovoří o zachycení „psychokulturních faktů“).¹³¹ Così, co se ustálilo v užívání jako pro běžnou praxi dostatečný, průměrný nástroj (vrať se k pojetí jazyka jako souboru poznatků o světě). Její pojetí zachycení jazykové znalosti se v tomto ohledu výrazně liší od ambicí GS a blíží se, pro některé možná paradoxně, spíše pojetí kognitivistickému (viz dále). Přesto byl její přístup podroben kritice zejména z pozice kognitivní lingvistiky. Poněkud nejasné a problémové zůstávají zejména tyto otázky: Jak přesvědčivá je Wierzbicka metoda zjišťování základních konceptů? Je z nich sestávající parafráze vyčerpávající a ekvivalentní významu? Z našeho

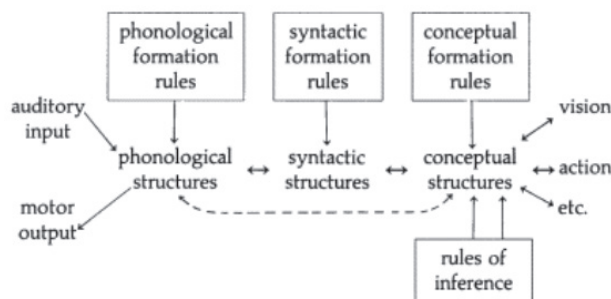
130 Citováno dle Geeraerts, 2010, s. 131.

131 Viz Wierzbicka, 1996, s. 348.

hlediska se navíc zdá problematické najít nějaké systematické a jasnější kritérium pro stanovení hranice mezi encyklopedickou a slovníkovou informací (a to vzhledem k metodě výzkumu, ve kterém Wierzbicka spoléhá na introspektivní analýzu a rozbor frazeologie a metaforiky, zatímco psycholingvistické experimenty považuje maximálně za pomocný nástroj). To, jak se v průběhu času mění jí vypracovaná slovníková hesla, napovídá, jak moc problémové je udržet v NSM nějakou dobře explikovatelnou hranici (z konfrontačního pohledu podrobněji viz Geeraerts 2010, 2000 nebo 1988).

Conceptual Semantics

Konceptuální sémantika (CS) Raye Jackendoffa představuje osobitou teorii vyrostlou z generativního (formalistického) rámce, ovšem směřující do oblasti sémantiky integrované do kognitivní vědy. Jeho teorie je – v souladu s generativistickým pojetím popisu jazyka – integrovanou součástí širšího modelu (tj. je budována jako modul v celkovém popisu jazyka). Jackendoff tvrdí, na rozdíl od předchozích přístupů, že neexistuje něco jako specifická úroveň lingvistické sémantiky (v níž by se vyčerpával proces užívání slova). Namísto toho představuje komplexní modulární mechanismus, který propojuje formální (syntaktické a fonologické) a extralingvistické typy informace (ve formě 3-D modelu apod.), přičemž lexikální heslo představuje jakýsi interface, „setkání“ těchto typů informace, integrující konceptuální strukturu obsahující základní formálně-sémantické informace.¹³²



■ SCHÉMA 3

Jak jsme naznačili ve druhé kapitole, Jackendoffova pozice stojí v opozici proti tzv. externalismu (podobně jako Chomského nebo Katzova). Jackendoff chápe sémantiku jako popis, který „[...] no longer is just an aspect of the study of language (or of logic). Rather it becomes an element of a wider theory of psychology, fully integrated into the study of mind“, a k tomu dodává, že „[...] meaning in natural language is an information structure that is mentally encoded by human beings“.¹³³ Jeho pojetí sémantiky se opírá o předpoklad existence jistých základních „omezení“: jsou jimi jednak – v souladu s mentalistickým postulátem – kognitivní omezení (nesmí být v rozporu s mentální kapacitou), jednak takové vlastnosti jazyka, jako je např. kompozicionalita nebo expresivnost. Jackendoff chápe svoji CS také jako univerzální (analogicky univerzální gramatické). Poněkud nejasná je v případě CS námi sledovaná distinkce mezi tzv. jazykovou a encyklopedickou informací. Jedním z důvodů je podle nás diskutabilní status samotného pojmu sémantika v Jackendoffově komplexním modelu jazyka. Pokud chápeme CS jako interface mezi různými typy informace, pak jeho jednotky sice jsou sémantické (na úrovni pojmových reprezentací), jedná se o jakési multimodální amalgámy, na druhou stranu podle Jackendoffa vznikají interakcí „linguistic meaning“ s „nonlinguistic encyclopedic knowledge“. Jackendoff tedy různé typy informace odděluje, sémantická hodnota je ale hodnotou celkovou. Jazykovou část sémantické reprezentace tvoří v CS modelu cosi jako sémantické primitivy (v článku *Conceptual Semantics*¹³⁴ hovoří Jackendoff o „major ontological category features“). Tyto sémantické primitivy jsou univerzální (viz výše) a vrozené (jakési základní rozměry lidské kognice) a tvoří „parts of speech of semantic structure“. Patří mezi ně takové kategorie jako [THING], [PLACE] nebo [DIRECTION], které tvoří podkladovou strukturu pro základní sémantickou organizaci a charakterizaci lexikálních jednotek. Další pojmové vybavení Jackendoffovy TLV pak tvoří tzv. TYPES (a spolu s nimi TOKENS), tedy samotné

132 Jackendoff, 1990, s. 16. Jackendoff byl vůdčí osobností při formulování tzv. X-bar teorie. Architektura konceptuální sémantiky je budována jako sémantický pandán syntaktické X-bar teorie. (Viz telegraficky v Jun, 2006, s. 69 nebo přímo Jackendoffovu studii *X-bar semantics* v Pustejovsky [ed.], 1987).

133 Jackendoff, 1988, s. 81.

134 Tamtéž, s. 87.

pojmy/koncepty, které Jackendoff považuje za vnitřně strukturované (v opozici k Fodorovi) a založené na „conceptual formation rules“.¹³⁵

Návrh podoby lexikálního hesla v CS modelu potom vypadá např. takto:

drink

V

-<NP>

[event CAUSE ([thing]_i, [eventGO([thing LIQUID]_i, [path TO ([place IN ([thing MOUTH OF ([thing]_j)]))])])])])]

■ SCHÉMA 4

Heslo obsahuje informace o propojení se syntaktickou částí jazykového modelu a samotné jazykově sémantické hodnoty (jeho doplněnou součástí by pak mělo být propojení na jiné modalities, např. v tomto případě vizualizace samotného procesu pití v 3-D reprezentaci).

Při uvažování o vnitřní strukturaci těchto konceptů (tj. jakýchsi nejbližších ekvivalentů lexikálního významu) se přidržuje námitek Wittgensteinových, Putnamových nebo psychologických výzkumů Roschové a nabízí vlastní mechanismus strukturace nazvaný „preference rule system“. Jackendoff si je v tomto kontextu vědom problémů spojených s komponentovým pojetím významu (kritizuje psychologicky neadekvátní model nutných a postačujících podmínek).¹³⁶

Přes lákavý formální a celostní aspekt se Jackendoffovo řešení může jevit v některých ohledech provizorní a místy vágní. Důvodem může být samozřejmě především to, že nejde o mainstreamovou teorii, tedy že některé oblasti čekají z hlediska koncepčního na další rozpracování. Diskutabilní např. je, která kritéria demarkují prostor mezi konceptuální a nekonceptuální informací, resp. kdy je informace reprezentována jakým systémem, jak jsou stanovovány sémantické stavební bloky (proč zrovna LIQUID je nějakým primitivem) atp. Jackendoff vysvětluje stanovování konceptuálních primitivů jako striktně empiricky

135 Jackendoff, 1988, s. 89. Jde o jakási produktivní pravidla formace konceptů, která umožňují specifikovat základní koncepty, rozvíjet je.

136 Jackendoff, 1988, 1990. Zde je možné vidět souvislost s externalistickou povahou tohoto „aristotelského“ modelu. Jackendoffova mentalistická, internalistická pozice se snaží být psychologicky adekvátní.

motivovanou proceduru (totéž tvrdí i Wierzbicka), která je motivováno něčím, co označuje jako obecné vlastnosti významu. Zjevná disproporce mezi tak obecnými primitivy, jako je CAUSE, a takovými, jako je MOUTH OF, však vyvolává otázky po jejich skutečné povaze (vrozené mentální kategorie nebo spíš operační prostředky analýzy?). Právě toto rozhraní je přitom pro lexikální sémantiku důležité.

Dvouúrovňová sémantika

Model, který odděluje sémantickou (jazykovou) a encyklopedickou informaci při popisu lexikální sémantiky programově a zároveň se soustředí na podrobnou charakteristiku jejich interakce, vypracoval Manfred Bierwisch (a rozpracoval Ewald Lang). Na rozdíl od Jackendoffova přístupu se však tento model soustředí na dynamické aspekty významu při komunikaci, tj. popisuje variantnost užití výrazu v kontextu. A právě tato dynamika významu a její explicitní deskripce a explance jsou podstatnými trendy v lexikální sémantice současnosti.

Bierwischův model je komponentově orientovaný a užívá notaci predikátové logiky. Sestává ze dvou úrovní – úrovně sémantické v jazykovém smyslu a konceptuální úrovně. Jeho základní snahou je modelovat sémantické procesy moduluárně. Na úrovni jazykové sémantiky má definice lexikálního hesla co možná nejjednodušší a nejobecnější podobu – význam je zachycen dekompozičním způsobem ve formátu predikátového kalkulu. Sestává na jedné straně z jakýchsi sémantických primitivů, na straně druhé z proměnných. Ty jsou ohodnoceny na druhé, konceptuální úrovni, kde z hlediska procedurálního projetí dochází k veškerým dynamickým aktualizacím (např. polysémní disambiguace). Toto pojetí odpovídá explicitnímu modelačnímu odlišení pragmatiky a sémantiky. Sémantika tak zůstává čistá a „ostrá“, kontextuálně „kreativní“ interpretace „vyrábí“ až pragmatika. Ilustrovat to lze na tomto modelu dvou úrovní reprezentace lexému „univerzita“:

λx [purpose [x w] & advanced study and teaching [w]]

λx [institution [x] & purpose [x w]]

λx [building [x] & purpose [x w]]

Na první úrovni vidíme sémantickou reprezentaci lexému (tj. slovníkové heslo „univerzita“), na druhé úrovni pak její pragmatickou konceptuální specifikaci na základě situačního ohodnocení proměnné *x* z první úrovně (univerzita jako budova, případně instituce – dle kontextu).¹³⁷

Problémů vzniká v tomto případě několik. Zmíňme alespoň jeden – základní nebezpečí tzv. unitárních významů (s výrazem je ve slovníku spojen pouze jeden význam, který je schopný pokrýt všechna užití lexému tak, aby bylo možné daný lexém odlišit od jiných lexémů) spočívá v tom, že dané významy se stávají natolik obecnými, že ztrácejí svoji distinktivní roli. To znamená, že to, co chápeme jako slovníkové/sémantické zachycení slova, v tomto případě neodpovídá bohatosti možných užití, kterou většina lexémů jazyka disponuje. Tvrdit, že „university“ = „advanced study and teaching“, by jistě nebylo vyčerpávajícím popisem významu.

Generativní lexikon

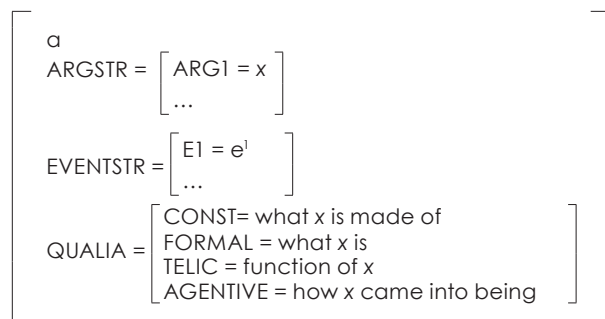
S podobnou ambicí formálně propracovaného přístupu, který integruje syntaktickou a sémantickou rovinu s dynamikou významu v kontextuálním užití, přišel i James Pustejovsky, když začal budovat svou koncepci generativního lexikonu. Jak název napovídá, Pustejovsky rozvíjí model v rámci širšího modelu generativního. Co název nenaznačuje, je, že se snaží učinit jej zároveň kompatibilním s formálními modely sémantickými (na úrovni modelově-teoretické sémantiky). Pustejovsky považuje za důležitý aspekt lexikálněsémantického popisu zachycení kreativity jazyka v ohledu sémantickém, tedy to, co jsme o pár řádků výše označili jako jeden z nejaktuálnějších trendů v lexikální sémantice. Největší aktuální obtíž přitom Pustejovsky vidí v definici interface mezi jazykovým a neязыkovým typem informace.¹³⁸ V opozici k dosud preferovaným způsobům, které označuje jako enumerative lexicons (všechny předpokládané významy a kontexty pro daný výraz jsou předem specifikovány v lexikonu), volí Pustejovsky formát tzv. polymorphic lexicon, „where lexical items are active objects, contributing to the determination of meaning in context, under well-defined constraints“.¹³⁹

137 Srovnej výklad v Taylor, 2000.

138 Pustejovsky, 2006a, s. 138.

139 Pustejovsky, 2006b, pro bližší vysvětlení viz Pustejovsky, 1996.

Oproti tradičním přístupům ho nezajímá ani tak dekompozice slova na nějaké sémantické primitivy (hledání těchto primitivů), ale daleko spíše kompoziční povaha významu lexikální jednotky v kontextu. Teorie generativního lexikonu se také snaží přísně oddělit jazykovou sémantiku od „world knowledge“, přičemž však lexical entry využívá i těchto typů znalostí. Ukázková struktura hesla vypadá následovně:¹⁴⁰



■ SCHÉMA 5

Čtyři základní roviny budující sémantiku slova obsahují lexical typing structure (odpovídá sémantickým relacím v lyonsovském duchu), argument structure (počet a typ argumentů predikátu), event structure (typ události) a qualia structure („aristotelská“ definice slova vzhledem k formě, účelu atd.). Zejména první a poslední část je vystavěna na komponentově-relační reprezentaci ve smyslu tradičního strukturního popisu lexikonu. Generativní procedury usouvztažňující tyto čtyři typy informací pak umožňují produktivní interpretaci aktuálního významu výrazu v kontextu užití, u Pustejovského typicky v metonymickém užití.

Dynamický aspekt, který je v popředí Pustejovského zájmu, je v opozici ke spíše statickým teoriím klasického generativismu a strukturalismu.¹⁴¹ Pustejovského teorie je velmi propracovaným rámcem, který můžeme v různých roz-

140 Pustejovsky, 2006a.

141 To samozřejmě neznamená, že by si strukturalističtí a generativističtí teoretikové dynamické aspekty lexikální sémantiky neuvědomovali. Pokud ale budovali modely sémantiky, budovali je daleko spíše jako teorie kódu, nikoliv jako teorie kódu A teorie produkce (ve smyslu Eco, 2004).

pracovaných verzích už směle označit za výrazný formalizovaný krok směrem k teorii interpretace.¹⁴² Zaměření na problém tzv. regular polysemy (Apresjanův termín) se snaží postihnout dynamický aspekt jazykové sémantiky explicitně procedurálním popisem. Teorie generativního lexikonu je tak – dle očekávání – velmi podrobně rozpracovávanou a zjemňovanou technikou. Její rozšíření se týká jednak zjednodušování některých pravidel, jednak rozšiřováním pravidel do domén, které prozatím stály mimo Pustejovského fokus (nadvětné útvary, textové strategie apod.). Kritika ze strany kognitivně orientovaných lingvistů pak míří zejména do oblasti rozhraní mezi jazykovou sémantikou a mimojazykovými znalostmi (kritéria odlišení, explicitnost interakce) a do oblasti stanovování metajazykových komponentů popisu významu (resp. jejich interpretace). Přesto nelze popřít, že tento přístup je právě díky určitým rozšířením směrem k pravidlům metaforického užití¹⁴³ explicitnějším a formálnějším konkurentem právě kognitivního přístupu.

Komputačně orientované modely

Důkazem, že strukturalisticky orientovaný přístup k jazyku prochází neustálým vývojem, je i rozpracování některých jeho zjištění a východisek v metodách a technikách komputační lingvistiky. Nástup automatizovaného zpracování jazyka, který dal vzniknout odvětvím strojového překladu, korpusové lingvistiky, modelům jako je Wordnet nebo Latent Semantic Analysis, otevřel mnoho metodologických otázek a zároveň spolustanovil nové standardy adekvátnosti modelu a teorie. V případě korpusové lingvistiky např. probíhá už delší dobu debata, jestli se jedná pouze o nový nástroj starých teorií, nebo jestli můžeme hovořit spíš o nové teorii jazyka. Bez ohledu na jemné nuance komputačního přístupu k otázkám lexikální sémantiky pouze stručně představíme historicky fundující teorie lexikálního významu vzešlé z tohoto proudu. Vyhňeme se přitom aplikovaným přístupům a vědomě (i když neradi) rezignujeme na postižení těch teorií, které jsou vypracovávány v oblasti umělé inteligence a specifické problematiky

142 Jediný další takto ambiciózní projekt, o kterém víme, je obecněji pojatý návrh Ecův v Eco, 2010.

143 Geeraerts, 2010, s. 153.

počítačového zpracování jazyka.¹⁴⁴ Je nepochybné, že současná situace je díky prudkému rozvoji počítačového zpracování jazyka daleko zajímavější a pestřejší a právě k ní by se měla čím dál víc obracet naše pozornost v budoucnosti.¹⁴⁵

První lexikálněsémanticky orientovanou počítačovou databází, o které víme, byl projekt WordNetu, iniciovaný slavným průkopníkem psycholingvistického výzkum Georgem Millerem ve spolupráci s Christiane Fellbaumovou.¹⁴⁶ Počátky zpracovávání se kladou do poloviny osmdesátých let a jeho cíle nejsou – to je nutno říct – v první řadě čistě lingvistické. Vznikl původně jako nástroj reprezentace a experimentálního testování psycholingvistického výzkumu, v současné době však nepředstavuje model mentální reprezentace. Jedná se o primárně paradigmaticky orientovaný lexikon sestávající pouze z autosémantik a některých idiomatických konstrukcí. Svou organizací mapuje základní (i méně tradiční) paradigmatické relace, tou „výchozí“ je přitom (široce pojatá) synonymie. Relační podstata WordNetu, budující ve výsledku strukturované sítě vymezující význam lexikálních jednotek, je doplněna i veskrze tradičním lexikografickým popisem významu, nejedná se tedy čistě o relační vymezení významu ve strukturalistickém duchu.¹⁴⁷ Daleko spíš zde máme k dispozici strojově zpracovatelnou deskripci lexikonu z perspektivy, která umožňuje soubory mechanizovaných a statistických operací a je pouze založena na vybraných strukturalistických akcentech.

Daleko více teoreticky ukotvený počítačový model lexikálněsémantického rozměru jazyka představuje z ruského strukturalismu¹⁴⁸ vyrostlý přístup Igora Melčuka: model Smysl-Text.¹⁴⁹ Tento přístup, rozpracovávaný ve spolupráci s Jurijem Apresjanem a Alexandrem Žolkovským, prošel bohatým vývojem a je za-

144 Viz např. starší, ale vynikající sborník Pustejovsky – Bergler, 1992.

145 Viz např. vynikající sborník Saint-Dizier – Viegas (ed.), 1995 nebo třeba Rastier a kol., 2002, práce Kintschovy skupiny na Latent Semantic Analysis atd.

146 <http://wordnet.princeton.edu>.

147 Ukázku z hesla viz v Čermák, 2010, s. 330–331, podrobněji o WordNetu např. Fellbaum (ed.), 1998.

148 O poněkud jiném významu pojmu „strukturalismus“ v ruské lingvistice (orientováno formálněji) viz např. článek Ivanova a Šaumjana v Doležel (ed.) 1964, s. 54–71.

149 Podrobnější český výklad lze nalézt v Sgall a kol., 1986, velmi stručně také např. v Čermák, 2010, s. 96–97.

ložen na snaze o formálně korektní, ale v podstatě co nejextenzivnější vymezení lexikálního významu. V jeho základu stojí integrovaný popis zahrnující relace sémantické s ohledem na syntaktické chování jednotek. Celý projekt je svázán jednak s automatickým zpracováním textu, jednak s – v době svého vzniku velmi aktuálním – tématem strojového překladu a hledáním univerzálního metajazyka pro takovýto sémanticky založený, „hloubkový“ model překladu.¹⁵⁰ Jak název napovídá, Melčukův model má ambici pomoci explicitně definovaných pravidel modelovat korespondence mezi významem a textem, a to na univerzalistickém základě. Jako primární nástroj přitom slouží široce pojatý soubor paradigmatických a syntagmatických relací označovaných jako lexikální funkce a výstupem tohoto projektu je tzv. Explanatory Combinatorial Dictionary.¹⁵¹ Lexikální funkce představují pojmenování jednotlivých souborů relací, do kterých vstupují jednotky lexikonu daného jazyka. Zahrnují přitom tradiční lexikálněsémantické vztahy relacionistického přístupu strukturalismu (synonyma, hyponyma, antonyma) i jejich podstatné rozšíření o vztahy typu kolektivnost, o derivační vztahy, kolokace atp. Přestože Melčukův přístup překračuje hranice tradičních strukturalistických omezení (počet a typ sémantických relací), zachovává distinkci mezi sémantickou hodnotou (vyjádřenou množinou funkcí) a encyklopedickou informací o referentu, která do sémantického popisu v tomto modelu nepatří. Jedním z důvodů, které debatu o rozlišování sémantické a encyklopedické informace v takto konstruovaném modelu zakládají, je důvod pragmatický. Jak uvádí např. Raskin, je třeba v explicitních počítačích modelech tyto dva typy informace odlišovat, byť by měla být hranice arbitrární. Důvodem je, že formální teorie „is likely to be a mechanical symbol-manipulation device and such a device cannot manipulate infinite sequences of symbols“.¹⁵² A to by v případě nerozlišování a v podstatě neomezeného inventáře encyklopedických znalostí nebylo možno naplnit. Že je toto rozhraní stanovováno v takových modelech víceméně arbitrárně dle jednotlivých modelů, je běžnou praxí.¹⁵³

150 Viz např. u nás vydaný soubor textů Achmanovová a kol., 1965.

151 Viz Melčuk, 2006.

152 Raskin, 1985, s. 100.

153 K tématu vztahu tzv. ontologií a slovníků viz např. Saint-Dizier – Viegier (ed.), 1995 nebo Pustejovsky – Bergler (ed.), 1992.

Zatímco první dva modely představují velmi konkrétní projekty, třetí část našeho přehledu zasvětime nikoliv projektu, ale spíš přístupu. Tím přístupem je stále rostoucí a čím dál oblíbenější přístup korpusové lingvistiky, jehož rozmach pochopitelně neminul ani lexikální sémantiku.¹⁵⁴

Využití automatického zpracování velkých jazykových korpusů pro účely bádání o lexikálním významu je samozřejmě široké. Pokud budeme uvažovat o využití korpusů při tradičním výzkumu, poslouží korpusy např. jako zdroj empirické evidence, který statisticky relevantně podkládá jazykové intuice, případně jako testovací prostor adekvátnosti dosavadních teorií. Co je ale z hlediska metodologie a uvažování o lexikálním významu podstatnější – umožňuje jednak mnohonásobně zhodnotit dosud spíš opomíjené rozměry tradiční lexikální sémantiky (v případě strukturalismu relace syntagmatické), jednak nabízí na základě specifického vhledu do lexikonu vlastní zjištění o povaze lexikálního významu. Svým důrazem na „usage-based“ teorie významu je rovněž výrazem moderní relativizace langue-parolové opozice s podstatnými důsledky pro konceptuální východiska budování jazykové teorie, tu lexikálněsémantickou nevyjímaje.

Podobu korpusového přínosu pro otázky lexikální sémantiky asi nejlépe vystihuje často opakovaný Firthův výrok o poznání toho, co je slovo zač, „by company it keeps“. Korpusově fundované distribucionalistické uvažování o významu (viz ale např. i dřívější pokusy Apresjanovy) pomáhá objektivizovat sémantické faktory, a to jak prostřednictvím asi nejběžnějšího studia kolokací (fenomén sémantické in/kompatibility), tak prostřednictvím sémantické prozodie, vektorové analýzy významu ve vztahu k textům apod.¹⁵⁵

Zajímavý a rozporuplný (možná spíš otevřený) je pohled na implicitní východiska pojetí významu analyzovaného prostřednictvím masivní exploatace parole. Statistické zpracování většinou implikuje difúznost zkoumaných jevů, resp. jejich neostrost, škálovost, tendenci ve smyslu, jak o ní uvažoval už na počátku století Vilém Mathesius.¹⁵⁶ Pokud tento rys přeneseme na zjištění o významu,

154 Viz např. kvalitní vstup do problematiky v Halliday et al., 2004, zejména Yallopovu kapitulu Words and meaning.

155 Blíže k tomu Sinclair, 2004.

156 Mathesius, 1970.

pak budeme i zde hovořit spíše o tendencích, neostrých hranicích, tj. o modelech, které budou tuto vlastnost modelovaných jevů svou strukturovaností adekvátně zachycovat. S obrácením se k analýze parole souvisí i jistý antiredukcionismus korpusového zkoumání, opírající se o dynamiku modelovaného, které je pojímáno jako primární evidence. O tom, jaké ontologické presupozice přijímáme tváří v tvář evidenci parole (Odhalujeme langue? Konstruuje je?), nemůžeme teď podrobněji rozebírat, metodologicky lépe uchopitelná otázka však zůstává: Proč dekontextualizovat, průměrovat popis, když máme k dispozici tak obrovskou evidenci, že je možné velmi přesně zachycovat vše včetně okrajových jevů? V tomto světle nahlížená strukturalistická teorie centra a periferie získává oporu v „tvrdé“ empirii. Další z významných rysů odlišujících tradiční strukturalistický přístup je role syntagmatických vztahů. Dosavadní zájem se soustředil především na paradigmatický aspekt sémantiky (byť nikoliv výhradně!), zohlednění syntagmatického rozměru (resp. možnost jeho masivního vytěžení) přináší novou perspektivu otázkám, kde hledat jednotky významu. Pokud – jak uvádí Teubert – teprve užití výrazu (node) v kontextu disambiguuje význam, není tou jednotkou spíš určitá konfigurace nodu, tj. jeho kolokace? Nerelativizujeme tu naprosto vědomě zásadní strukturalistické dělení mezi tím, co lingvistika rozlišuje jako smysl (užití) a význam/denotace (systémová hodnota)? Pokud nám korpusová lingvistika dává k dispozici velké soubory dat, není možné formulovat teorii kódu s takovou jemností, že už nebude muset být přísně redukcionistická, za což ale zaplatí svou dosavadní formální elegancí a jednoduchostí? A pokud víme (což už Teubert netvrdí), že mechanismus disambiguace obsahuje i neязыkové proměnné, kde, v jaké sféře přesně takovou jednotku významu nakonec hledat? Jaké parametry (typy informace) bude obsahovat lexikální heslo a na jakém stupni konkrétnosti můžeme tyto různé typy informací vymezovat? Korpusová lingvistika nejen vrací staré otázky na scénu, ale hledá empirické a velmi explicitní metody odpovědí.

3.4 KOGNITIVNÍ SÉMANTIKA

Podobně jako v případě strukturalismu představuje dnes i kognitivní sémantika podobně široký (možná ještě širší) a bohatě strukturovaný proud, který od svých počátků na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let dal vzniknout mnoha teoriím a metodologiím. Ty spojují často už jen obecná východiska a samy se ubírají vlastními cestami. Proto je velmi nesnadné představit tento nejspíš dominující směr v lexikálněsémantickém bádání jinak než jen v hrubém náčrtu. O co nám půjde, je ale spíše vymezení právě oněch východisek, která odlišují kognitivní sémantiku od předchozích teorií, a vymezení tří čtyř výkladových rámců, jež tato východiska užívají jako základ svých modelů.

Jak už jsme několikrát zmínili, kognitivní posun v uvažování o lexikálním významu lze v lingvistice spatřovat zhruba od sedmdesátých let 20. století. Chomského iniciační formálně-syntaktický počín dal postupně vzniknout mnoha reakcím, na jejich základě a průniku lingvistiky a jiných oborů se postupně začala profilovat specifická verze kognitivní sémantiky (a lingvistiky obecně, tj. i gramatiky), která akcentovala v teoriích jazyka jiná místa než Chomsky a spol. Zatímco ambice Katzovy vyznívají spíše platonisticky a Fodorova sémantika je kognitivní zcela jiným způsobem, Jackendoffovy návrhy se nachází někde na pomezí a Wierzbické kognitivismus je spíše jakousi jazykovědnou antropologií (a kulturní lingvistikou), práce George Lakoffa, Leonarda Talmyho, Rolanda Langackera, Charlese Fillmora nebo Gillese Fauconniera představují základy toho, co je dnes považováno za Kognitivismus s velkým K.¹⁵⁷

Východiska kognitivní sémantiky můžeme vymezit prostřednictvím kontrastu s konkurenčními přístupy soudobými i minulými. George Lakoff spolu s Markem Johnsonem vystavěli ve slavné knize *Metafory, kterými žijeme* své pojetí kognitivní lingvistiky na těchto pilířích:

- Základním východiskem porozumění jazykovým jevům je sémantika – jazyk není formálně-symbolický systém, je to systém „otáčející se okolo“ významu (srov. soudobou generativní gramatiku).

¹⁵⁷ O distinkci viz např. Lukeš, 2006.

- Jazyk je zároveň místem, kde lze sledovat organizaci našeho konceptuálního systému – jazyk je typem pojmového systému (srov. tradiční strukturalismus).
- Pojmový systém je systematicky organizován prostřednictvím mechanismu metafory a tvoří kategorie s radiální strukturou – tyto mechanismy je třeba studovat (srov. tradiční strukturalismus, GS model atd.).
- A základ základů – teorie jazyka by měla být experiencialistická, nikoliv založená na tzv. objektivistickém paradigmatu sémantiky, jak ji prezentovala valná část analytické filozofie jazyka a formální sémantiky.

Leonardy Talmy charakterizuje opozici k pravdivostně-hodnotové objektivistické sémantice (a v podstatě proti téměř celé dosavadní tradici) takto: „[R]esearch on cognitive semantics is research on conceptual content and its organization in language.“¹⁵⁸ Vyvyan Evans a Melanie Greenová v obsáhlém úvodu do kognitivní lingvistiky *Cognitive Linguistics*¹⁵⁹ vymezují východiska kognitivní sémantiky následovně:

1. Pojmové struktury jsou vtělesněné (embodied; „teze vtělesněné kognice“).
2. Sémantická struktura je pojmová struktura.
3. Reprezentace významu je encyklopedická.
4. Konstrukce významu má povahu konceptualizace.

První východisko je východiskem pro náš účel příliš obecným a nebudeme se jím zabývat. Druhý bod jsme již přiblížili a nepředstavuje unikum kognitivní sémantiky, body 3 a 4 stojí za rozvinutí, protože představují jádro specifické povahy kognitivní sémantiky. Za ústřední přitom považujeme zejména bod 3 – stručně zobecnění kognitivního přístupu v lexikální sémantice je možné shrnout pod Langackerovo heslo znějící: doktrína encyklopedické sémantiky.

Jak upozorňuje s odkazem na práce Keitha Allana Peeters, pojmy (řekněme výkladové rámce) jako Fauconnierovy mentální prostory, Lakoffovy idealizované kognitivní modely a Fillmorovy frames nejsou sice v žádném případě identické,

158 Citováno podle Evans – Green, 2006, s. 156.

159 Evans – Green, 2006, s. 157.

ale „they call extensively upon encyclopedic knowledge“.¹⁶⁰ Vývoj názorů v této oblasti byl pozvolný. Koneckonců jeden z otců zakladatelů, George Lakoff, vyšel z formálního paradigmatu chomskyánského, takže i v těchto otázkách šlo vlastně o jakýsi přechod od názoru, že je nutné jazykově-sémantické a encyklopedické odlišovat, až po rozpuštění těchto hranic ve prospěch unifikovaného encyklopedického pojetí.

Za základní východisko lze považovat Geeraertsovu „maximalistickou hypotézu významu“. Jen připomeňme, že ji lze charakterizovat jako „one in which differences between semantic and encyclopedic knowledge, or more generally, between semantics and pragmatics, are not taken as a point of departure. Giving up the distinction is relevant for the description of separate lexical items: it implies that it is no longer necessary to draw the borderline between strictly definitional and merely descriptive features“.¹⁶¹ Viděli jsme, že toto pojetí v podstatě napadá klasickou distinkci vtělenou např. do sporu o syntetické vs. analytické výroky (Quine), ale tím i jádro tradiční lexikální, logicko-definičně vystavené sémantiky. Přesvědčení, že „words do not represent neatly packaged bundles of meaning (the dictionary view), but serve as ‚points of access‘ to vast repositories of knowledge relating to a particular concept or conceptual domain“, je ústředním bodem kognitivní sémantiky a důvodem k útrpnému povzdechnutí tradičních i moderních sémantiků ne-kognitivistických. Langacker¹⁶² tvrdí, že ostrý rozdíl mezi sémantikou a pragmatikou (což se pro něj rovná rozdílu mezi linguistic a extralinguistic knowledge) je do značné míry uměle vytvořený. Peeters parafrázuje jeho pozici takto: „[T]here is only one ‚viable conception‘ of linguistic semantics, namely the one that a) avoids ‚false dichotomies‘ such as those just referred to, and b) adopts an unashamedly encyclopedic perspective. The second feature follows from the first.“¹⁶³

Geeraerts, jeden z vůdčích propagátorů kognitivnělingvistického přístupu k lexikální sémantice, vidí potřebu tuto dichotomii opustit jako důsledek

160 Peeters, 2000b, s. 4.

161 Geeraerts, 2010, s. 222.

162 Langacker, 2008, s. 40.

163 Peeters, 2000b, s. 4.

nutnosti studovat lexikální koncepty jako integrální část lidské kognice, což je ve zjevném protikladu s klasickým pojetím strukturalistickým a tím, co toto pojetí odlišuje i od tradice katzovské. To samozřejmě vyžaduje i obecnou změnu perspektivy a metody lexikálněsémantického výzkumu a popisu. A to proto, že „encyclopedic information does not usually take the form of single concepts, of the type that correspond to a single lexical item“.¹⁶⁴ V Lakoffově, Geeraertsově nebo Fillmoreově pojetí jsou naše znalosti organizovány v podobě jakýchsi „větších balíků znalostí“, a proto „all of these forms of knowledge far transcend the boundaries of a single lexical item“.¹⁶⁵ Fillmore¹⁶⁶ charakterizuje tuto změnu oproti strukturalistickým teoriím polí takto: na rozdíl od katalogizování vztahů mezi lexikálními jednotkami a charakterizování množin jednotek strukturovaných těmito vztahy musí kognitivní lingvistika ve svém popisu postupovat jinak. Pro porozumění významu slova je nutné vyložit jej na pozadí zkušenostní báze, souboru přesvědčení, které zakládají konceptuální předpoklady pro porozumění významu. V tomto pojetí nepopisujeme přímé vztahy mezi lexikálními jednotkami (a jejich významy), ale vždy je vidíme jako vztažené k těmto rámcům. „An encyclopedic conception of linguistic meaning, then, requires a way of representing those larger chunks of knowledge, together with a means of linking all the relevant lexical items to that broader conceptual structure.“¹⁶⁷

Tuto tendenci naznačuje Lakoff už v roce 1974, kdy ještě zřejmě nebyl úplně přesvědčený o nutnosti bourat sémanticko-encyklopedickou distinkci. Svým tvrzením, že „one cannot just set up artificial boundaries and rule out of the study of language such things as human reasoning, context, social interaction, deixis, fuzziness, sarcasm, discourse types, fragments, variation among speakers, etc.“, směřuje k přesvědčení, jež charakterizuje pohled současné kognitivně orientované lexikální sémantiky, přesvědčení, že „the boundaries are disappearing daily, and one should not be too surprised if the domain of the field continues to

164 Geeraerts, 2010, s. 222.

165 Tamtéž.

166 Fillmore – Atkins, 1992, s. 76–77.

167 Geeraerts, 2010, s. 222.

expand“.¹⁶⁸ Ve své pozdější, asi nejslavnější práci *Ženy, oheň a nebezpečné věci* vidí existenci rozhraní slovník-encyklopedie jako umělé rozhraní, jako důsledek mylného objektivistického paradigmatu lingvistiky (reprezentovaného např. soudobou montaguovskou formální sémantikou) kořenícího v aristotelském pojetí významu a v představě jazyka jako samostatného, na člověku (z hlediska zkoumání) nezávislého artefaktu.¹⁶⁹

Zmínka o tom, že slova bychom měli vnímat spíš jako určité access points směřující do domén encyklopedické znalosti, poukazuje k velmi podstatnému bodu č. 4. Kognitivní lingvistika je orientována primárně dynamicky, tj. sleduje nejen strukturu konceptů, ale součástí deskripce je jednak popis mechanismů, které tuto strukturaci konceptů zakládají a umožňují tak vysvětlit např. dynamickou povahu sémantiky (a obecně vztahu langue/parole), jednak popis mechanismů, které umožňují vysvětlit rovněž procesy aktuální komunikační interpretace. Ve druhé kapitole a také zde, o pár řádků výše, jsme charakterizovali východiska encyklopedického přístupu k charakteristice významu. Vyjdeme-li z toho, že význam nahlízejí kognitivní lingvisté často spíš jako doménově organizovanou, pravděpodobnostně založenou a škálovanou síť informací / rysů / jednotek znalostí, pak dynamický a konstrukční aspekt spočívá v tom, že významy nejsou při interpretaci přenášeny/vybírány, ale daleko spíše tvořeny v dané komunikační situaci jako aktivace příslušných znalostí, a to s ohledem na komunikační kontext jazykový i mimojazykový. Význam de facto vždy a znova v komunikaci vznikne jako výsledek aktivní interpretace. Vidět významy jako stabilní, předem hotové a jasně ohraničené balíky čistě jazykové informace, která je zřetelně oddělena od informace nejazykové, znamená podle kognitivních sémantiků nejen arbitrárně rozhodnout o tom, co je a co není jazykovou informací, ale znamená to rovněž získat formálně čistý pohled na význam jen za tu cenu, že interpretačně „obslouží“ pouze výsek komunikace a selhává v mnoha přirozených situacích.

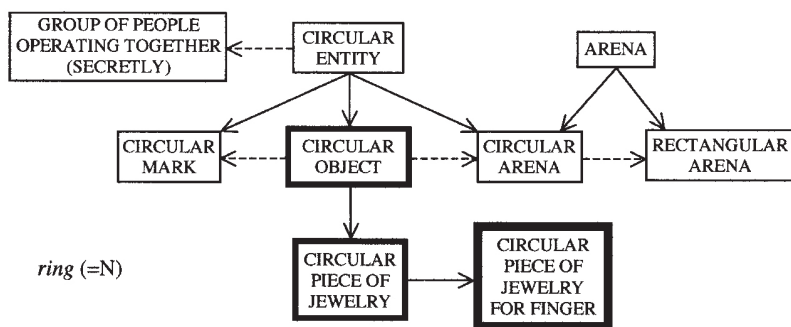
Vzhledem k nižšímu stupni unifikované formalizace v kognitivistickém proudu (nikoliv však k její absenci) a k různorodému pohledu na povahu

168 Lakoff, 1974, s. 178.

169 Lakoff ve své stati *Cognitive Semantics* tvrdí, že „objectivist cognition failed in large measure because of its conception of meaning“. Viz Lakoff, 1988, s. 120.

metajazyka (od přirozeného jazyka po image schemes, síťové diagramy apod.) se nepokusíme popsat jednotlivé modely (nebylo by to ani možné), ale spíš si na ukázce zvýrazníme podstatné aspekty kognitivistického přístupu: difúznost, bohatou strukturovanost významu a jeho encyklopedický charakter.

Klasický model encyklopedicky pojatého významu nabízí Langacker prostřednictvím ukázky sémantické reprezentace lexému „ring“.¹⁷⁰



■ SCHÉMA 6

Langackerův model je model síťový (network). Je v něm zachycena sémantika lexému jako konceptuální, strukturovaná síť znalostí. Strukturaci této sítě organizují na základní úrovni tzv. domény. Domény jsou oblasti zkušeností různé obecnosti a různé komplexity, na pozadí kterých je možné lexému porozumět (např. TEPLOTA, PROSTOR, OBCHODNÍ TRANSAKCE atd.). V rámci lexému tvoří tyto domény tzv. domain matrix, tj. soubory zkušenostních rámců, které umožňují lexém interpretovat. Specifikaci ve vztahu významu lexému k doménám zajišťuje mechanismus scope (tj. výběr relevantních aspektů znalostí). Hierarchicky a pravděpodobnostně fixovaná síť je zároveň kontextově citlivá – tj. obsahuje selektivní mechanismus aktivující znalosti (informace), k nimž lexém poukazuje, na základě široce pojímaných kontextových okolností (Ecův ko-text i situační okolnosti jako mimojazykové faktory).¹⁷¹ Zároveň je v modelu zachy-

170 Langacker, 2008, s. 37.

171 Podobné síťové a široce znalostní – encyklopedické pojetí významu nalezneme např. u Allwooda (2003), mnoho podobností nalezneme také v modelu Fillmoreově (1992).

cena i vlastnost, na kterou výrazně odkazuje práce Lakoffova – a to je prototypická strukturace významu. Tedy fakt, že některé aspekty informace tvořící sémantiku jsou centrálnější než jiné.¹⁷²

172 K tomu viz studie Eleanor Roschové, např. Rosch, 1975.

4 Proudý a směry v československé a české lexikální sémantice od poloviny 20. století do současnosti: základní přehled

V předchozí kapitole jsme se pokusili s pomocí Geeraertsovy klasifikace vymezit proměny teorií lexikální sémantiky ve 20. století. Cílem bylo především nastínit obecné charakteristiky jednotlivých přístupů a tím učinit typologická kritéria explicitněji. Získali jsme tak jednak (samozřejmě provizorní) schéma pro uchopení československých a českých teorií lexikálního významu, jednak představu o obecných tendencích vývoje oboru. To první zkusíme zužitkovat při úvahách o klasifikaci námi sledovaných konceptů, to druhé při jejich hodnocení.

Jak jsme uvedli v úvodní kapitole, zajímají nás zejména podoby a specifika vývoje lexikálněsémantické teorie v posledním půlstoletí československé a české jazykovědy. Důvodem zájmu je snaha pochopit, co nabízí námi sledované teorie výrazným mezioborovým, široce integračním a také formalizačním procesům, jež můžeme ve světové lexikální sémantice v posledních desetiletích pozorovat. V detailech se kromě dábla občas ukrývají i postřehy, které v nových rámcích a podmínkách mohou posloužit jako momenty rozvoje teorie. Takové body se pokusíme nalézt.

Při našem stručném a schematizovaném přehledu vývoje lexikálněsémantických teorií nelze nezmínit podstatná historická východiska spadající chronologicky mimo námi sledovaný rámec. Je nepochybné, že bohatým ideovým základem československé a později české lexikální sémantiky jsou myšlenky formulované a rozpracováváné v myšlenkovém klimatu ovlivněném tezemi členů Pražského lingvistického kroužku. A tím nemáme na mysli jen ty, které se bezprostředně vztahují k lexikologické problematice (viz tzv. *Teze*),¹⁷³ ale také obecnělingvistická východiska konceptualizovaná prostřednictvím rozvíjení pojmů funkce, systém, struktura, bez/příznakovost, opozice, potenciálnost, opozice

173 Kol., 1970.

centrum–periferie, relativizace vztahu synchronní–diachronní apod. Za určitou konkretizaci lze z tohoto hlediska považovat zejména předválečnou Získalovu sérii prací věnovaných lexikografické teorii a praxi.¹⁷⁴ Na počátku padesátých let vydává Vladimír Šmilauer svoji práci o lexikální sémantice,¹⁷⁵ v polovině padesátých let vychází *Česká sémantika* Františka Jílka. V tomtož období se objevují také lexikálněsémantické práce Otto Ducháčka, které už vnímáme jako reprezentanty kritické reflexe klasického lexikálněsémantického strukturalismu v podobě jak předválečné, tak nastupující lexikální sémantiky, zejména francouzské.¹⁷⁶

Druhá polovina padesátých let je obdobím, kdy začala česká lingvistika věnovat problematice lexikálního významu soustředěnější a intenzivnější pozornost. Pro toto období je charakteristická především metodologická a programová debata. České lexikálněsémantické myšlení začíná formovat řada textů, jež zapadají do myšlenkového schématu, které spojuje dobově všudy přítomnou teorii odrazu se základními postuláty strukturalistické, systémové lingvistiky. Z obecnělingvistického hlediska se jako klíčové události jeví stati určujících teoretiků tohoto přístupu: předně Miloše Dokulila, Františka Daneše, Jána Horeckého, Pavla Trosta, Václava Hraběte nebo Jozefa Filipce.¹⁷⁷ Debaty se soustředí na základní teoretickou strukturaci prostoru významové analýzy, tj. precizují se pojmy relačního a systémového charakteru jazyka, konkretizuje se teze o jazykové specifčnosti zkoumaných kategorií, řeší se vztah mezi kategoriemi významu, pojmu, obsahu, myšlení atp. Jozef Filipec spolu s Bohuslavem Havránkem v té době a na pozadí uvedených debat formulují první programové texty výzkumu lexikální sémantiky.¹⁷⁸

O systematickém rozvoji československé strukturalistické lexikální sémantiky můžeme hovořit podle našeho názoru od počátku šedesátých let. V té době již nabývá zkoumání (minimálně v teoretickém rozměru) kritické aplikace některých obecněji strukturalistických pojmů (systém, opozice, lexikální pole,

174 Získal, 1938a, b, c.

175 Šmilauer, 1953.

176 Jedná se o reflexi tématu pojmových polí (Trier, Porzig apod.)

177 Srovnej klíčový sborník Kol., 1958.

178 Filipec, 1957, Filipec – Havránek, 1958.

sém) i pojmů typických pro pražskou školu (viz výše). To odpovídá i zahraničním trendům, jež v té době směřují zejména k formalizaci a sémantizaci jazykovědného zkoumání. V šedesátých a sedmdesátých letech se objevují zásadní práce Pottierovy, Greimasovy, Coseriovy, Melčukovy, Apresjanovy, Katze s Fodorem, Weinreichovy, Bierwischovy atd. (viz minulou kapitolu). Klíčovou úlohu v této etapě sehrávají kromě Josefa Filipece také další osobnosti. Z teoretického hlediska píše důležité příspěvky Ján Horecký,¹⁷⁹ teoretické základy svého pojetí lexikální sémantiky formulují Juraj Dolník¹⁸⁰ a Vincent Blanár¹⁸¹ nebo Igor Němec¹⁸² (a vzniká obecně větší počet teoretických studií). Československá strukturalistická sémantika se přitom neustále proměňuje prostřednictvím výrazného kontaktu se zahraničím. Navzdory politickým okolnostem reflektuje nejen bohatou teoretickou inspiraci sovětskou, ale také aktuální trendy tehdejší západní jazykovědy.¹⁸³ To v posledku znamená i proměny témat, akcentů, metodologických postupů, takže je velmi těžké hodnotit, kdy ještě můžeme hovořit o tradičním strukturalistickém paradigmatu a kdy už o tom, co Geeraerts označuje za paradigma neostrukturalistické. Pokud bychom vzali jako východisko jeho charakteristiku neostrukturalismu jako přístupu, který dále staví na strukturalistických postulátech a rozvíjí je na pozadí jejich generativistické „transformace“ v podobě teoretického akcentu na „the demarcation of linguistic knowledge with regard to cognition in the broader sense, and the possibility of formalizing linguistic meaning“,¹⁸⁴ pak bychom mohli poměrně snadno považovat téměř celou československou strukturalistickou lexikální sémantiku spíše za sémantiku neostrukturalistickou.

Tento posun k neostrukturalismu zosobňuje jednak názorový vývoj dosavadních proponentů strukturalistické TLV,¹⁸⁵ jednak – zejména od počátku devadesátých let – rozsáhlou organizační a publikační činností František Čermák.

179 Např. Horecký, 1976.

180 Např. Dolník, 1978.

181 Např. Blanár, 1978.

182 Např. Němec, 1980.

183 Viz Filipec – Čermák, 1985 (a zmínku ve Filipec, 1994 o původním rozsahu reflektující kapitoly) nebo Ducháček, 1969.

184 Geeraerts, 2010, s. 124.

185 Srov. např. Filipcovy texty z devadesátých let (Filipec, 1994; Filipec, 1996; Němec, 1992).

Hlavně jeho zásluhou se československá strukturalistická sémantika rozvíjela dál v českém prostředí směrem k počítačové/korpusové lexikální sémantice. Textovým výrazem těchto změn je diskuze, která se odehrála na stránkách *Slova a slovesnosti* v první polovině devadesátých let. Debatu mezi Františkem Čermákem, Janem Kořenským, Josefem Filipcem, Igorem Němcem aj. je možné vnímat jako programové vyjasňování dalšího směřování české lexikální sémantiky, jako reakci na podněty, které se český (neo)strukturalismus snažil zpracovat. Neostrukturalistická linie má samozřejmě v českém prostředí více podob (viz např. projekt českého Wordnetu) a ohlašující se tendence lze vidět, jak jsme řekli, už od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let. Jde přitom o různé podoby takových reflexí, které se vždy netýkají jen lexikální sémantiky. Formující roli určitě sehrály práce ruských strukturalistů (u kterých byla zjevná tendence k formalizačnímu přístupu), v některých pracích (např. u Blanára) lze nalézt aspekty, které by je sblížovaly s přístupem Wierzbické. Nastupující textová lingvistika přinesla v některých případech zajímavé lexikologické implikace (Petöfi, Beaugrande) a rozhodně nešla pozornosti sílící kognitivní věda ve své UI variantě (Schank, Minsky). V lingvistickém prostředí je ale doposud nejlivnější právě neostrukturalistická sémantika „čermákovská“. Instruktivní je z tohoto hlediska například sborník *Manuál korpusové lexikografie*,¹⁸⁶ který – v lexikografické tradici české lexikální sémantiky – zachycuje hlavní témata, nástroje a metodologické posuny československého strukturalismu k českému neostrukturalismu.

Jinou, nikoliv však nesouvisející nebo snad mimoběžnou linií vývoje české lexikální sémantiky je linie kognitivně-kulturní. Geeraerts kognitivní sémantiku charakterizuje jako přístup, který (nejen ideově, ale doslova v historické a osobnostní návaznosti)¹⁸⁷ rozvinul ty tendence, které do TLV přinesla původně generativistická lexikální sémantika: „Generative grammar stimulated the interest in two aspects of lexical semantics that were relatively unimportant for the original structuralist approaches: on the one hand, the psychological reality of semantic analyses, and on the other, the adequacy of formal representations of word meaning. The first of these new points of interest contributed to the emergence of

186 Čermák – Blatná, 1995.

187 Viz názorové a teoretické zázemí Lakoffovo, Langackerovo nebo Fillmorevo.

a theoretical framework that departs from the structuralist principles in major respects. This is the cognitive semantics movement [...]“¹⁸⁸ Tato specifická varianta kognitivní sémantiky¹⁸⁹ se začala nenápadně ohlašovat zhruba od poloviny osmdesátých let, ale výrazněji se v prostoru české lexikální sémantiky prosadila, částečně v konfrontaci s převládající strukturalistickou a neostrukturalistickou tradicí, až koncem let devadesátých. S českou variantou strukturalismu je přitom spojena personálně (Iva Nebeská), ale i rozvíjením některých potenciálních oblastí, jejichž spíš okrajovou pozici je možné v myšlenkovém rámci strukturalismu identifikovat (např. v pracích Němcových).¹⁹⁰ Po prvních článkách z konce devadesátých let¹⁹¹ se objevuje několik sborníků,¹⁹² v roce 2005 kolektivní monografie *Co na srdci, to na jazyku* a samozřejmě další dílčí studie (mimo jiné směřující i do oblasti didaktiky). Zatím posledním větším monografickým výstupem této „školy“ je práce Ireny Vaňkové *Nádoba plná řeči*.¹⁹³

Tímto přehledem rozdělujícím českou lexikální sémantiku do tří proudů nechceme vytvářet nějakou schematickou iluzi. Jak ukáže následující kapitola, skutečnost je přirozeně pestřejší. Je zcela zřejmé, že kontury vývoje, jak je naznačujeme, jsou pouze provizorní, jednotlivé proudy nejsou neprostupné, bez vzájemného vlivu nebo snad v přísném protikladu. Stejně tak je zřejmé, že ne všechny práce zapadají snadno i do tohoto hrubého schématu. Jak ukážeme na jednom příkladu v poslední podkapitole páté kapitoly, lze najít v české lexikální sémantice i solitérní přístupy, na které je náš koncept krátký (příspěvek Jana Kořenského).

Současnou situaci asi nejlépe vystihuje již v úvodu zmiňovaná pluralita přístupů. Momentální koexistence různě akcentovaného strukturalismu/neostrukturalismu, počítačích přístupů (v naší práci nejsou zahrnuty), kognitivních modelů (kulturně-kognitivní, formálněji orientovaných), zatím prakticky nevytěžený potenciál Kořenského náčrtů nebo postupné seznamování s aktuálními trendy (generativní lexikon apod.) jsou obrazem plurality současného světového

188 Geeraerts, 2010, s.

189 Viz níže v samostatné kapitole.

190 Např. Němec, 1987.

191 Např. takřka programový text Vaňková, 1999.

192 Např. Vaňková, 2001.

193 Vaňková, 2007.

kontextu. Cílem následující kapitoly je (kriticky) zachytit dosavadní výrazné přístupy na pozadí obecnějších východisek i historického kontextu světového. Důvodem je snaha lépe porozumět možnostem, které čekají.

5 Analýza koncepcí

5.1 ČESKOSLOVENSKÝ LEXIKÁLNĚSÉMANTICKÝ STRUKTURALISMUS

Charakterizovat československý lingvistický strukturalismus v oblasti lexikální sémantiky se pokusíme až v závěru této kapitoly (a uvidíme, že i přes veškerou snahu půjde o náčrt velmi obecný). Na tomto místě chceme poznamenat spíše něco málo k tomu, jak oddíl o československém strukturalismu pojmáme.

V celé práci vědomě kolísáme mezi přístupem problémovým a přístupem historickým. To s sebou nese nebezpečí nedostatečné detailnosti pramenné (textů je mnoho, detaily mohou v procesu selekce zapadnout) a zároveň nebezpečí neadekvátnosti interpretačních konceptů (jsou vytvářeny postulativně, byť na základě komplikované interakce hned několika oblastí zkoumání jazyka). Proto ještě jednou připomínáme: cílem není podat vyčerpávající a historicky detailní obraz jednotlivých autorských koncepcí (každá by byla na monografii nebo přinejmenším velmi obsáhlou časopiseckou studií), ale modelovat jejich prostřednictvím obecnější tendence spjaté s tímto myšlenkově i historicky relativně (!) uzavřeným obdobím. Ne u všech autorů nalezneme propracované všechny námi mapované oblasti (a tam, kde ano, většinou ne ve stejné míře!), to nám ale vůbec nevadí. Co nás zajímá, je úmyslně volně vymezený cíl mapování „pojetí lexikálního významu“ a naše mapovací nástroje jsou prostě pouhé nástroje – budeme je používat jen tam, kde to bude mít smysl. Samostatné představení jednotlivých koncepcí tak slouží pro následnou syntézu, která nemusí být jednodušší nebo koherentní (jednotlivé modely významu jako empirické nástroje by však takové být měly).

5.1.1 Reprezentativní modely

V minulé kapitole jsme nastínili model vývoje lexikální sémantiky v československém a později českém jazykovědném prostoru. Cílem bylo ukázat spíš přechody než hranice a vícezdrojový charakter jednak ve vztahu k jeho osobnostním reprezentantům, jednak k provizorním pojmovým hranicím. Kapitulu 4 je tak možné

vnímat jako návod pro čtení přeci jen více schematické kapitoly 5. Ti ze sledovaných autorů, kteří ve 4. kapitole překračovali hranice paradigmat a obecných teorií, zůstanou v kapitole 5 provizorně a dočasně uvnitř těchto hranic. Kognitivistické tendence Němcovy tak budou probrány v rámci jeho strukturalismu, strukturalistická minulost neostrukturalistů a kognitivistů bude vyložena v této jejich „současnosti“. Naše klasifikace má smysl jen v této určité perspektivě.

5.1.1.1 FILIPCŮV POLYFAZETOVÝ STRUKTURÁLNÍ MODEL

Že jsme zvolili jako první reprezentativní model české strukturalistické lexikální sémantiky model Josefa Filipce, není náhodné. Filipcovo dílo je jednak svou povahou vůdčí (koneckonců vyvrcholilo syntézou v jakémsi „čtvrtém dílu“ akademické Mluvnice češtiny), jednak je z hlediska publikační aktivity a rozsahu témat zřejmě nejpropracovanější koncepcí české lexikální sémantiky druhé poloviny 20. století. Spolu s koncepcí Vincenta Blanára tvoří podle nás osu strukturalistického myšlení o významu slova v tehdejší Československu. Důležitou roli hraje také to, že Josef Filipce své texty vždy zařazoval do širších obecnělingvistických souvislostí. Tím nám nabízí prostor pro komplexnější interpretaci.

Navzdory výše uvedenému není snadné Filipcův model významu slova rekonstruovat. Jeho „stavba významu“ je svými oddíly a pododdíly a oddíly těchto pododdílů až scholasticky dimenzovaná. Daní za tuto strukturační opulentnost je přitom bohužel místy nepřehlednost, nejasnost, do níž (z počátku zřetelně) kontury modelu postupně upadají. Tato tendence ke komplexnosti modelu není sama o sobě na závadu – spíš podtrhuje Filipcem mnohokrát zdůrazňovanou polyfazetovost pojmu význam a je s ní v souladu. Bohužel však komplikuje odpovědi na ty otázky, které jsme si stanovili jako základní pro identifikaci pojmu lexikální význam. Pojmy, které považujeme z tohoto hlediska za klíčové, totiž nejsou vždy jasně vymezeny nebo se jasně zdají jen na první pohled. Některé z nich nejsou definovány, některé jsou vymezeny jen velmi vágně, některé jsou užívány okazionalně a jako synonymní (neexplicitně) s jinými, některé se zdají být až rozporuplné.

Podobně jako ostatní z námi sledovaných přístupů se i ten Filipcův snaží situovat model významu do pojmového prostoru, jehož dimenzemi jsou:

1. význam ve vztahu k mentální skutečnosti (reprezentace) a mimojazykovému světu, jenž je předmětem pojmenování (denotace, reference);
2. význam ve vztahu k jazykovědné abstrakci (langue) a faktu užívání jazyka (parole);
3. význam ve vztahu ke slovník-encyklopedické opozici (koncept vnitřní organizace významu, relevantnost a hierarchie sémů);
4. význam ve vztahu k teorii znaku (uni- vs. bilaterálnost);
5. význam ve vztahu k dynamické povaze jazyka a uživatelské kreativitě (metafora, aktualizace);
6. význam ve vztahu k normativně-sociální dimenzi jazyka a řečového chování (hranice významu, problém pravidla, sdílení významu);
7. význam ve vztahu k jiným jazykovým rovinám;
8. význam jako vnitřně strukturovaný objekt (složky významu, definice, úplnost popisu).

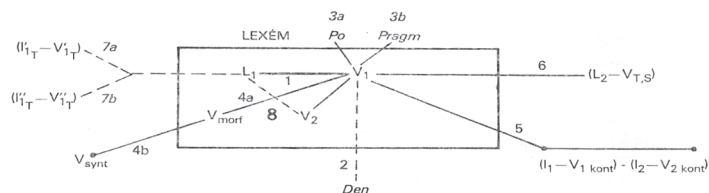
Tyto dimenze se pokusíme podrobit nějaké přehledné transformaci. Transformaci budeme rozumět interpretaci obsahu těchto dimenzí v pojmových strukturách námi ustanovených rovin z kapitoly 2.

Nejprve trochu obecněji. V jednotlivých Filipcových metodologicky orientovaných pracích (namátkou 1957, 1968, 1973, 1985, 1998) lze najít jak formule, jejichž obecná forma má podobu „význam je (X)“, tak samozřejmě mnoho formulací, které pojem významu vymezují parciálně „význam má VLASTNOST (X)“, nepřímou nebo negativně „význam NENÍ (X)“ nebo kontextově „význam je v tomto ohledu (DEFINOVANÝ TERMÍN ve vztahu vyplývání k pojmu význam)“. Např. „význam slova není užitím (1973)“, „význam je jazyková hodnota“ (tamtéž), „význam je společensky identifikovatelná informace“ (1985), „význam není psychologická kvalita“ (1968) atd.

Základní pracovní definici významu – míněno jako východisko pro následné specifikace – nalezneme v *České lexikologii*: „Je to jazykově ztvárněný

odraz mimojazykové skutečnosti buď jednotlivé, nebo třídy skutečností nebo vztahu skutečností zprostředkovaný vědomím, který je v nutném recipročním vztahu k lexikální formě, gramaticky utvářené a spolu s ní souvztažný s lexikálními jednotkami příslušné nadřazené třídy nebo dílčího systému a aktualizuje se při užití lexikální jednotky v kontextech.¹⁹⁴ Filipec v ní charakterizuje význam jako systémovou (1973) jazykovou jednotku, relačně velmi komplexně zapojenou interními i externími vztahy (1985), jednotku znakové povahy (1973, 1985), která v komunikačním užití prochází procesem aktualizace (Filipec někdy hovoří o tom, že nabývá hodnoty – valeur).

Zásadní relační povahu zachytil Filipec v následujícím schématu.¹⁹⁵



SCHEMA 7

Je zřetelné, že význam je nějak vztažen k výrazům, k jiným jazykovým jednotkám (včetně významů), k mimojazykové skutečnosti, k myslí uživatele jazyka, vstupuje do vztahů společenských, poznávacích atp. Tzn. že je možné jej potenciálně vnímat jako velmi komplexní funkci.

Jak však Filipec upozorňuje (1985, 52nn.), význam je entitativní povahy – není podle něj produktem relací, vstupuje do nich, účastní se jich, ale není jimi konstituován. A to navzdory de saussurovskému diktu o čistých diferencích konstituujících obě složky jazykového znaku.

Hrubou architekturu Filipcova modelu významu lze zachytit následovně: terminologickým ekvivalentem lexikálního významu je sémém (který vymezuje Filipec prostě jako význam¹⁹⁶ nebo jako strukturní význam).¹⁹⁷ Sémém je vnitřně

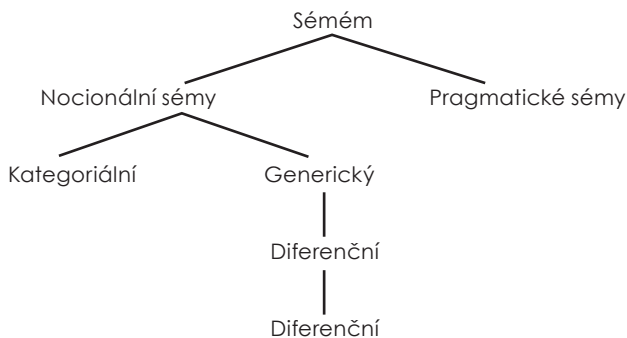
194 Filipec – Čermák, 1985, s. 49.

195 Tamtéž, s. 50. Tam viz i legendu ke zkratkám.

196 Tamtéž, s. 66.

197 Filipec, 1998, s. 85.

strukturován na část nociónální a pragmatickou (ty mají různou „váhu“), které jsou tvořeny hierarchicky organizovanými elementárními sémantickými komponenty – sémy. Tyto sémy jsou metodologickými prostředky individuace významu (Filipec hovoří o funkci identifikační a diferenční). Strukturovaný soubor sému je pak ekvivalentem významu. Viz následující schéma:



■ SCHÉMA 8

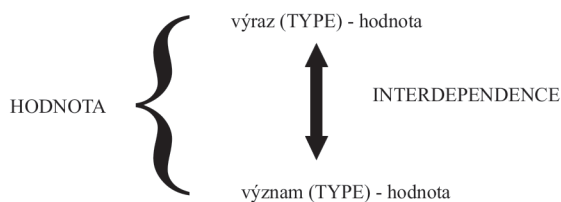
Lingvistický popis lexikálního významu zahrnuje podle Filipce několik etap: etapu denotativní, etapu signifikativní, etapu sémické analýzy a etapu sémantického výzkumu oblasti užití LJ. Za základní považuje Filipec (1985) popis určený běžným uživatelům (formalizaci však ve Filipce, 1998 zmiňuje jako další vývojovou etapu), distaktní, tj. nikoliv encyklopedický, neterminologický, přímý, strukturní hloubkový, sémicky založený, všech druhů slov. Hlavní typ takového popisu pro něj představuje kvalitativní výklad, tj. definice.¹⁹⁸

Pokusíme se nyní rozvinout některé aspekty modelu prostřednictvím námi postulovaných „topografických značek“ a doprovodíme je vždy komentáři, které kriticky kontextualizují jednotlivé rozměry modelu. Kritické poznámky nejsou přitom míněny jako analýzy chyb, ale spíše jako identifikátory problémových, nejasných, kritických míst modelu. Spolu se značkami pomáhají identifikovat „tvar“ TLV a tím i autorovo pojetí lexikálního významu.

198 Jak však upozorňuje Filipec v 1998, definice nezachytí význam v úplnosti, protože ten je „dynamický a potenciální“ (s. 86). Nezachycuje také – a my dodejme, že z definice – mimo-definiční prvky významu. O tom ještě níže v oddílu věnovaném metajazyku.

KRITIKA SÉMIOLOGICKÁ: ZMATKY BILATERALISMU

Obecně řečeno (v duchu rozdělení v kapitole 2), Filipecova koncepce je sémiotická. Filipec explicitně počítá se znakovým pojetím. Uvažuje o lexikální jednotce jako znakové entitě, která je svou povahou objektivně existující. Zdá se tedy, že nepovažuje význam (jako její součást) za „pouhý“ výkladový nástroj, ale za entitu sui generis, již je třeba vědecky popsat a vysvětlit. Tato existence jazykového znaku má takřkajíc dva módy – modus virtuální (znak jako type) a konkretizovaný (znak jako token). Lexikálněsémantická teorie přitom primárně modeluje podobu virtuálního znaku. Jak by se dalo ve strukturalistické koncepci očekávat, znak je podle Filipece strukturován bilaterálně. Tvoří jej interdependenční sepětí stránky výrazové (Filipec ji označuje i jako formu) a stránky obsahové. Termín obsah je přitom pro lingvistiku podle Filipece definován jako „1. pandán jazykové formy zahrnující význam, vztah označovací, funkci, smysl; 2. myšlenková náplň vyšších jednotek, věty, textu, sdělení, komunikátu; 3. intenze (x extenze)“.¹⁹⁹ Filipec zároveň počítá s bilaterálností znaku a definicí významu jak pro jednotky autosémantické, tak sysémantické, případně jednotky stojící na pomezí těchto množin (proto je součástí definice obsahu zmínka o funkci a relaci). Zdá se tedy, že pojem obsahu z lexikologického hlediska pojem významu přesahuje (je mu nadřazený)²⁰⁰ a blíží se pojetí zavedenému (ovšem nijak bezproblémově) do lingvistické sémiotiky Hjelmslevem. Z pozice bilateralismu kritizuje Filipec také unilateralistickou koncepci Solncevovu (1985, s. 21).



■ SCHÉMA 9

199 Filipec – Čermák, 1985, s. 241.

200 Viz 1985, s. 51. Filipec zde hovoří o obsahu významu (a pojmu), které je třeba odlišit od jazykového obsahu, obsahu vědomí a obsahů mimojazykových předmětů (sic!).

Filipцова pozice je tedy podrobně deklarována. Domníváme se však, že se jeví místy nejasná, a to v několika oblastech.

ROVINA SÉMIOTICKÁ: NEJASNOSTI

Jednou z nich je oblast terminologická. Přestože Filipec hovoří o znaku jako o celku založeném na vzájemné interdependenci výrazu a významu (typu obsahu), v některých pasážích je jako znak charakterizován materiální nosič (tj. forma). Filipec také hovoří o metaznakové funkci sémů (viz výše a podrobněji níže), které ale na jiných místech pojímá (v Hjelmslevově duchu) jako figury, tj. jako entity neznakové!

Přestože je znak definován bilaterálně (má dvě části), tvrdí Filipec, že „znak se stává znakem až ve chvíli, označuje-li něco mimo sebe na základě toho, že je mu připsán [...] jistý význam“ (1985, s. 21). V tomto ohledu se ale tedy zdá, že znak je definován nikoliv bilaterálně, nýbrž triadicky.

Podobně nejasné se nám jeví vymezení pojmů denotát, denotace, referent, reference. Tak např. denotát je sice dáván do protikladu s referentem (definičně, tj. jako třída vs. individuum), pak ale Filipec hovoří i o „denotátu nebo třídě denotátů“, a to ve smyslu třídy individuů. Někdy je denotát entitou mimojazykové skutečnosti, jindy se stává součástí významu. S předchozími výtkami souvisí i určitá vágnost Filipцова výkladu. Tu lze vnímat jako daň komplexnosti problematiky a mnohorelačnosti pojmu významu. Filipec nevymezuje dostatečně základní relační pojmy jako např. *znamenat*. Pak tedy hovoří o tom, že *znamenat* znamená „mít význam“, jinde v textu ale znak „znamená“ denotát (tj. prvek mimojazykové skutečnosti) – *znamenat* reprezentuje tedy hned několik vztahů: denotaci, referenci a relaci označující → označované.

V případě jazykového znaku hovoří Filipec o hodnotě, zároveň ale pojem hodnoty (s odkazem na de Saussurův pojem *valeur*) užívá ve smyslu aktualizace znaku v komunikaci, tj. *parole*. Není tedy zřejmé, je-li hodnota pojmem *langue* nebo pojmem *parole*, případně obojího.

Jako problém vnímáme i určitou parciálnost koncepce, přesněji parciálnost tváří v tvář nároku, že by mělo jít o zachycení povědomí běžného uživatele. Koncepce totiž nevysvětluje explicitně takové běžné případy, jako je ironie,

překnutí, metafora, nedoslovné užití. V čem je problém především: když je znak jako typ aktualizován v komunikaci, „vstupuje“ do takové situace jako bilaterální jednotka. Otázkou však v tom případě zůstává, co takříkajíc nese s sebou. Pokud s sebou nese jen podstatné (definiční) rysy, jak dochází k aktivaci těch rysů, které nejsou definičně součástí významu, případně tvoří pouze část sémému? Jak vysvětlíme fakt aktualizace? Odkud se berou sémy, které tvoří aktuální smysl (aktualizovaný významu), a jakými pravidly se tato aktualizace řídí?

ROVINA KOMPETENČNÍ: STRNULÝ KÓD

Kompetenční rovinu jsme ve druhé kapitole vymezili jako tu, která je konstituována prostřednictvím relace mezi koncepty teorie kódu a teorie produkce.²⁰¹ Představuje tematizaci faktu, že významuplnost jazyka jako kulturně-sociálního fenoménu se realizuje prostřednictvím aktů komunikace, tj. že to, co je nám bezprostředně dáno, jsou aktuální akty komunikace v podobě promluv. Jakákoliv ideální teorie, která chce analyzovat sémantické fenomény jazyka v jejich úplnosti, by proto měla zahrnovat jak teorii kódu (jako operačního prostředku zachycujícího společensky sdílený potenciál lexikálních jednotek), tak teorii produkce (mechanismy aktuální interpretace v komunikačních aktech). Každopádně by však měla nabídnout přinejmenším takovou teorii kódu, která kóduje co největší bohatství komunitou ustálených relací mezi výrazem a obsahem. Vzhledem k tomu, že teorie kódu představuje operační prostředek, měla by být konstruována primárně tak, aby fungovala jako předvídající interpretační sémantický nástroj aktů komunikace. Zároveň jsme tuto rovinu charakterizovali další jazykovědnou dichotomií – dichotomií sémantika-pragmatika. Také z tohoto úhlu pohledu je kompetenční dilema dilematem dělby práce tváří v tvář dynamice lexikálního významu.

Filipcova teorie je – v souladu s klasickým strukturalistickým přístupem – především teorií kódu. Opírá se v tomto pojetí jak o přijetí langue-parolové dichotomie (kód koresponduje s rovinou langue a langue je primárním cílem lingvistického popisu),²⁰² tak o dichotomii synchronie-diachronie (změny významu

201 Viz zde 2.1.2 a 2.2.6 a také Eco, 2004.

202 Viz de Saussure, s. 55.

v čase jako procesy mezi dvěma synchronně pojatými stavy přísluší historické sémantice). Zároveň – věříme, že v návaznosti na koncepty formulované členy Pražského lingvistického kroužku²⁰³ – však obě tyto dichotomie vnímá jako komplementární, a to v tom smyslu, že je třeba konstruovat primární deskriptivní modely v takovém formátu, aby (alespoň potenciálně) sloužily jako modely pro vysvětlení fenoménu komplementarity částí daných dichotomií.²⁰⁴ Ani toto vědomí by však nemělo klamat. Filipcova teorie je v první řadě teorií jazykové struktury lexikálněsémantické roviny jazyka. Jádrem jeho přístupu ke vztahu mezi teorií kódu a teorií produkce spočívá ve vymezení vztahu mezi pojmem významu jako užití (aktuální realizace v textu, produkce) a významu jako systémové hodnoty (virtuální, potenciální povaha type, kód).²⁰⁵

Tomuto vztahu věnuje Filipec velkou pozornost. Na několika místech upozorňuje, že podle jeho názoru není možné ztotožňovat význam s užitím (1957, 1973, 1998). Filipec vnímá tyto pojmy jako souvztažné, ale jako dva aspekty lexikální jednotky, které je třeba odlišovat.²⁰⁶ Ztotožnění významu s užitím, případně pravidly nebo podmínkami užití (což podle něj není totéž, viz 1998, s. 86) klade za vinu dezinterpretaci některých pasáží z Wittgensteinových *Filozofických zkoumání*. V tomto ohledu ale (i) není sám příliš konzistentní, (ii) Wittgensteina podle našeho názoru sám dezinterpretuje. K (i) lze doložit, že na jiných místech Filipec hovoří o tom, že slova jsou významem ovládána (1957, s. 140), že význam vymezuje užití (1985) a že jeho určení se děje prostřednictvím pravidel (sic!) ne nepodobných těm gramatickým a výklad významu má podobu obecného pravidla užití (1985). V souvislosti s tím se tedy nabízí otázka ad (ii): Jak jinak porozumět Wittgensteinovým poznámkám (viz § 138, 560) než jako názoru, že význam chápeme jako pravidlo užívání výrazu ve smyslu podmínek vymezujících užití, tj. víceméně v souladu se smyslem Filipcových tvrzení doložených ad (i).

203 Viz Kol., 1970, s. 36.

204 K tomu viz už raný Mathesiův požadavek v Mathesius, 1970, s. 32–33.

205 Filipec hovoří o také strukturně-komunikativním pojetí (1998, s. 86).

206 Tato podvojnost, mohli bychom škodolibě říct metafyzická dvojedinost, je však tradičním nástrojem české strukturalistické lingvistiky. Viz též kapitoly o povaze slova v akademické *Mluvnici češtiny* a na mnoha jiných místech.

Pojem pravidla je u Wittgensteina samozřejmě interpretačně problematický.²⁰⁷ Je zřejmé, že Wittgenstein jej užívá ve volnějším (otevřenějším) pojetí, než jak jej prototypizujeme např. v šachových metaforách.²⁰⁸ De facto se blíží spolu s Quinem pojetí pravidla jako teoretické rekonstrukce uspořádávající a vykládající empirickou evidenci, tj. faktickému popisu lexikologické a lexikografické praxe. „Wittgensteinovo“ pravidlo je empirická (tj. revidovatelná) hypotéza vysvětlující (a lingvistovi zpřehledňující) fenomény užívání výrazů jazyka. A jediný aspekt, v němž se bude nejspíš od Filipce lišit, je ten, že význam je pro Wittgensteina pojmem, jen teoretickým konstruktem bez nároku na postulaci jeho objektivní existence. Je nástrojem popisu, nikoliv hypostazovanou entitou. Přesto se domníváme, že pojem pravidla jako intersubjektivního, sociokulturně podmíněného a dynamického regulativu užívání jazykových výrazů v tomto aspektu v ničem neodporuje Filipcově nakládání s pojmem významu, tj. že rozpor je spíš mezi tím, co Filipce deklaruje, a tím, jak následně svou koncepci skutečně buduje.

Užití nebo také oblast významového užití je tedy zdrojem pro abstrakci, přičemž samo toto užití je vnímáno jako funkce (kvazimatematičticky řečeno) systémového sémantického potenciálu lexikální jednotky, tedy jejího významu. To, co je pro Filipce z hlediska teorie (!) primární, je tedy popis tohoto potenciálu (zakládajícího užití), samo užití je od něj odvozené, je jeho produktem, jeho manifestací. A to manifestací se všemi externími faktory, se specifickostí mimojazykového kontextu, tj. fenomény charakterizujícími de saussurovskou parole.

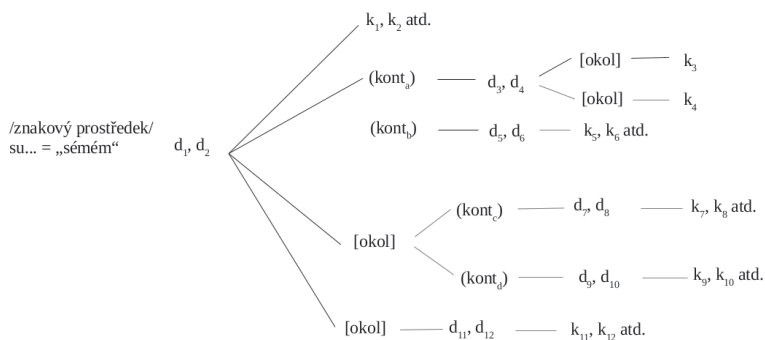
Filipcovým teoretickým nástrojem z oblasti teorie produkce se pak stává pojem aktualizace. Filipce nepopírá, že právě užití, aktualizace významu v komunikaci, je zdrojem jazykové dynamiky, že je místem, kde jsou vytvářeny podmínky pro restrukturalizaci kódu. Fakt, že samotný pojem aktualizace jako realizace významu, tj. transformace jeho signification ve valeur (ve významu, ve kterém tyto pojmy užívá Filipce), není ve Filipcově koncepci příliš objasněn, resp. explicitně rozpracován ve strukturovaném modelu jako mechanismus, však podtrhuje

207 Srov. Kotátka, 2006 nebo Peregrin, 2008.

208 Srovnej např. Wittgensteinovu metaforu s pravidly tenisu, která nevymezují, jak vysoko může hráč při servisu vyhodit míček.

prioritu teorie kódu v jeho koncepci lexikální sémantiky.²⁰⁹ Podobně jako v Katz-Fodorově modelu nemá jeho teorie ambice určovat, kdy a za jakých podmínek k daným aktualizacím dochází. Snaží se je ale alespoň částečně registrovat!

Tvrdit, že Filipec nezajímá akt interpretace v aktech produkce, totiž není možné v nějakém absolutním smyslu. Budování teorie kódu nemůže být ničím jiným než vytvářením podkladů pro akty interpretace.²¹⁰ V jeho koncepci není místo pro budování explicitních mechanismů aktualizace a produkce, přesto si do něj v jisté podobě tyto „mechanismy“ cestu nacházejí. Filipec buduje teorii kódu s ohledem na interpretaci a užití lexikálních jednotek. Způsob, jakým se to děje, v jistém ohledu odpovídá tomu, co představuje Umberto Eco v *Teorii sémiotiky*. Reprezentace sémému (podrobněji níže) má povahu stromu, který se větví tak, aby **předvídal možné interpretace** v komunikačních situacích.



■ SCHÉMA 10

Zdrojem pro konceptuální vyjádření (uzel ve stromu) tohoto předvídaní nemůže být nic jiného než analýza oblastí významového užití lexikální jednotky v parole a jeho konzervách, kterou Filipec provádí. Samotné konceptuální vyjádření může mít pak podobu podmínek, které selektují informace ve struktuře významu tak, že ustavují jednotlivá „čtení“, tj. jednotlivé interpretace lexikální jednotky (o struktuře, selekci atd. níže). Až potud je vše v pořádku. Problém spočívá

209 Pojem produkce je stručně naznačen ve Filipec – Čermák, 1985, s. 30 a pak roztroušen v kapitolách o přenášení významu a v pasážích věnovaných tzv. kontextuálnímu významu.

210 Filipec užívá trefnou metaforu o lexikální sémantice jako krystalizované stylistice.

v tom, že Filipcova teorie kódu je podle našeho názoru příliš strnulá, a je důležité pátrat po příčinách této strnulosti.

Co to ale znamená, že je jeho teorie strnulá? Klíčem k pochopení je Filipcův redukcionistický požadavek. Tento požadavek říká, že při budování sémantických reprezentací je třeba (i) omezit korpus a teorii budovat primárně jako reprezentaci doslovného, nepříznačového jazykového užívání, (ii) metajazykové jednotky významu omezit tak, aby splňovaly denotativní pravidlo nutných a postačujících podmínek. Oba body spolu úzce souvisí. Situace se tak podobá situaci, o které hovoří kritikové Katz-Fodorova modelu (Eco, Wilson aj.). I v něm je model odrazem „ideální kompetence ideálního mluvčího“, tedy striktně denotativní model slovníkového, nikoliv encyklopedického charakteru (viz níže). Neplatí to přitom – jako u Filipce většinou – absolutně. Filipcův redukcionismus představuje pouze východisko dané teorie – selektuje primární jazykový materiál pro snazší orientaci ve vztazích panujících v jazykovém systému. Potenciálně je však otevřený, tj. každé lexikalizované (konvenčně kódované) užití slova by se v popisu nakonec mělo nutně objevit jako součást kódové struktury. Regulativní ideou zůstává nejspíš i ve Filipcově pojetí takový popis lexikální sémantiky, který zachycuje každou kulturně konvenční interpretaci.²¹¹ Je však otázkou, jestli je možné dosáhnout tohoto cíle a současně trvat na 1) redukcionistické představě o omezeném počtu sémů, 2) jasném odlišení jazykové a encyklopedické informace a na 3) čistotě teorie, tj. provozování sémantiky bez pragmatiky (teorie) prostředí nebo konstrukce kódu tak, aby mnohé momenty teorie prostředí sémantizovala a tím předjíkala. Tyto tendence a vědomí jejich nutnosti jsou částečně naznačeny ve Filipcově pojmu kontextových a implicitních sémů (někdy hovoří o subsémech) a ve velmi sporých výkladech mechanismů „přeneseného užití významu“, ale jde jen o náčrty, které rozostřují zamýšlenou čistotu původní teorie.

KRITIKA HRANIČNÍ: NE ENCYKLOPEDIÍ

Při úvahách o maximalistické a minimalistické koncepci významu jsme představili danou oblast prostřednictvím srovnání tzv. encyklopedického a slovníkového

211 Filipce na jednom místě hovoří o „společensky identifikovatelné informaci“.

přístupu k popisu lexikálního významu. Zatímco encyklopedie reprezentovala významy v podobě bohaté, mnohadoménové struktury informací, jež dané společenství prostřednictvím jazyka (a jiných systémů) uchovává, slovník střežil hranice významu jeho vymezením v duchu carnapovské intenze, tj. jako souboru nutných a postačujících podmínek stanovujících denotaci a tak určujících referenci, ideálně s čistotou vědeckého popisu a v situaci „anonymního dopisu“.²¹²

V této otázce se Filipec staví programově na stranu slovníkového přístupu (konečkonců celou svou koncepci charakterizuje jako lexikograficko-lexikologickou cestu popisu a analýzy významu).²¹³ Jazykovědný popis významu nepracuje s encyklopedickým popisem, zohledňuje čistě jazyková fakta. Touto pozicí tak zapadá do většinové strukturalistické tradice. Význam, tradičně označovaný jako sémém (hovoří o něm jako o „strukturním významu“, 1998, s. 85), je v tomto pojetí ostře ohraničený, klasickou aristotelskou definicí jasně vymežitelný objekt, jenž je zachytitelný pomocí rozkladu na uzavřenou množinu diskrétních elementů, často označovaných jako sémy.²¹⁴ Tyto sémy jsou samy neinterpretovatelnými metajazykovými koncepty a jsou „uvnitř“ sémému hierarchicky organizovány.²¹⁵ Slovníkovost přitom znamená především jistou selektivnost „informací“ ve vnitřní architektuře sémému. Uvádí jen ty informace, které jsou nutné a postačující k identifikaci referentu (Filipec hovoří o jednom diferenčním sémě). Četba Filipcových textů nás však brzy přesvědčí, že v jeho případě tomu tak nejprve je... a pak není.

Nejprve si ujasněme, co Filipec míní encyklopedickým přístupem k popisu významu. Hovoří o něm stručně v *České lexikologii*, kdy jej označuje jako přístup kontaktní, tedy ten, který se zabývá jazykovými referenty, resp. vlastnostmi těchto referentů (tyto vlastnosti by mohly být považovány za jakési obecně epistemologické ekvivalenty sémů).²¹⁶ Odlehčeně řečeno, encyklopedicky pojatý význam zahrnuje veškeré možné informace o předmětech, k nimž jazykové výrazy odkazují. A protože toto pojetí není v souladu s jistou Filipcovou obecnější představou

212 Heuristická pomůcka proslavená v (lexikální) sémantice Katzem s Fodorem (Katz – Fodor, 1963).

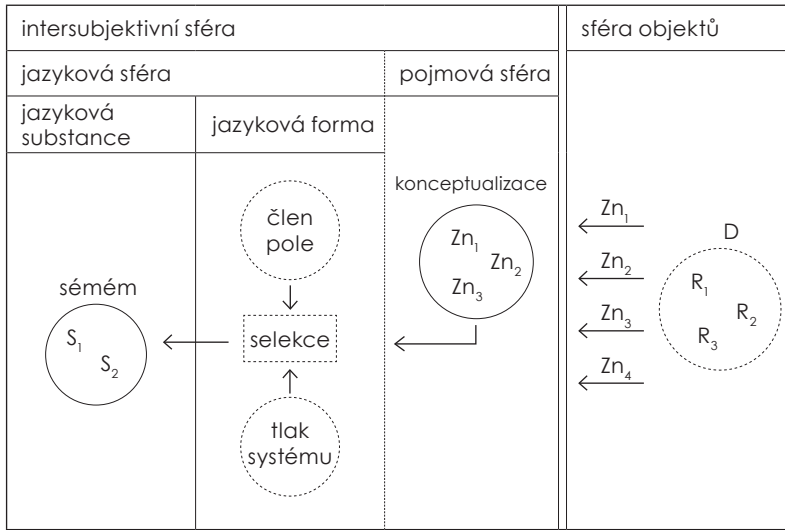
213 Filipec, 1973, s. 79.

214 Neexistuje jednotná strukturalistická terminologie.

215 Katz přirovnává k teoretickým konceptům fyziky, jako je atom apod.

o povaze jazykovědného popisu sémantiky (z důvodů metodologických a snad i obecněji epistemologických), Filipec encyklopedickou sémantiku odmítá.²¹⁷

Tato představa by se dala zachytit níže uvedeným schématem. To zachycuje konceptualizaci sémantického prostoru v širším kontextu (scientistické) představy o povaze lidského poznání a vztahu jazyka k tomuto systému pojmového poznání a mimojazykové skutečnosti.



■ SCHÉMA 11

Legenda: S = sém, zn = (pří)znaky, R = referent, D = denotát (množina)

216 V dobové literatuře se někdy hovoří o tzv. noémech (viz např. koncepci Blanárovu anebo Dolníkovu).

217 Není to však důvod jediný. K dalším patří otevřenost, dynamičnost a jistá bezbřehost encyklopedického pojetí významu, jež není v souladu s jeho redukcionistickým, lexikografickým přístupem v otázkách metajazyka sémantické teorie (viz níže). Dalším důvodem, viz např. Clark – Clark, 1977, je s encyklopedičností spojovaná individuálnost významu, tj. údajně nezohledňování sociálně-konvenčního aspektu jazyka. Pro kritiku takového individualistického pojetí encyklopedičnosti a na něm založené kritiky však viz např. Eco, 2004b a tam mnohokrát zmiňovanou sociálnost zakotvení takové encyklopedie. Podobně viz např. nadividualisticky pojatou encyklopedičnost v Langacker, 1987.

V tomto schématu je prostor univerza rozčleněn na jazykovou a mimojazykovou část (její sémantický rozměr). Mimojazyková část schématu zachycuje svět jako soubor jednotlivin a vztahů, které jsou předmětem pojmenování a označení. Zároveň zahrnuje sféru mentální, konceptuální, sféru poznání, tj. toho, jak jsou jednotliviny a vztahy mezi nimi pojmány v lidském poznání (na rovině kognitivní reprezentace). Obě tyto sféry jsou objektivně existující. Sféra mentální přitom stojí na hranici mezi mimojazykovou skutečností a „světem“ jazyka a představuje způsob našeho uchopování světa (v dobové terminologii odrazu).²¹⁸ Prostor jazyka je strukturován v duchu hjelmslevovského schématu na dvě části. Na formu obsahu a substanci obsahu. Forma obsahu zde přitom působí jako selektivní mechanismus – rozhoduje o tom, které rysy (Filipec někdy hovoří i o znacích) denotátů, selektované lidským poznávacím systémem, budou přehodnoceny jako rysy jazykové a které nikoliv. Je přitom dobré pohlížet na toto schéma jako na schéma statické (navzdory zdánlivé dynamičnosti). Forma obsahu je na tomto schématu zachycena jako hotový stav, jako schematizace jazykové struktury, nikoliv dynamický proces. Forma obsahu a tím i substance obsahu jsou již dány – konstituují jazyk v jeho statickém řezu. Právě tento mechanismus formy obsahu je zobrazením hranice mezi encyklopedickou informací a informací jazykovou. Jen ten typ informace, který je nutný k diferenciaci mezi jednotkami obsahu, představuje jazykovou informaci. Kritériem jazykovosti informace je architektura formy obsahu. Je potenciálně nekonečně mnoho informací, kterými můžeme charakterizovat množinu objektů mimojazykové skutečnosti (a pomocí kterých můžeme stanovovat kritéria pro konstrukci takových množin!). Ty, které v takové kategorizaci budeme považovat za specificky jazykové, jsou pouze takové, se kterými vystačíme při odlišení jisté množiny výrazů daného jazyka mezi sebou navzájem (např. na základě stanovení nějaké pojmové oblasti, ke které se výrazy mají vztahovat, blíže o tom Nida).²¹⁹

218 Je nutno podotknout, že teorie odrazu je u Filipece pojmána interaktivně, a ne tak vulgárně, jak jsme zvyklí ji vnímat v kontextu „školsky vyprázdněného“ marxismu-leninismu. O zajímavém pojetí teorie odrazu ve vztahu k teorii jazyka viz např. Schaff, 1970.

219 Nida, 1979.

Tomuto přehledně scientifickému pojetí rekonstrukce sémantiky jazyka a sémantického prostoru odpovídá i základní Filipcův návrh struktury sémému. Ten zní elegantně a prostě: sémém obsahuje dva typy sémů. Sémy nocionální (pojmové) a sémy pragmatické. Je třeba rovnou dodat, že sémy pragmatické nemají definiční povahu, tj. nerozlišují sémémy. Takže jde v posledku hlavně o sémy nocionální. Ty jsou uvnitř sémému organizovány hierarchicky, což znamená, že sémém je finitní entita. Počet sémů odpovídá tomu, aby bylo možné sémém odlišit od jiných sémémů, a to v rámci nějakého sémantického subsystemu. Převedeno do definice představuje sémém definiendum v analytickém výroku a je možné jej ztotožnit např. s Carnapovými významovými postuláty (viz Filipec – Čermák, 1985, s. 74). Idealizovaný sémém má tedy následující podobu:

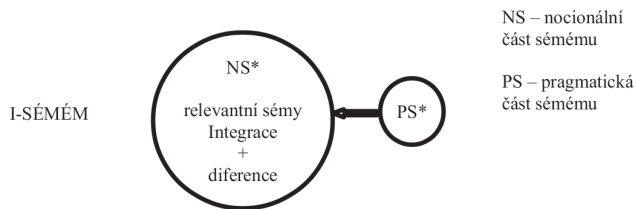


SCHÉMA 12

Problémů spojených s tímto pojetím lexikálního významu ve vztahu k slovník-encyklopedickému dilematu je hned několik. Nejprve obecněji. Jak jsme již ukázali výše, je obecné slovníkové pojetí významu slabé z více důvodů. Prvním důvodem je nevyjasněný status sémů. Ty jsou považovány za metajazykové figury a předpokládá se, že jsou hierarchicky organizované. Vzhledem k tomu, že Filipec pojímá teorii redukcionisticky, vyvstává otázka, na základě čeho stanovit konečný počet nějakých sémantických primitivů a co založí jejich hierarchické uspořádání.

Filipec se neuchyluje ani k jednomu z řešení naznačovaných Heimanem: nepovažuje sémy za primitivní svou platónskostí ani perceptuální bazálností nebo psychologickou jednoduchostí.²²⁰ Podle jeho názoru jsou tyto základní stavební

220 Srov. Eco, 1984a, s. 49–50.

kameny generovány samotným systémem opozic. Takové stanovisko však skrytě předpokládá, že pojmový systém už je nějak uspořádán (je předinterpretován). Ve skutečnosti je však možno si představit potenciálně nekonečně mnoho pojmových systémů (pojmových polí), tedy v posledku i nekonečně mnoho systémů opozic generujících nekonečně mnoho sémantických primitivů.

Filipcově návrhu asi nejlépe odpovídá přístup, který Eco²²¹ charakterizuje jako přístup hierarchického uspořádání hyponym a hyperonym. Jeho hierarchičnost je podkladem jeho finitnosti, tj. pokud konstruujeme takový systém, pak získáme obě vlastnosti, kterými Filipec charakterizuje strukturu sémému. Na trable s tím spojené upozorňuje Eco (viz literatura v předchozí poznámce). V tuto chvíli zmíníme jen jeden z aspektů: základní charakteristikou filipcovských sémů je jejich metajazykový charakter. Pokud jde ale o metajazykové konstrukty, zůstává otázkou, jak se to má s jejich interpretací. Pokud jsou neinterpretovatelné (měly by jako primitiva být), pak není jasné, jak mohou přispívat k interpretaci sémému (jak mohou vysvětlit jeho význam). Pokud interpretovatelné jsou (a uplatnění pravidel redundance to naznačuje),²²² pak se rozpadá koncept jejich konečnosti (každý sém je otevřen další interpretaci) a také ona původně hledaná hierarchická struktura (sém se objevuje na mnoha místech v potenciální stromové hierarchii). Představa úhledného slovníku tak získává první teoretické trhliny a přibližuje se spíše encyklopedii.

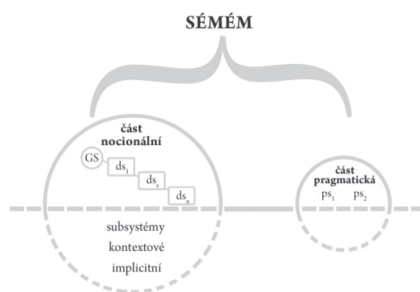
Zajímavé je, že k zakalení oné deklarované čistoty sémému přispívá svými tvrzeními i sám Filipec. Jeho neustálé pojmové oscilování mezi denotační rovinou (tj. rovinou extenze) a rovinou signifikační (rovinou intenze) je jen jedním z narušitelů jazykové čistoty jeho modelu (hovoří např. o denotaci jako součásti nepragmatické složky významu).²²³ Navzdory tvrzením o jednoznačnosti významu a diskrétní povaze sémů (jichž by měl být v sémému konečný počet vzhledem k ambicím po reduktivnosti a neencyklopedičnosti) charakterizuje význam na několika místech jako vágní (1998), hranice mezi sémémy jako neostré (tamtéž), hovoří o významových přechodech a plynulých hranicích a nutnosti tyto ne-

221 Eco, 1984a, s. 51nn.

222 Eco, 2004b, s. 118.

223 Filipec – Čermák, 1985, s. 29.

ostrosti zachycovat, nikoliv jen segmentovat sémantický prostor nástroji logické analýzy (1957). Stejně tak Filipec jinde upozorňuje bez specifikace na přítomnost vedlejších znaků ne-relevantních a neopozičních sémů ve struktuře významu. Velmi zajímavou kategorií v tomto ohledu tvoří tzv. subsémy, sémy kontextové nebo také implicitní (není jasné, jestli jde o totéž). Tento nepřiliš jasně vyložený koncept ještě více rozostřuje hranici mezi slovníkovým a encyklopedickým pojetím významu. Filipec implicitní a kontextové subsémy zmiňuje jen příležitostně, a to v souvislosti s aktualizací významu a jeho přenášením (podrobněji o nich hovoří také Juraj Dolník, jak uvidíme níže). Z naznačených poznámek vyplývá, že struktura sémému je bohatší, než jak byla původně předestřena. A že by ji možná daleko lépe reprezentoval tento model:



■ SCHÉMA 13

Naše schéma naznačuje, že kromě nutných definičních sémů (GS + ds_n), vymezujících sémém v jakési aktuálně uzavřené struktuře sémantiky jazyka L, existuje ve Filipcově „modelu“ něco na způsob potenciálu sémému, který není explicitní a jenž se zdá z principu otevřený, variabilní. A právě on zaručuje kreativitu jazyka, jeho vývoj. Tím, že se v různých situacích aktualizuje (metafora vpravdě aristotelská), vtahuje slovo do nových významových souvislostí, zasazuje jej do nových struktur a vytváří nové relace – přeorganizovává konfiguraci sémantického prostoru. Jsou to právě tyto potenciální, implicitní sémy, které netvoří nutné a postačující podmínky primární denotace a které tak rozpouštějí strnulý „slovník“ jazyka v encyklopedii! Otázkou je, jak se tyto sémémy rodí, jak – a jestli – by je měla zachycovat sémantická teorie explicitně a jestli je to vůbec možné.

V tomto ohledu ale Filipec moc instrukcí nepodává. A naději neskýtá ani tolik problematizovaný pojem konotace, který má později sehrát významnou úlohu při nástupu kognitivismu.

ROVINA METAJAZYKOVÁ: DISKRÉTNOST

Volba metajazyka sémantické teorie představuje nemalý problém, a to zejména proto, že není úplně jasné, do jaké míry se opravdu jedná jen o volbu. Lze asi oprávněně uvažovat o tom, jestli je metajazyk nezávislý na zdrojích evidence (tj. jestli můžeme jeden modelační koncept používat pro ontologicky různé teorie významu) nebo jestli je nezávislý na specifických diferencích modelovaných předmětů téže úrovně (tj. jestli můžeme nalézt univerzální metajazyk pro všechny přirozené jazyky) apod.

Filipцова teorie je v tomto případě poněkud nekonkrétní, resp. opět nemá příliš ostré kontury, ale z obecnějšího hlediska je instruktivní. A to proto, že modelačních nástrojů užívá Filipec hned několik (sám o tom explicitně hovoří). S každým jsou přitom spojeny určité problémy. Základní metajazykové modelační instrumentarium jeho TLV tvoří komponentová sémová analýza, maticové zobrazení, zachycení prostřednictvím významových postulátů, zobrazení prostřednictvím stromového grafu a definice přirozeným jazykem ve funkci metajazyka. Nejedná se přitom o prostředky stejné úrovně a i v této oblasti prosazuje Filipec komplementaritu přístupů.

Základní problém spatřujeme v rozporu mezi povahou modelačních nástrojů v podobě, v níž je chce Filipec užít, a povahou modelovaného předmětu, jak jej na mnoha místech charakterizuje. Celou tenzi ztělesňuje Filipcovo uvažování o hranicích a možnostech definice.

Zopakujme, co bylo uvedeno výše: „Za hlavní typ popisu významu se pokládá kvalitativní výklad (definice).“²²⁴ Jejímu statusu se věnuje Filipec opakovaně na několika místech a zdůrazňuje její specifčnost i limity. Definice je jakousi syntetizační a kondenzační aktivitou (1985), která má vlastní syntax, vlastní slovník a co nejpřesněji zachycuje zjištění získaná sémantickou analýzou popsanou

224 Filipec – Čermák, 1985, s. 73.

výše. Definice má povahu vzájemného vymezení užitých pojmů a je budována jako reflex (popis) vnitřní architektury sémému, jak ji zachycuje např. sémová analýza. Klíčové je povšimnout si, co nám umožňují nástroje komponentní analýzy, významových postulátů a stromových grafů zachytit – jakou mají modelační jemnost.

Komponentová sémová analýza (v podobě stromu nebo matice) je velmi oblíbený a často používaný nástroj.²²⁵ Umožňuje na principu binárních opozic abstrahovat konečný počet definičních relačních rysů v souboru jednotek. Jejím předpokladem je přitom diskretnost těchto rysů. Hierarchické, opozičně motivované konfigurace diskretních rysů tedy diskretně segmentují významový prostor, podobně nakonec fungují také Carnapovy významové postuláty. Filipец hovoří o těchto krystalických stavebních elementech jako o logickém repertoáru diferenčních příznaků. Na mnoha místech však upozorňuje na empirickou, nikoliv formální a postulovanou povahu sémantiky přirozeného jazyka.²²⁶ Zmiňuje častou sémantickou vágnost a neurčitost (1998), fenomén významových přechodů, potencialitu nebo status tzv. virtuémů (1998).²²⁷ A to se odráží v jeho reflexi limitů definičního výkladu významu. Ten se nekryje s tímto logicky segmentovaným prostorem. „Dynamiku a potencialitu významu“, jeho „životnost a fungování“ v užití takový výklad nepostihuje a nevysvětluje.²²⁸ Proto je potřeba doplnit výklad modelačními prostředky založenými spíše na teorii neostrých konceptů (1998, s. 92), opustit striktní binarismus (nikoliv nutně komponentové zobrazení), „otevřít“ množinu sémů v sémému a začít přiznaně budovat koncepci sémantického prostoru jazyka např. prostřednictvím teorie centra a periferie.²²⁹ Tedy se opět přiblížit spíš encyklopedickému pojetí významu.

225 Viz Clark – Clark, 1977; Nida, 1979 atd. Srov. také strukturalistický oddíl ve třetí kapitole naší práce.

226 Nutno dodat, že na omezenou aplikabilitu takového aparátu upozorňují i sami formální badatelé (např. Carnap).

227 Pokud je nám známo, termín původně Pottierův.

228 Jan Kořenský (soukromý rozhovor) hovoří o nemožnosti vyložit black-box stojící mezi rovinou langue a parole v jejich vzájemné dynamice. Jeho řešení je radikální – navrhuje tuto opozici opustit. K jeho přístupu viz podkapitulu 5.5.

229 O teorii centra a periferie v československé strukturalistické sémantice viz pasáž věnovanou Igoru Němcovi.

Dalším problémem metajazyka je jeho univerzalita. Filipec se v tomto tématu nijak nevyhraňuje (tvrdí, že opozice generuje systém, tj. že specifický systém generuje specifické sémý), ale předpokládá, že jazyky na stejné kulturní úrovni disponují velmi podobným inventářem sémů. Tvrzení o univerzalitě nebo ambici takové univerzální soubory stanovovat však v jeho textech nenacházíme.

ROVINA EVIDENCE: NEJASNOST

V předchozích kapitolách jsme několikrát zdůraznili, že otázku po povaze lexikálního významu vnímáme jako závažnou nejen z důvodů obecněji sémantických (jak plnokrevná může být sémantická teorie?), ale možná hlavně proto, že nás dovádí až k nejobecnějším otázkám z metodologie jazykovědy: Co za typ objektů přesně jazykověda zkoumá? O čem činí výpovědi? Jak vymezuje jazyk L, jehož by měl být význam výrazu jednotkou? Zamyšlení se nad zdroji evidence pro zjišťování lexikálního významu je užitečnou lekcí.

S významy je známá sémiotická potíž: zatímco není úplně snadné pochybovat o tom, že slyšíme zvuky a vidíme skvrny, které nám slouží ke komunikaci a dorozumění (k nějaké formě interakce), s evidencí významů je mnohem větší empirická námaha. Jazykověda by měla vysvětlit, čím to je, že tyto skvrny a zvuky jsou něčím víc než jen skvrnami a zvuky.²³⁰ Tradiční odpověď známe – mohou za to významy. Kde je ale hledat?

Strukturalisté, zdá se, mají jasno: významy hledáme v jazyce. A aniž bychom si troufali položit přímo otázku, kde že máme najít ten jazyk, prostě jen zkusíme sledovat, kde a jak se budou významy hledat pro potřeby TLV.

Výkladovým rámcem hledání významu je u Josefa Filipce langue-parolová hypotéza. Existuje jazykový systém, který je zdrojem a regulativem řečových projevů, jež jsou nám empiricky dostupné k pozorování.²³¹ Uživatelům jazyka slouží tento systém jako objektivně strukturovaný zdroj prostředků, jež se v tomto systému nacházejí pro účely komunikace předpřipravené a následně jsou používány. Nepopiratelný fakt vývoje, který v řečových manifestacích pozorujeme, pak lze

230 Za tohle lapidární vymezení vděčím Marianu Zouharovi. Uvedl jej jednom ve svém článku o sémantice vlastních jmen.

231 Viz příslušné pasáže z de Saussure, 1996 apod.

vysvětlit jako restrukturaaci daného systému. A je oprávněně se ptát, kde se tato restrukturaace bere, co systém mění. Zatímco tato jednosměrná závislost mezi systémem a užitím (systému) je z formulací Filipece a jeho kolegů zřejmá (jako postulovaná), explikace opačného působení (viz opět de Saussura) je podstatně skromnější. Vedeno touto logikou, měly by být významy entitami sféry langue a otázkou zůstává: Co a kde je sféra langue a kudy do sféry langue proniknout?

Filipec uznává, že existuje hned několik metod: psycholingvistický výzkum, logická analýza, výzkum sociolingvistický, výzkum distribuce nebo výzkum statistický.²³² Za základní metodu a cestu k významu však považuje redukcionisticky motivovanou metodu vnitrojazykové konfrontace. Tuto metodu charakterizuje jako „hloubkovou analýzu lexikální formy jednotek, všech jejich gramatických, tj. morfologických a syntaktických parametrů, jejich kvantitativních, kontextových a stylových charakteristik a jejich paradigmatických vztahů“.²³³ Prostorem takového zkoumání je pro Filipece text, resp. přesněji výskyty exemplářů lexikálních jednotek (např. ve formě excerpčních lístků). Nida, na kterého se Filipec také odvolává, hovoří o interpretaci dostatečného počtu kontextů zkoumaného slova.²³⁴ Tyto výskyty slouží poté jako zdroj abstrakce pro typizaci ve formě výkladu jako pravidla pro výskyt (Filipec by řekl užití, viz pojmový rámec langue-parolové hypotézy). V základu takového zkoumání pochopitelně stojí předporozumění, tedy schopnost rozumět, posoudit anomálnost, identitu a podobnost významu.²³⁵ Jednotky jsou konfrontovány a posuzovány na podkladu sémanticko-gramatických kategorií a na pozadí předpokládaného sémantického „prostoru“. Je přitom zřetelné, že při takovém výkladu odpovídají statutem idealizacím běžným v jiných vědních oborech. Jsou teoretickými entitami, které modelují empirické jevy komunikace.

V tomto ohledu je tedy možné je vidět jako teoretické pojmy TLV, nástroje vědní konceptualizace. Pátrání po jejich ontologickém statusu tedy z tohoto

232 K metodám viz Filipec – Čermák, 1985 nebo Filipec, 1973.

233 Filipec – Čermák, 1985, s. 19.

234 Srov. Nida, 1979, s. 67.

235 Viz Cruse, 2001, s. 15–20.

pohledu končí u konstatování, že „Filipcovy“ významy jsou prostě zobecnělé vlastnosti textů. Otázkou však je, kterých textů.

Filipec hovoří o nutnosti provádět analýzy s přihlédnutím ke všem funkčním stylům. Tento požadavek samozřejmě zvyšuje adekvátnost zachycení těch vlastností výrazů, které lze považovat za reprezentace realizovaného potenciálu daných jazykových forem v celku komunikačních aktivit zkoumané society. S tím, jak rozšiřujeme repertoár korpusu, však čelíme opačnému tlaku, než je zamýšlená idealizace – je to tlak k diferenciaci, k rozostřování schémat a ztrátě „čistoty“ teorie. Tento tlak můžeme zmírňovat různými mechanismy, např. zavedením teorie primárnosti a sekundárnosti významů, centrálních a periferních významů atp. Jak ale zdůvodníme tuto hierarchizaci udržující v našich modelech opětovný řád?

Jedním z nástrojů je odvolání se na statistická kritéria, což je strategie, kterou volí i Filipec – to, co je nejběžnější (frekventované, nepříznačné v širokém smyslu), je považováno za základní. V tomto ohledu je pak možné odvolávat se na daný model jako model adekvátní běžnému komunikujícímu (ve Filipcově dichotomii pochopitelně uživateli jazyka), aniž bychom museli podrobovat zkoumání samotné uživatele *in natura*. Zároveň je však také nutné připustit omezenost takového modelu a nevydávat jej za model jazyka (např. ve smyslu národního jazyka), maximálně za model jazyka ve smyslu ekvivalentním Kořenského užití funkčních jazyků (namísto užívaného pojmu funkčních stylů).²³⁶ Tvzení o existenci systému *langue*, v němž se lexikální významy nacházejí a ke kterému uživatelé jazyka přistupují, vybírají z něj jednotky a ty pak užívají ke komunikaci, vypadá pak spíš jen jako heuristická pomůcka než něco, co by vyplývalo z toho, jak Filipec lexikální význam zkoumá.

Mentalismus, který je přítomen v kritériu porozumění běžného uživatele jazyka, a zmínky o mentálním aparátu zpracovávajícím řeč a jeho izomorfiu s jazykovým systémem jsou tak ve Filipcově konceptu spíš jen jakýmsi epifenomenem postulované noetické a ontologické teorie, nikoliv metodologicky závažným problémem. Je to způsob, jak zachytit problémový vztah mezi subjektivitou

236 Viz Kořenský, 1989.

komunikantů a faktem dorozumění. Jestliže se výzkum odehrává takřkajíc v textech prostřednictvím zobecňování jejich charakteristik, nemá tvrzení o zrcadlení významu jako objektu ve vědomí hodnotu jinou než ilustrační. Tímto tvrzením zapojuje Filipec jazykovědu do kontextu teorie poznání, neurologické teorie apod., ale pouze verbálně, nikoliv výzkumně. Fakt, že lidé své schopnosti komunikovat reprezentují ve své mysli, a to, jak taková reprezentace vypadá, není předmětem Filipcova studia, maximálně v odvozeném smyslu, jak je to blízké postulátům kognitivní teorie.²³⁷

Jazyk je v jeho pojetí konceptualizovaný jako sociálně normovaný soubor pravidel (nezapomeňme však, že Filipcův vztah k pojetí významu jako pravidla je ambivalentní); hypostazovaný konstrukt, který zachycujeme jako soubor typizovaných konfigurací a který se proměňuje právě díky vzájemné interakci mezi typy informací i uvnitř těchto informačních struktur.

5.1.1.2 DOLNÍKOVY POTENCIALITY

Dalším autorem, který nepřehlédnutelně přispíval do soudobé teoretické debaty o povaze lexikálního významu, je slovenský obecný lingvista a lexikální sémantik Juraj Dolník. Počtem svých příspěvků se Dolníkovu bádání nevyrovná rozsáhlému dílu Filipcovu nebo Blanárovu, jeho pozornost se koncentrovala primárně na teoretické otázky lexikální sémantiky, nikoliv na lexikologickou problematiku v celém jejím spektru (jak tomu bylo u obou zmíněných autorů). Důležitost Dolníkových příspěvků vidíme především v tom, že se opakovaně a velmi progresivně pokouší o explikaci východisek a rozvíjení pátrání po obecných podmínkách možnosti TLV. A to ve snaze zasadit svou koncepci lexikálního významu do obecnějších souvislostí teorie jazyka.

Dolníkův význam a pozici vzhledem k tématu našeho zkoumání dobře ilustrují dva jeho teoretické texty vydané krátce po sobě na začátku osmdesátých let a opětovně vydané v revidované verzi na počátku let devadesátých v monografii

237 Na základě předpokladu o izomorfii mezi pravidly formulovanými k vysvětlení textů a jejich reprezentacemi v myslích uživatelů.

Lexikálna sémantika. Jedná se o studie *Obsah, pojem a lexikálny význam*²³⁸ a *Sémový rozbor obsahových rovín slova a jeho dynamiky*. Jejich představením doplníme zajímavý aspekt československé strukturalistické sémantiky, který byl v předchozím textu spíš jen naznačen.

Dolníkův zájem se v obou studiích upíná k tématu dynamiky sémantiky slova (viděno procesuálně) a k tématu významové variability (viděno staticky). Děje se tak přitom na pozadí epistemologické teorie vztahu jazyka a lidské mysli. Cílem mu je to, co i my sledujeme především – výklad povahy a struktury lexikálního významu.

První z textů si klade ambiciózní cíl – vyjasnit vztahy mezi velmi problematickými, ale v sémantických debatách často užívanými výrazy: obsah, pojem a význam (v pozdějším vydání přibyl i pojem hodnota). Nejprve se pokouší Dolník diferencovat mezi termíny obsah a lexikální význam.

Cestu postupné specifikace lemují jednotlivé soudobé i starší návrhy (Ondruš, Hjelmslev, Blanár, Černík – Farkašová – Viceník, Dokulil – Daneš), což místy znesnadňuje orientaci v jednotlivých modelech, zejména kvůli terminologické nejednotnosti a někdy nejednoznačnosti. Podstatná je přitom motivace po takovém pojmovém vztázení (v odlišnosti a provázanosti pojmů). A ta je totožná s tou, kterou již známe z pokusů Filipcových: „[O]ddelit jazykovo imanentné prvky od nejazykových.“²³⁹ Jinými slovy se i v tomto textu opakuje spor o vztah mezi slovníkem a encyklopedií. Co je na Dolníkově přístupu podstatné, je akcentace komunikační dimenze tohoto vztahu – vědomí, že je podstatné vnímat daný vztah prizmatem řečového jednání, prioritou komunikace. Neboli, jak sám píše, „ak rekonštruujeme proces uplatnenia vo výpovednej udalosti“.²⁴⁰ Dolníka zajímá komunikantova schopnosti slovo užívat, a to nejen reproduktivně, ale také kreativně. Celý proces interpretace zkoumaného vztahu mezi lexikálním významem a obsahem se tedy řídí interakcí těchto dvou prvků vztahu – empiricky

238 V *Lexikálnej sémantike* poté jako *Obsah, pojem, hodnota a lexikálny význam*. Viz bibliografii na konci práce.

239 Dolník, 1982a, s. 13.

240 Tamtéž.

zjevné komunikativní variability (a kreativity) a postulované²⁴¹ jazykové imanence pojmu lexikální význam. To celé v prostoru načrtnutých noetických mechanismů.

Na základě rozebíraných příkladů a s odvoláním na Kacnelsona poslouží Dolníkovi termín obsah slova k zafixování bohaté informační struktury, která má jako celek povahu encyklopedických znalostí jazykového společenství o mimojazykových entitách, k nimž daným slovem běžně odkazujeme (referujeme k nim). Dolník tento vztah poněkud nepřehledně²⁴² terminologicky zachycuje takto: obsah je kognitivní potence slovního významu (ta stojí proti minimu slovního významu, které ovšem definováno není). Slovo svým lexikálním významem na tento potenciál (tj. na obsah) poukazuje. Zdá se, že slovní (rovná se však slovní lexikální?) význam má tedy rozměr/složku kognitivní a nekognitivní, přičemž pozornost soustředíme na kognitivní složku slovního významu. Na tu je lexikálním významem poukazováno, zdá se tedy, že s ním není totožná. Lexikální význam tedy v souladu s výše uvedeným neodpovídá obsahu, ale poukazuje na něj. Kognitivní potence je tvořena třemi typy prvků: distinktivními sémantickými příznaky, integrálními sémantickými příznaky a doplňujícími potenciálními sémantickými příznaky. Obsah tyto tři typy prvků v jiném Dolníkově vyjádření ve vztahu k lexikálnímu významu implikují. Lexikální význam je tu přitom z hlediska kognitivního zřejmě ztotožněn se signifikativním významem slova (designátem), který tvoří jeho strukturální část (strukturností se naznačuje diferenční vztah uvnitř nějaké sémantické domény). Zajímavý je status integrálních a potenciálních sémantických příznaků. Integrální sémantické příznaky jsou potenciálně nekonečné co do množství a jsou odrazem „encyklopedických“

241 Přesnější by však asi bylo tvrdit, že tato imanence není postulována, ale implicitně fundována obecnějším teoretickým rámcem lingvistiky (jazyk jako forma – de Saussure) a noetiky (pojmové formování ve smyslu abstrakce podstat, viz aristotelický exkurz ve druhé kapitole).

242 Podobně jako v případě Filipcové je terminologie dost neustálená. Hovoří se o slovním významu, lexikálním významu, významu, distinktivních sémantických příznacích, diferenčních příznacích, signifikativním významu atd. bez přesnějšího usouvzažnění a hierarchizace. Obsah je např. charakterizován na jednom místě jako kognitivní aspekt slovního významu, což se zdá naznačovat hierarchii forma–slovní význam: nekognitivní a kognitivní aspekt (obsah) slovního významu: distinktivní sémantické příznaky (tvoří designát) + integrální příznaky = jádro kognitivní potence + potenciální sémantické příznaky.

doplnění diferenčních příznaků (ve smyslu jejich specifikace). Zachycují „vedomostný potenciál o entite, ktorú dané slovo pomenúva“.²⁴³ Jsou to tyto prvky, které rozostřují hranice stanovené prvky diferenčními (tedy vytvářejí efekt, který bychom mohli charakterizovat jako rozostření lexikálního významu, kdyby ovšem lexikální význam nebyl definován pouze prvky diferenčními). Dolník charakterizuje povahu těchto rysů jako elementů, které se jazykem vyjadřují, nejsou v něm však imanentně přítomny. Tímto postupem je tak zachováno alespoň ideálně systémové rozhraní mezi slovníkem a encyklopedií a zároveň není popřena interpretační dynamika významu slova v komunikaci. Otázkou však zůstává, proč na této hranici tak upjatě trvat.²⁴⁴ Podobně se na dynamice významu slova v komunikaci podílí potenciální příznaky. Z Dolníkovy vymezení nám není přítom úplně jasné, jaký rozdíl je mezi nimi a příznaky integrálními a jestli se kryjí s tzv. implikacionály. Dolník hovoří o tzv. doplňkových kognitivních prvcích, ale ani tyto vztahy nám nejsou úplně jasné. Naštěstí Dolník přibližuje jejich charakteristiku ve druhé zmiňované stati. V té už sice nehovoří o integrálních sémích, pouze v první verzi zmiňuje, že jde o reprezentanty absolutních vlastností denotátu (v protikladu k diferenčním u diferenčních sémů) a že mohou hrát úlohu spojujících sémů v kontextu. Nebývají však mnohdy ani součástí lexikografického popisu. Potenciální sémy jsou tedy prvky obsahu, které se projevují „v řeči prostřednictvím inovovaných kontextov v okazionálních semémach. Ak sa okazionálna seméma integruje do semémovej štruktúry slova-lexémy, potenciálna séma nadobudne status reálnej sémy“.²⁴⁵ Nesejde nám teď na všech technických rozlišeních (byť jsou zajímavá), snažíme se ukázat, že potenciální sémy jsou tedy sémy, které se v řeči spolu s různými aktuálními sémy podřizují procesům vydvíhování, zdůraznění nebo odsunutí do pozadí, tj. právě těm interpretačním procesům, které přesahují strnulou představu zrcadlení systémového lexikálního významu v komunikační situaci. Aktualizace těchto prvků v kontextu (prostřednictvím tzv. kontextových sémů, viz také tento termín u Filipce) vytváří specifické

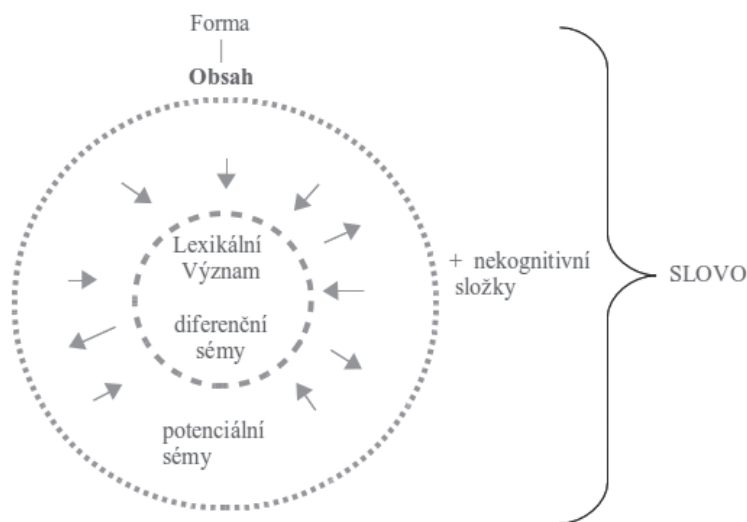
243 Dolník, 1982a, s. 15.

244 Odpověď Filipcova by směřovala nejspíš k redukcionistickému požadavku teorie, Wierzbicka by nejspíš poukazovala na retardující vliv opouštění hranic, komputační lexikální sémantika by argumentovala nutností konečnosti zpracovávaných informací atd.

245 Dolník, 1990, s. 62.

kontextové významy, tj. je aktuální „transformací“ obsahového potenciálu slova. Je dynamickým elementem statické synchronní lexikální sémantiky. Shrnutí obsahu slova jako souboru poznáných a poznávaných prvků pojmenované entity, z nichž některé jsou povýšeny a některé se potenciálně povyšují na rovinu sémantických příznaků, tak v podstatě odpovídá něčemu na způsob strukturované encyklopedie. Encyklopedie, ve které jsou některé části hesel „čteny častěji než jiné“ a zpochybňovány jen minimálně, která je ale vždy „jen“ temporálně omezeným zachycením našeho poznání světa. Otázkou je, jaké místo má tato provizornost v odrazové epistemologii ontologického realismu (jak je prezentována v pozadí Dolníkova, ale koneckonců i Filipcova textu).

Obecný model významu dle Dolníka schematizujeme následovně:



■ SCHÉMA 14

Odpověď na výše položenou otázku by mohla trochu přiblížit poslední část Dolníkových úvah, věnovaná vztahu lexikálního významu a pojmu. Připomeňme nejprve ještě jednou, v čem spočívá námi navrhaná encyklopedická interpretace Dolníkova termínu obsah. Domníváme se, že kdybychom chtěli adekvátně vysvětlit interpretace lexikálních jednotek v komunikaci, nevystačíme

s úzkým slovníkovým pojetím významu. Jak ukazuje např. Ecoův model²⁴⁶ nebo naše námitky proti Filipcově pojetí slovníku, slovníkové pojetí je příliš úzké a strnulé. Pokud by se sémantická interpretace omezila na diferenční sémy, byly by mnohé interpretační „parafráze“ užití lexikálních jednotek nevysvětlitelné. Encyklopedická reprezentace je tím, co zakládá možnost adekvátního vysvětlení variability významu v komunikačních aktech. Zatímco kognitivní lingvistika tento fakt řešila opuštěním slovník-encyklopedického rozhraní (např. ve prospěch významu „narozeného“ v komunikaci selekci v encyklopedii), některé modely neostrukturalistické volily strategii dělby práce. A k takovým strategiím by bylo možné přiřadit i model Dolníkův a implicitně i model Blanárův a Filipcův. I v revidované verzi původního textu však Dolník nicméně zdůrazňuje, že hranice mezi sémovou a noémovou strukturou (inovovaná terminologie, viz také Blanára) není vždy ostrá a hovoří o centru a periférii systémového významu (!) slova, o probabilisticky pojaté implikaci apod., což je další důvod pro uvažování o nosnosti slovník-encyklopedického rozhraní v teorii významu (nikoliv pouze obsahu).

Takto pojatá encyklopedie musí teď čelit představě, že tu přeci jen je něco na způsob hledání (a nacházení?) podstaty entit, tedy něco jako petrifikování informačních struktur v encyklopedii. Nemohl by být význam prostě takto pevnou, zacementovanou strukturou a tato externí fundovanost struktury tím pravým rozhraním mezi slovníkem a encyklopedií? Nemohla by o tomto rozlišení rozhodovat třeba Putnamova extenze? Úvahy o vztahu významu a logického pojmu nabízejí možnou odpověď. Dolník se odvolává na názory, které charakterizují význam jako populární, naivní, předvědecký atd. pojem, nikoliv pojem logický. V souladu s Kráľom hovoří v případě lexikálního významu o běžném poznání světa.²⁴⁷ Logický pojem však podle něj funguje na jiné rovině abstrakce, „informuje o tom, čím podstata skutečně je“.²⁴⁸ Rozdíl mezi nimi není tedy ve fundaci konstitutivních elementů (noém v případě logických pojmů, sémů v případě lexikálního významu), ale v extenzionální vágnosti (pojem Carnapův), jež je zase

246 Eco, 2004b.

247 Připomeňme v tomto kontextu Apresjana.

248 Dolník, 1982a, s. 16.

„jen“ odrazem svébytného mapování různých rovin podstaty (pojmenovávaných jevů). Zatímco naivní lexikální význam odráží podstaty pojmenovávaných skutečností povrchněji, logické pojmy jsou v tomto ohledu podle Dolníka „hlubší“. Takto pojatý vztah kognitivního rozměru lexikálního významu (a logického pojmu) tak vlastně principiálně předpokládá hranici mezi slovníkem a encyklopedií, ale primárně jako cíl, ke kterému lze směřovat. Metafora jazyka jako zrcadla přírody je živá, sám život a vývoj přirozených jazyků však ukazuje, že celý proces můžeme vnímat spíše jako pokusy o zeslovníkovávání encyklopedií, a to ještě jen v některých případech, jak poukazuje Juraj Dolník v závěru textu, právě ona extenzionální vágnost přirozených jazyků je někdy tím požadovaným cílem, k němuž přirozené jazyky pro jisté typy situací prostě, třebaže složitě, tendují.

5.1.1.3 BLANÁROVO KOLÍSÁNÍ MEZI STATIKOU A DYNAMIKOU VÝZNAMU

K nejdůležitějším teoretikům lexikální sémantiky poválečného československého strukturalismu je třeba spolu s Jozefem Filipcem počítat slovenského lingvistu Vincenta Blanára. Ten sice na rozdíl od Filipce neformuloval komplexní lexikologický program synchronního popisu v takové šíři, v jaké ji nalezneme např. v již rozebírané *České lexikologii*, přesto výrazně obohatil debatu, která formulaci takového programu vůbec umožňovala. Blanárova pozice je specifická proto, že jeho odborný zájem zahrnoval jak lexikální sémantiku synchronní, tak diachronní (v tom měl blízko k Igoru Němcovi) – a právě dynamika tohoto pohybu v duchu pojetí strukturalismu definovaného předválečným Pražským lingvistickým kroužkem byla tím, co Blanárův osobitý příspěvek utvářelo. Syntetickým dílem, které shrnuje Blanárovy výzkumy k jednotlivým tématům z oblasti lexikální sémantiky, je monografie *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Její rozbor pro nás bude primární.

Zaměříme se především na tři roviny, které v ní Blanár rozpracoval nejdrobněji a které obsahem odpovídají rovinám našeho výzkumu – „lokalizaci“ lexikálního významu, jeho struktury a hranicím a také metodologii popisu. Jeho práce se pochopitelně dotýká implicitně nebo ve formě explicitních zmínek

i dalších rovin, které používáme jako identifikátory TLV. Protože nám jde ale nakonec o zobecnění, pozornost bude upřena na tyto tři body.

Základní cíl své práce vymezuje Blanár takto: objektivizovat lexikálněsémantickou analýzu. To pro něj znamená vymezení statusu lexikálního významu a subsystémů ve slovní zásobě a rozbor metod jejich poznávání. Tento přístup by se měl opírat o analýzu souvislostí lexikálních jednotek s pojmenovávanou realitou (sic!) a také o rozbor vztahů, které lexikální jednotka vytváří (tedy nikoliv „kterými je utvářena“) jako prvek jazykového systému. Blanár hovoří o ontologickém a epistemologickém rozměru své práce, tj. o odpovědi na otázky, co význam je a jak ho popsat.

V základech jeho úvah přitom stojí některá východiska jako postuláty a zároveň si je Blanár vědom problémů, pro které je třeba z těchto pozic formulovat návrhy řešení. Axiomatika Blanárova přístupu je přitom z části uvedena již v úvodu práce, z části rozptýlena v jejích podkapitolách. Za nejdůležitější považujeme hierarchizaci mezi systémem (prvotní) a komunikací (sekundární) a strukturovanou opozici kontinuita / variabilita / dynamika / otevřenost významu (komunikace) a diskretnost / invariantnost / stabilita / uzavřenost významu (systém). Tedy přesvědčení, že jsme teoreticky schopni převést deklarovanou a rozpoznávanou „živost“, proměnlivost a polydeterminovanost komunikace do statického a diskretně formulovaného, enumerovatelného modelu. Na pozadí těchto rámců vyvstávají pak výše uvedené problémy, jež je třeba řešit: vymezení úplného inventáře a typologie sémantických příznaků (konečnost, uzavřenost teorie), rozlišení tzv. mimojazykových a jazykových sémantických příznaků (hraniční oblast), problém rozčlenitelnosti významu ze všech vrstev slovní zásoby (mohutnost popisu) atp.²⁴⁹

Podobně jako všichni jeho kolegové se i Blanár snaží ukázat polydimenzionalitu problematiky významu. Na rozdíl od klasických textů strukturalismu (de Saussure, Hjelmslev) překračuje v tomto ohledu hranice čisté jazykovědy (i když není ani v jejich případě úplně jasné, co to s ohledem na význam znamená) a hledá jakési determinátory významu, „významotvorné činitele“ i v jiných

249 Viz Blanár 1984, s. 7.

„prostorech“.²⁵⁰ Těmi jsou (podobně jako u Filipce) objektivní skutečnost (z ní mimochodem vychází dle Blanára vlastní jádro významu!), postoj mluvčího k objektivní skutečnosti a obsahu výpovědi, vědomý odraz a jeho myšlenkové zpracování a jazykové ztvárnění vědomého odrazu.²⁵¹ Tato determinační polydimenzionalita, která lokalizaci významu znesnadňuje, je pak v závěru jednoho z oddílů doplněna i jakousi „interpretační“ polydimenzionalitou nebo možná ještě lépe řečeno pracovní fokalizací, pokud jde o otázky významu. V tomto kontextu hovoří Blanár, podobně jako v mnoha jiných pracích často odkazovaný Leech nebo Lewis,²⁵² o různých typech významu (v jeho případě denotační, signifičnická, strukturní, pragmatický, slovotvorný), což pochopitelně snahu formulovat nějaký jednotný model významu poněkud komplikuje (minimálně pokud nějakou systematickou cestou explicitně neusouvztažíme tyto jednotlivé podoby, dimenze nebo typy lexikálního významu).

Blanárova ontologizace problematiky spočívá na těchto pilířích: 1) popis konstituce obsahu na základě kognitivní interakce člověka s prostředím; 2) sémantizace obsahu (tj. vznik lexikálního významu prostřednictvím vzájemné interakce komunikantů v sociální skupině a současně prostřednictvím existence systému jazyka).

Model, kterým by bylo možno zachytit oba procesy, víceméně odpovídá modelu již naznačenému u Filipce a mechanismům, které jsme představili jako příspěvek Dolníkům (Blanár se na jeho statě odvolává). Jeho určujícím předpokladem je sekundárnost jazyka ve vztahu ke kognitivnímu zpracování a reprezentaci. Blanár totiž předpokládá jakousi bazální presémantickou kognitivní reprezentaci mimojazykové skutečnosti jako východisko pro utváření významu. Tato reprezentace má již nějaký strukturní „formát“, je v blíže nespécifikovaném ohledu univerzální (což oslabuje její subjektivitu) a je dále intersubjektivně strukturována v interakci. Na jednom místě Blanár hovoří o analýze této roviny jako o analýze pojmového obsahu nebo také o sémantice odrazu (kterou odlišuje od lingvistické sémantiky). Její „formát“ zakládají tzv. noémy, tj. jakýsi soubor

250 V tomto se odvolává na Igora Nēmce, viz níže.

251 Blanár 1984, s. 13.

252 Lewis, 1952; Leech, 1974.

prejazykových kognitivních univerzálií (není jasné, jestli mohou existovat bez jazyka, mají však jakýsi protosémantický/protosémiotický charakter). V této souvislosti zmiňuje Blanár výzkumy Greimasovy, Bierwischovy aj.,²⁵³ tj. výzkumy hloubkových (a dle jejich autorů zřejmě obecných) struktur. Tyto struktury podle Blanára sice tvoří základ jazykového významu, ale nejsou s ním totožné. Jazykový význam se totiž konstituuje až ve chvíli, kdy dojde ke stabilizaci v procesu selekce ze souboru těchto tzv. noém.²⁵⁴ Tyto presémantické, ale již nějak reprezentativní a funkční prvky poznání (výsledky abstrakce, předchystané struktury?) jsou před samotnou sémantizací podle Blanára bohatě strukturované a mají odrazový charakter (ve formulacích je vzhledem k objektivismu a dalším pojmům navíc přítomen latentní esencialismus). Některé části Blanárových východisek nejsou úplně jasné.²⁵⁵ Nicméně se zdá, že konstituování obsahu slova (nikoliv významu) je něco, o čem můžeme hovořit ve chvíli, kdy je s určitým celkem noémů (kognitivních modelů objektů reality), založeným na individuálních odrazech a sdíleným v relativně identické „podobě“, spojován určitý výraz. Společenskou a komunikační praxí je tento obsah strukturován do podoby, která přispívá k „sémantizaci“ v užším smyslu, a to tím, že uspořádává některé prvky struktury tak, že vytvoří jádro obsahu slova, a toto jádro se stává kandidátem na lexikální význam. Zároveň jádro reprezentuje tzv. průměrný odraz předmětu v jazykovém společenství, jakési průměrné sdílené vědění společenství o daných označovaných objektech. Toto sdílené povědomí by však nestačilo na to, abychom vymezili lexikální význam v přísnějším, blanárovském slova smyslu. Průměrné vědění je totiž zároveň podle Blanára ze systémového hlediska formováno jazy-

253 Hovoří také o skupině „sovietských jazykovedcov“ (1984, s. 25), zde má zřejmě na mysli skupinu kolem Melčuka, Apresjana a Žolkovského.

254 Ponechme – i když neradi – stranou, že pokud jsou noémy abstraktnější prvky než sémantické prvky přirozených jazyků, pak jich bude nejspíš omezenější množství, takže si dovedeme jen těžko představit následný proces selekce při vyjádření bohatých sémantických odstínů jednotlivých přirozených jazyků. Toto tvrzení by totiž vyžadovalo samostatný důkaz, a ten nepředkládáme.

255 Není např. úplně zřejmé, jak původně subjektivní odrazy získávají objektivní platnost prověřováním v praxi (myslí se tím praxe subjektu, nebo praxe společenství?), ani jak se na jejich objektivizování má podílet jazyk, když ten jejich alespoň elementární objektivnost spíš předpokládá. Není také příliš jasné, jestli tyto subjektivní odrazy jsou již zmiňovanými noémy atd.

kovými subsystemy, do nichž daný výraz vstupuje (takové subsystemy je možno vidět z onomaziologického pohledu jako pojmová pole). To znamená, že tvorby lexikálního významu, tj. procesu sémantizace se nakonec zúčastní jen ty noémy, které poslouží k diferencii daného výrazu od výrazů ostatních (z daného subsystemu). Pouze tato diferenční hierarchická struktura utváří sémém a je možné ji nazývat lexikálním významem.

Celý tento systém, který navíc Blanár vysvětluje ještě v pojmech neuropsychologických (např. odkazem na Králův model), představuje jakýsi zvláštní mix. Na jednu stranu zachycuje genezi významu v již existujícím (a nejspíš docela bohatém) systému (tím dává vzpomenout na Wittgensteinovu kritiku Augustina z počátků *Filozofických zkoumání*), na druhou stranu se snaží popsat genezi významu jako přechod z předsémantické do sémantické podoby „mentální“ reprezentace jakoby ještě před zohledněním této systémovosti (avšak tento popis je spíš mlhavý a vyžadoval by podrobnější výklad zejména o těchto presémantických, nejazykových reprezentacích – jak jsou bohaté, co přesně je na nich univerzálního a jak mohou utvořit nějaký intersubjektivní základ pro následný proces sémantizace atp.). V tomto ohledu jsou Blanárovy úvahy zkrátka příliš nejasné. Ať už si ale o popisech jednotlivých procesů budeme myslet cokoliv, domníváme se, že přes veškerou mentalistickou výbavu je význam v Blanárově modelu ontologicky situován jako ideální systémový objekt, který má tak reálnou existenci, jako je reálná existence tohoto jazykového systému. Blanár hovoří o jazykovém znaku, jehož je význam součástí, jako o ideálním objektu. Ten je sice reprezentován v lidské mysli (má nějaký neuropsychologický korelát), ale jeho povaha je intersubjektivní, tj. povstávající v interakci subjektů, dále ji umožňující, v ní se proměňující a jí utvářená. Jazykový systém je pro Blanára primární, a tedy jaksi ontologicky samostatný v tom smyslu, že je základem možnosti komunikace, zdrojem pro užití. Lexikální význam pro něj tak představuje invariantní, diskrétní a v určitém výše uvedeném smyslu průměrný objekt jazykového systému existujícího jako stav, jako podklad, jako zásoba pro užití, konfigurace utvářená komunikačními událostmi a zároveň je zakládající. Jestliže se o stavu systému dozvídáme (rekonstruujeme jej) z komunikačních událostí, jichž je průměrným „společným jmenovatelem“, pak víra v reálnost těchto komunikačních událostí

zakládá víru v reálnost tohoto fundujícího systému a jeho jednotek. Blanár to potvrdzuje, když tvrdí, že: „[V] jednom časovom úseku sú dištinktivne významové prvky slova i asociáčnne paradigmatické vzťahy spoločenskou komunikačnou praxou relatívne ustálené. Na nich sa zakladá jazyková komunikácia.“²⁵⁶

V predchádzajúcich rúdkách jsme již naznačili něco málo o struktuře sémému, který pro Blanára má zřejmě představovat ekvivalent lexikálního významu.²⁵⁷ V tomto ohledu Blanár víceméně přejímá model, který jsme již ukázali v oddílu věnovaném Dolníkové teorii o povaze lexikálního významu. Sémém představuje v Blanárově koncepci strukturovanou entitu. Tato entita je tvořena tzv. sémantickými příznaky, což jsou sémantizované noémy, jež vygenerovala komplexní funkce realizovaná interakcí mezi vědomými odrazy, jazykovým systémem a společenskou interakcí (viz výše). Sémantické příznaky jsou v sémému organizovány hierarchicky a pojí je logické vztahy. Samotné sémy jsou přitom považovány za diskrétní jednotky, kterých je v sémému konečný a omezený počet. Tyto sémantické příznaky mají různé úrovně abstrakce, přičemž na nejnižším stupni abstrakce nalézáme sémantické příznaky diferenční, specifikační, tj. ty, které nakonec odlišují daný sémém od jiných sémémů (což není nic jiného než explicitní výklad výše uvedeného principu jazykové determinace lexikálního významu). Sémantické příznaky jsou tedy lingvistickými prvky determinovanými systémem daného jazyka. Jsou to odrazové prvky takřkajíc povýšené systémem (viz zase Dolník). Blanár v souvislosti se strukturou sémému kupodivu na několika místech hovoří o jeho jádru a periférii. Proč ale hovořit o jádru a periférii něčeho, co je organizováno takto diskrétně a binaristicky? Zdá se, že je ještě jednou třeba se zamyslet nad tím, co všechno je a co není sémantickým příznakem, co tvoří a co netvoří sémém a jak se kryje sémém s lexikálním významem a jak spolu tyto pojmy souvisejí.

Sémantický příznak je podle Blanára jazykově přehodnocený prvek obsahu (v Dolníkové smyslu), tj. jazykově akceptované noema. Je to výsledek jazykového

256 Blanár, 1984, s. 58.

257 Pochybnost nevystává o tom, že Blanár definuje sémém jako ekvivalent lexikálního významu, pochybnost je v koherenci této definice ve vztahu k jiným pojmům (např. jazykové a mimojazykové sémantické příznaky) a celku jeho teorie.

zpracování odrazu. Sémém je pak soubor lingvisticky relevantních, lingvisticky fixovaných odrazů, tj. sémantických příznaků. Význam (na daném místě jako „význam“, ne jako „lexikální význam“) je ztotožněn se sémémem. Z tohoto pohledu tedy víme, že lexikální význam = sémém. Co potřebujeme zjistit, je: co znamená to „jazykově přehodnocený“ nebo „lingvisticky relevantní“ a jak se vztahuje k pojmu sémému. Tedy jestli platí, že A) je nutnou definiční podmínkou pojmu „SÉMANTICKÝ PŘÍZNAK“ (SP) „být součástí sémému“, nebo B) mohou existovat sémantické příznaky mimo sémém (ergo mimo lexikální význam). Pokud platí A, pak být součástí sémému a být sémantickým příznakem znamená totéž (a „lingvisticky relevantní“ = „účastníci se sémému“), pokud platí B, pak potřebujeme definici „lingvisticky relevantní“ nezávislou na definici pojmu „sémém“. V obou případech však určitě potřebujeme nějaké objasňující vysvětlení pojmu sémém.

Idealizované schéma sémému, pokud bychom se odrazili od Dolníkových výkladů přijímaných Blanárem, by mohlo tedy vypadat takto:

Ideální Model Sémému

= SP ↔ sémém (integrační sém + pouze diferencní sém)

V tomto čtení je sémém výsledkem sémantické „stylizace“,²⁵⁸ lingvistického zrelevantnění, jež je založeno na kritériu integrační a diferencní funkce noém. Tedy přehledně řečeno: noémy na sémantické příznaky přetváří tlak jazykového systému, přičemž tento tlak má charakter výběru a hierarchizace integrujících a diferencních příznaků. Konečný soubor těchto příznaků představuje sémém. Právě v takovém pojetí je sémém diskrétní jednotkou složenou z diskrétních elementů. Sémantické příznaky jsou pouze ty příznaky, které jsou součástí významu (sémému), a sémémem je pouze to, co splní kritéria zařazení a odlišení jazykové jednotky. Takový ideální statický obrázek kreslí podle našeho názoru Juraj Dolník, Josef Filipec i Vincent Blanár.

258 Viz Dolník, 1990, s. 24nn.

V Blanárově případě je však tento diskrétní model narušen některými jeho tvrzeními. Blanár např. tvrdí, že sémém má jako okrajové složky potenciální příznaky pojmu.²⁵⁹ To by ovšem mít neměl, jeho součástí by měly být jen sémantické elementy (ty sémém konstituují). Na jiných místech své práce se také kloní ke stanovisku, že součástí významu mohou být také tzv. mimolingvistické sémantické prvky. Kromě toho, že není jasné, co přesně se těmito prvky myslí (jasnou definici jsme u Blanára bohužel nenalezli), je důležité se ptát, jak mohou být sémantické prvky mimolingvistické, když je sémantický prvek tvořen tlakem lingvistického systému? Co přesně znamená to „mimolingvistický“? Dalším matoucím momentem je, když Blanár najednou zavede kategorii signifikačního významu, jehož vztah k pojmu lexikální význam však nijak zvlášť nevymezuje.²⁶⁰ Zdá se, že tento pojem odpovídá tzv. intenzionálnímu významu (také ovšem nijak přesněji definovanému, zřejmě vágní odkaz na Carnapovu intenzi), který by se měl krýt se souborem kognitivních sémantických prvků, tj. se sémémem. A vzhledem k tomu, že na jiných místech je sémém ztotožněn s lexikálním významem, měly by být tyto entity totožné.

Na pouhou aproximativnost idealizovaného modelu však poukazuje Blanár i explicitněji a vědomě – tím, že pochybuje o možnostech určení některých sémantických příznaků jako sémému náležejících. Celou velkou problémovou skupinu pak pro něj tvoří tzv. nomenklatury, kam zařazuje nemalou část běžné slovní zásoby. Jestliže by zrovna u těchto výrazů model selhával, pak je otázkou, jestli je v této podobě vhodným univerzálním nástrojem popisu. S neostrostmi modelu se podle Blanára potýkáme také ve chvíli, kdy z abstrakce národního jazyka sestoupíme na abstrakci nižší úrovně a začneme do popisu promítat např. sociolingvistické nebo dialektologické diference. I v té situaci (právě jen v ní) pak sice můžeme tvořit relativně diskrétní jednotky, ale pouze za cenu rezignace na zobecnění. I v tomto případě jsme zkrátka svědky toho, že čím víc přibližujeme model datové adekvátnosti (zavádíme do něj více proměnných), tím více ztrácíme jeho jednoduchost a přehlednost. Pokud chceme udržet obecnost v pokrytí, měli bychom – a Blanár sám ukazuje, jak – sáhnout spíše po takových

259 Blanár, 1984, s. 30.

260 Viz Blanár, 1984, s. 43 a také tam odkazovanou poznámku.

strukturalistických konceptech, jako je Mathesiova potencionalnost, tendence a koncept centra a periferie. Jen je dobré si připustit, že pokud po nich sáhneme, začneme se pomalu vzdávat ostrosti hranic mezi slovníkem a encyklopedií. Sám Blanár to koneckonců podporuje svým příklonem k integraci výše zmíněných mimolingvistických sémantických prvků do popisu významu. Je příznačné, že přitom hovoří o prvcích kulturních.²⁶¹ Konkrétní rozbor, jež Blanár představuje ve druhé polovině své práce, tomuto vědomí podle mého názoru odpovídají. Tak jako Anna Wierzbicka trvá na distinkci mezi slovníkem a encyklopedií a kloní se na „slovníkovou“ stranu, aby následně podoba jejích slovníkových hesel byla téměř k nerozeznání od mnohých hesel kognitivních encyklopedistů (viz např. rozbor v Peteersovi),²⁶² tak i Blanárovy analýzy posouvají systémovou slovníkovost (podle našeho názoru adekvátně) až kamsi do oblasti kulturní encyklopedie.

Blanár si je této encyklopedické fundace lexikálního významu – zdá se – vědom. Dokazuje to zejména jeho analytické uvažování o dynamice lexikálního významu v řeči a jejím prostřednictvím ve vývoji samotného lexikálněsémantického systému. I v tomto ohledu je přitom jeho koncept blízky uvažování Dolníkovu nebo náznakům Filipcovým. Blanár opakovaně zdůrazňuje, že je třeba rozlišovat 1) systémový model lexikálního významu (viz výše) a 2) chování lexikálního významu v řeči. Systémový model je přitom jakousi relativně stabilní abstrakcí dosavadního chování výrazu ve specifických kontextech. S klesající mírou abstrakce (tj. s růstem specifických proměnných) však model vykazuje jemnější strukturu a z pravidla se stávají spíše pravidla. Ze sémému se stávají sémémy a ze struktury sémantických příznaků se stávají struktury. Skromným a spíš nevyužitým instrumentáři je v tomto procesu Blanárovi koncept obsahu slova se svými potenciálními, fakultativními sémantickými příznaky, syntagmatická rovina jazykových vztahů a pojem „napätie“ uvnitř sémové struktury, jež je motívem jejich aktualizované restrukturalizace v řeči a případné postupné penetrace do jazykového systému.

Blanár se však v podstatě nevěnuje modelování dynamiky významu v řeči (tj. lexikálněsémantický popis nezahrnuje teorii produkce, je ovšem alespoň

261 Tím se přibližuje některým názorům Ecovým.

262 Peeters, 2000b.

částečně veden s ohledem na to, aby taková teorie mohla být navržena), pozornost věnuje spíš dynamice systému (to ho sblíží s Igorem Němcem). Proto, aby takovou dynamiku mohl zachycovat a vysvětlovat (jako to činí právě Němec), navrhuje Blanár (stejně jako třeba Filipec) několik výzkumných metod. Za základní považuje distribuční a komponentovou analýzu, tj. textový rozbor korpusu s ohledem na syntagmatické chování výrazů a paradigmatické testování jednotek formou komutačních testů atp. Jako doplňující však používá i psycholingvistické a sociolingvistické metody (nezdůrazňuje nijak jejich druhotnost). Jeho popis distribuční analýzy ani komponentové analýzy nijak nevybočuje z tradičního rámce strukturalistické metodologie. Za povšimnutí stojí především zdůraznění provizorní uzavřenosti jednotlivých lexikálních polí, tj. neostrost jejich hranic a propojení prostřednictvím polysémních lexémů, pak také zdůraznění důležitosti syntagmatických vztahů při snaze analyzovat nejen dynamiku významu z hlediska vývoje celého systému, ale také vzhledem k uvažování o paradigmatických vztazích v aktuálních synchronním řezu (zvýrazňování sémantických prvků, rozšiřování paradigmatu daného lexikálního pole prostřednictvím syntagmatických významových celků apod.).

V práci bohužel absentuje podrobnější popis metodologie psycholingvistické, takže není úplně jasné, v čem spočívala „psychologičnost“ testování. S velkou pravděpodobností však jde o získávání informací o obsahu slova na základě dotazů týkajících se synonym, volného opisu denotátů výrazu atp. Tedy řízené zexplicitňování jazykového povědomí uživatelů formou produkce jazykového chování.²⁶³ Blanárova pozice v hodnocení této metody je přitom trochu nejasná. Na rozdíl od Filipce nezdůrazňuje sekundárnost psycholingvistického nebo sociolingvistického zkoumání, na druhou stranu však z jeho hodnocení zaznívá jakýsi „osten subjektivity“ takových zjištění (i když dodává, že při dostatečném vzorku se hodnocení částečně [!] objektivizuje). Otázkou, která tak zůstává otevřená, je, zdali Blanárovo psycholingvistické testování není „jen“ jakýmsi doplněním korpusu o pár metalingvistických textů. Pro to, aby se zapojení těchto metod stalo součástí paradigmatického posunu uvažování o významu jako primárně

263 Viz stručně Blanár, 1984, s. 87nn.

informační struktury v lidské mysli (tj. jeho modelování ve výkladovém rámci kognitivismu à la Jackendoff), totiž chybí formulace právě onoho výkladového rámce. Je sice zajímavé, že význam a obecně lidská kognice jako jeho reprezentant jsou v Blanárově modelu pojímány jako pragmatická (tj. potřebami a postoji člověka utvářená) forma reprezentace, na nějaké hlubší rozvinutí tohoto pojetí je však řečeno příliš málo. Potenciál na rozvinutí však Blanár svým mentalismem nepochybně nabízí.

5.1.1.4 APENDIX: NĚMCOVA DYNAMIKA VÝZNAMU

Jak jsme zmínili v úvodní pasáži páté kapitoly, představení daných modelů není zdaleka vyčerpávajícím přehledem názorové specifčnosti všech koncepcí TLV produkovaných v tehdejší československé lexikální sémantice. Najdeme speciální stati Horeckého, Olivy, Sekaninové, Schwanzera, Horáka a dalších. Před závěrečným shrnutím je však nutné věnovat alespoň pár samostatných řádků ještě jednomu teoretikovi lexikálního významu – Igoru Němcovi.

Za hlavní Němcovy práce ilustrující jeho pojetí TLV lze kromě monografie *Rekonstrukce lexikálního vývoje* považovat texty jako *Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy* nebo *Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam*, jež podle našeho názoru v mnohém zapadají do konceptu názorů, které jsme přiblížili výše (viz jeho pochvalnou obsáhlou recenzi Blanárový monografie představené v samostatné kapitole).²⁶⁴ Důvodem, proč jeho pojetí zmiňujeme zvláště, je jeho systematický zájem o dynamické aspekty lexikálního významu.²⁶⁵ A to nejen v pojetí diachronním (které rozpracovával celou svoji kariéru), ale také s ohledem na problematiku synchronní. Problematiku dynamiky lexikálního významu v komunikaci jsme již zmiňovali prostřednictvím pojmů, jako je aktualizace, potenciální sém atp. Vždy však šlo spíše o náznaky, které jako by signalizovaly, že tento fenomén stojí spíše na okraji pozornosti zmíněných teorií. A to především z důvodů, že je nejasná jeho pozice na pomezí mezi popisem vý-

²⁶⁴ Němec, 1985.

²⁶⁵ Za velmi přínosné a podstatné považujeme však také např. Němcovo rozpracování klasické opozice PLKu centrum–periferie a zapracování sociolingvistických a obecněji kulturologických teorií do lexikální sémantiky.

znamu jako termínu roviny langue a smyslu jako termínu roviny parole.²⁶⁶ Zajímavý je z tohoto hlediska zejména jeho text *Obrazné výrazy a jejich lexikalizace*. Němec v něm nebuduje nějakou ucelenou teorii, ale text má velkou hodnotu minimálně ze dvou důvodů. 1) Němec se v něm pokouší uvést do centra pozornosti sémantické teorie právě fenomém tzv. meaning variation. Tedy fenomén, který se stává zejména v kognitivistických teoriích takřka klíčový a který je jedním z obecných poznávacích znamení vývoje moderních TLV (viz o tom ve třetí a v šesté kapitole). 2) Při analýze (zejména v případě jednočlenných obrazných výrazů) zakládá Novák explikaci na pojmech promluvové situace, nadvětného kontextu, zkušenosti atp.

Němec se při své analýze koncepčně přidržuje strukturalistických dichotomií systém–promluva, denotace–konotace. V tomto ohledu také odmítá rozšiřovat popis významu lexikálních jednotek směrem k encyklopedickému pojetí. Konotace tak zůstává efemérním, nesystémovým fenoménem. Pojem lexikalizované (tj. kódem již zachytitelné) metafory je však již uchopován v pojmech denotace a systémovosti. Němec se tak pokouší systematizovat jednak diachronní procesy (např. prostřednictvím klasifikace typů obrazných vyjádření a vztahů mezi nimi), jednak procesy aktualizační (prostřednictvím vymezení sémantických oblastí účastnících se takových procesů a také např. popisem obecného mechanismu geneze aktuálního významu).

Podstatný je ale z našeho pohledu už samotný fakt, že se Němec pokouší formulovat program systematictější analýzy jevů dynamiky významu (a vědomí, že hranice mezi denotací a konotací není ostrá ani v diachronním, ani v synchronním pohledu). To je podle nás výrazem důležitého vnitřního vývoje strukturalistické teorie.

5.1.2 Shrnutí

Navzdory individuálním odlišnostem lze podle našeho názoru sumarizovat československý strukturalistický přístup k lexikální sémantice v následujících bodech:

266 Opozici význam–mysl používáme tak, jak byla často užívána v české lexikální sémantice, tj. jako opozici mezi jednotkou jazykového systému a aktualizací této jednotky v užití.

Ad sémiotická rovina: Všechny přístupy pracují alespoň deklarativně s bilaterálním pojetím jazykového znaku. Tento bilateralismus je pojímán jako relativně statické kódování mezi rovinou výrazu a rovinou obsahu v jazykovém systému. Povaha mnoha znaků je asymetrická, což řeší teorie různě, nejčastěji zavedením specifické relace mezi výrazem a pouze částí jeho významové struktury (např. konceptem lexie u Filipce). Tato bilaterálnost jako vlastnost kódovaná systémem langue je ve všech teoriích relativizována vzhledem k fenoménu užití jazyka, tj. vzhledem k fenoménům komunikace. I v tomto pojetí se zdá jazykový znak zůstat bilaterální jednotkou, avšak jeho významová stránka je v tomto případě mnohdy generována jako komunikační entita – smysl. Dané teorie se snaží (spíš ve smyslu programu než aktuálně) budovat takovou teorii kódu, aby co největší množství těchto užití významu předvídala (tedy jako tzv. enumerativní lexikon).

Ad rovina kompetenční: Strukturalistické teorie jsou teoriemi kódu. V návaznosti na předchozí bod lze rozvinout, že jejich cílem je budovat bohatý kód a zachytit pokud možno systémové relace generování smyslu na úrovni komunikace, tj. kódovat systematické případy (viz např. Dolníkovy mechanismy). Na úrovni generování smyslu pak sledují alespoň základní mechanismy dynamiky významu, a to jak v diachronním smyslu (Blanár, Němec), tak ve smyslu synchronním. V teoriích nenacházíme specifické mechanismy takového generování významové variace, nacházíme spíše vysvětlení možnosti těchto variací vzhledem k sémovému pojetí modelování a v souvislosti se slovtvornými a syntakticko-sémantickými procesy. V tomto ohledu je ale zjevná progresa tímto směrem. Zároveň je však stejně zřetelné, že lexikálně-sémantický strukturalismus stále počítá s dělbou práce a nepokouší se o maximální sémantizace jevů. Hranice mezi systémem a užíváním jazyka je sice v praxi neostrá, přesto vnímáme tendenci ji zachovat.

Ad rovina hraniční: Tak jako se teorie snaží o zachování hranic kompetenčních, pokouší se o zachování hranic slovníkovo-encyklopedických. V nejbližší podobě toto snažení o stanovení hranice nacházíme u Filipce, u ostatních

přístupů je sice rozhraní víceméně deklarováno, ale při budování modelu na něj Dolník, Blanár nebo Němec pohlízejí jako na provizorium, které má své limity. Blanárovy mimojazykové a kulturní sémy a některá výše zmíněná Dolníková explicitní vyjádření ukazují, že vysvětlení dynamiky smyslu (a u Blanára významu viděného jako kulturní jednotka) vyžaduje budovat širší sémantickou teorii, jež nějak systematictěji počítá i s těmi významovými faktory, které překračují úzce slovníkové (jazykové) pojetí významu slova. I zde je zřetelná tendence k „rozpo-
hybování“ a „expanzi“ teorie.

Ad rovina metajazyka: Pro strukturalistickou lexikální sémantiku zůstává v československém prostředí základním schematizujícím nástrojem metajazyk komponentové analýzy, vzhledem k její silné lexikografické orientaci kombinovaný s jazykem přirozeným (slovníková definice). Tato komponentová analýza má výraz maticový, „stromový“, narazíme i na využití elementárního výrokového kalkulu (u Blanára), případně na variace syntakto-sémantického modelování podobného např. Fillmorově case theory. V tomto ohledu se tak potýkáme s problémem interpretace metajazykových jednotek a s problémem redukcionismu. Filipcova ambice je ambicí hledání sémového minima generovaného jazykovým systémem (nikoliv nutně univerzálního).

Ad rovina evidenční: Základním postulátem je prim jazykové analýzy významu. Modelování se programově soustředí na rekonstrukci systému (jeho popis jako entity sui generis je cílem jazykovědné teorie), avšak je možné budování modelů vnímat prostě jako abstrahování vlastností korpusu textů (vzhledem k významové dynamice). Zřejmě všechny teorie by se shodly na tom, že cílem je zachycení jakéhosi průměru, otázkou je, čeho je tento průměr průměrem. V této souvislosti je podle našeho názoru použitelný pojem „naivního obrazu světa v jazyce“, tj. v posledku zachycení průměrné jazykové znalosti uživatele jazyka. Jak však upozorňuje Blanár, je nutné tuto ambici relativizovat vzhledem k různým úrovním sociolektu. Domníváme se, že v tomto ohledu dochází ve strukturalistickém modelování k napětí mezi tím, co „skýtá jazyk“ (z hlediska realizovatelného potenciálu) a co „o něm ví průměrný uživatel“ (tj. jakési společné nutné

minimum). Právě fakt dynamiky významu tento vztah napíná směrem k expanzi teorie významu do podoby možná ne úplně elegantního, ale empiricky reálnějšího modelu.

5.2 KOGNITIVNÍ SÉMANTIKA: PANSÉMANTIKA SLOVA

Jak bylo stručně naznačeno ve čtvrté kapitole, kognitivně orientovaná lingvistika (ve vymezení poplatném kapitole 3) k nám začala pronikat už v polovině osmdesátých let. Důkazy nalezneme jak v dobových recenzích vybraných děl (např. Lakoffových), tak v posilování tendencí, které byly v českém jazykovědném prostředí již přítomny, ale původně byly motivovány jinými zdroji. Jde zejména o textově orientovaný, komunikačně a pragmaticky motivovaný přístup a přístup psycholingvistický. Takto formované prostředí připravovalo půdu pro nástup kognitivní sémantiky v Česku ještě předtím, než se výše uvedené přístupy v konkrétních osobnostech prořaly s dalšími kontexty a daly vzniknout svébytnému proudu v uvažování o lexikálním významu.

Jestliže jsme o nárůstu prací, jejichž východiska jsou inspirována kognitivní sémantikou, hovořili v kontextu konce devadesátých let dvacátého století, pak je třeba připomenout, že se tak dělo soustředěně prostřednictvím úzké skupiny badatelů soustředěných na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. A to je něco, co dodává tomuto proudu české lexikální sémantiky na jisté specifičnosti. Zatímco v případě strukturalismu jsme se věnovali několika samostatným teoriím výrazných badatelských osobností, jež tyto teorie formulovaly jako silně individuální výkony (samozřejmě v určitém sdíleném badatelském prostoru), a následně jsme hledali průniky, doplnění, případné rozpory, v případě kognitivní sémantiky je situace jiná. Její program a východiska vycházejí z úzké spolupráce a nejsou jen osobitě variováním odrazem sdíleného prostoru, jsou prostě sdílena, jsou takřka kolektivním produktem.²⁶⁷ Ačkoliv tedy lze hovořit o výrazných osobnostech kognitivní sémantiky, budeme o tomto proudu hovořit jako o celku hned od začátku. Nebudeme jej tedy prezentovat prostřednictvím přístupů jednotlivých

267 O tom koneckonců svědčí i to, že základní monografie kognitivní sémantiky je monografií kolektivní.

osobností. Domníváme se, že k tomu není dostatek textové opory, a hlavně – tak, jak pražské kognitivní sémantice rozumíme, by to postrádalo smysl.

Při výkladech narazíme na jeden základní „problém“. Způsob, jakým přistupují k lingvistické práci (ve smyslu textového „žánru“, formy „modelování“, explikace východisek atp.) sémantičky pražské kognitivní školy (PKŠ), je na povrchové úrovni poměrně odlišný od způsobu, jakým to činili klasikové českého strukturalismu. A protože právě tento jiný způsob je tím, co samy kognitivistky považují za výraz odlišnosti obsahové, bude naše „organizace“ jejich poznatků působit možná trochu násilně. Pokus vtěsnat pražskou kognitivní sémantiku do schémat vymezených zejména ve druhé kapitole a aplikovaných v kapitole o strukturalismu je veden jen snahou o přehlednější srovnávání.

Motivy

Jak uvádí Irena Vaňková,²⁶⁸ obecnělingvistických a filozofických zdrojů při formování české kognitivní lexikální sémantiky bylo hned několik. Na jedné straně je motivací lakoffovská kognitivní sémantika, tj. teorie konceptuální metafory, na straně druhé jde o přístup tzv. lublinské školy (a v širším smyslu polské kognitivněsémantické školy) s jejím konceptem jazykového obrazu světa.²⁶⁹ V české variantě tohoto spojení byly dané dva přístupy ještě doplněny pokusy o volné provázání s fenomenologickou filozofií (Husserl, Patočka, Heidegger)²⁷⁰ prostřednictvím jejich akcentu na pojem přirozeného světa a pojem řeči (ve smyslu langage) jako neinstrumentálního „existenciálu“.²⁷¹ Z hlediska vývoje české lexikální sémantiky je pak přístup pražské kognitivní školy přiznanou možností navázat na některé konkrétní práce z české lexikální sémantiky strukturalistické, především té diachronní (zejména Němec, Horálek, Karlíková).²⁷²

268 Vaňková, 2007a.

269 Nutno dodat, že je sem možné – nejen na základě odkazované literatury – počítat i práce Anny Wierzbické a v této souvislosti identifikovat pojítka se sovětskou/ruskou lexikální sémantikou (strukturalistickou) Jurije Apresjana. Přinejmenším.

270 Vaňková, 1999 a podrobněji 2007b.

271 Zde by bylo možné hledat i propojení s hermeneutikou Hanse-Georga Gadamera. Ovšem také třeba s konceptem životní formy ve *Filozofických zkoumáních* Ludwiga Wittgensteina. Záleží, jak moc povrchové podobnosti jsme ještě schopni akceptovat.

272 Vaňková a kol., 2005, s 22–23.

Pražská kognitivní škola koncipuje svůj program jako program lingvistiky, nikoliv jen lexikální sémantiky. To je potřeba zdůraznit ze dvou důvodů: 1) kognitivismus je primárně sémantický (tj. i gramatika je v něm většinou vnímána jako „nástroj ve službách“ významu, nikoliv jako čistě formální, autonomní mechanismus);²⁷³ 2) význam je z tohoto důvodu velmi širokou, a ne zrovna snadno uchopitelnou kategorií.²⁷⁴ Vymezování významu se v případě PKŠ tedy odehrává spíš na pozadí kognitivní koncepce jazyka, nikoliv jedné z jeho jednotek. Zároveň však platí, že oblast, ve které byly v PKŠ tyto postuláty kognitivismu nejčastěji badatelsky aplikovány, zahrnuje především oblast lexikální zásoby (ve spojení se slovtvorbou a frazeologií).²⁷⁵ Pokusíme se proto rekonstruovat koncept lexikálního významu ve světle širšího pojetí významu kognitivně-kulturního pojetí jazyka jako celku.

Porozumět chápání jazyka v koncepci PKŠ znamená zařadit jejich práce a uvažování do kontextu vývoje jazykovědy. Skupina, která PKŠ formuje, se profilovala již od osmdesátých let. V tomto a následujících desetiletích své názory utvářela v paradigmatických proměnách tehdejší jazykovědy. Vstřebávala vlivy nastupující textové a komunikačně orientované lingvistiky.²⁷⁶ Přijímala podněty ze sílicí interakce jazykovědy a kognitivní vědy. Byla ovlivněna psycholingvistikou (zejména Nebeská) – jak tehdejší sovětskou, tak „západní“ – i výrazným sociologickým utvářením teorie diskurzu.²⁷⁷ Původně strukturalistické, případně formální školení bylo konfrontováno s ohlasy poststrukturalismu²⁷⁸ (jazykovědného, literárněvědného), s příklonem k modelačním pokusům vztahovaným na aktuální procesy řečové činnosti.²⁷⁹ Česká jazykověda vstřebávala rovněž vlnu „sémantizace“ na mnoha úrovních, větnou počínaje a textovou konče. Tato „parolizace“, „langagovost“ a „sémantizace“ lingvistiky posledních desetiletí, probí-

273 Viz Janda, 2004.

274 Taylor, Cuyckens a Dirven hovoří prostě o „meaningfulness“ jazyka jako takového (Cuyckens – Dirven – Taylor, 2003, s. 8).

275 Viz Vaňková a kol., 2005, s. 30.

276 Obecně Helbig, 1991.

277 Viz např., jak Iva Nebeská koncipovala svůj *Úvod do psycholingvistiky*. Teorie řečové komunikace ve smyslu analýzy diskurzu v něm hraje výraznou roli.

278 V pracích Kořenského, de Beaugrande aj.

279 Viz např. Nebeské akcenty v *Úvodu do psycholingvistiky*.

hající na pozadí specificky české varianty strukturalismu, utvořila metodologické a konceptuální prostředí pro nový přístup k chápání lingvistického popisu jazyka.

Jazyk je v pojetí PKŠ kognitivně-kulturní, „přirozený“ fenomén. To, že se jedná o fenomén kognitivní, odkazuje k některým konceptům: 1) odkazuje to ke známé a obecně zdůrazňované kognitivní funkci jazyka (tj. jazyk je nástrojem a výrazem konceptualizace, kategorizačně-pojmové reprezentace)²⁸⁰ a 2) zdůrazňuje to pojetí jazyka jako součásti lidské kognice, jako jejího podstatného rozměru. V tomto pojetí je jazyk do lidské kognice komplexně včleněn a jeho povaha je nám srozumitelná právě skrze tuto jeho vazbu (stejně jako nám pomáhá v porozumění lidské mysli). Kognitivní aspekt znamená, že zkoumat jazyk bychom už vždy měli v perspektivě pojmu mysli. Kulturní rozměr kognitivistického chápání jazyka akcentuje jiný, i když související aspekt, sociálně-historický. V souladu s výše uvedeným pomáhá kulturně orientovaná analýza popsat jazyk jako „místo“, v němž je uložena specifická zkušenost společenství, jež se do tohoto jazyka rodí, žije v něm a pomáhá jej proměňovat.²⁸¹ V kulturním pojetí je na jazyk nahlíženo jako na kolektivní „paměťovou“ informační strukturu, na „znalostní sediment“ společenství jeho uživatelů. Spojení kognitivní a kulturní perspektivy pak znamená, že zkoumání jazyka je zkoumáním mysli jeho uživatelů, jež by měla být nositelem tohoto sedimentu zkušenosti. Kognitivně-kulturní lingvistika vnímá kognici jako zdroj rozumění světu uchovávaný a předávaný jazykem a tímto jazykem také formovaný. A jej formující.

Lokalizace pojmu význam (slova) v takto široce pojatém konceptu jazyka je velmi nesnadná. Z metodologického hlediska můžeme příčinu vidět snad v jakémsi programovém kognitivistickém vzdávání se schematizujících rámců, které tradiční, klasifikačně a jednotkově orientovanou jazykovědu charakterizují. Kognitivisté rozpouštějí hranici mezi znalostí jazyka a znalostí světa, mezi sémantikou a pragmatikou, mezi gramatikou a lexikonem. Hledání v takovém prostoru bez hranic je pak mimořádně obtížné. Snad ještě důležitějším důvodem složitosti

280 Názory, jak konkrétně je tato funkce realizována, se pochopitelně teorii od teorie liší (viz jazykový relativismus, jazykový determinismus, univerzalizmus atp.).

281 V jazykovědné historii koncept bohatě rozpracováván už v 18. století.

tohoto identifikačního podniku je fakt, že v takto široce sémantizovaném pojetí jazyka je zkrátka složité izolovat diskrétní, ohraničenou jednotku „význam slova“.

Význam v pojetí PKŠ je programově fenoménem kognice. V textech je příležitostně a volně ztotožňován s pojmem (nikoliv logickým, ale mentálním), hovoří se o něm jako o pojmovém prostředníku mezi výrazem a věcí ve světě. Význam je tedy konceptem, objektem, reprezentací v mysli.²⁸² Pražské kognitivistky hovoří o jeho tělesném, zkušenostním, subjektivním, resp. intersubjektivním základu²⁸³ a o jeho fazetové podobě.²⁸⁴ Tato charakteristika je přitom z kognitivistického hlediska podstatná. Pojímání významu jako předmětu lidské kognice – po vyrovnání se s epistemologickými námitkami – determinuje slovník a prostor jeho výkladu, jeho ukotvení. Význam jako koncept je v takové koncepci vykládán uvnitř mechanismů fungování lidské kognice. A právě tento moment poskytuje jazykovědné sémantice ukotvení, provázání, bod kontaktu s mimojazykovou zkušeností a jejím zprostředkováním. Význam jako koncept je tímto navíc otevřen nejen empirickému zkoumání (je svým způsobem naturalizován), ale zároveň i integrovanému výkladu v rámci širší teorie kognice (viz např. „kotvící“ pokusy Millera a Johnson-Lairda, Lakoffa s Johnsonem apod.).²⁸⁵ Volně vztaženo to charakterizují pražské kognitivistky odvoláním se na tvrzení Anny Wierzbické o významu jako o tom, co „si lidé při setkání s daným slovem vybaví“.²⁸⁶ Pro porozumění tomu, čím význam jako koncept je, není ani tak podstatné to, kde, ale co jej utváří, z čeho je takřikajíc udělán.

Trochu znepokojivé se může zdát tvrzení, že význam je celistvý, že není možné jej rozkládat na elementy.²⁸⁷ Taková neanalyzovatelnost významu je

282 To pochopitelně vyvolává spoustu otázek – subjektivitou pojmové reprezentace v individuálních myslích počínaje a psychologickou reálností konče (viz např. Langacker). Viz také kapitolu 2.

283 Vaňková a kol., 2005, s. 80.

284 Tamtéž, s. 248.

285 Je třeba doplnit, že toto „ukotvení“ lexikální sémantiky v prostoru lidské mysli vedlo v některých případech až k pokusům o její eliminaci (viz např. Fodorovy pozdější texty).

286 Vaňková a kol., 2005, s. 80. Wierzbické parafráze na tomto místě není bibliograficky odkázána, ale z jiných zdrojů lze poměrně spolehlivě doložit, že Wierzbicka takto o významu opravdu uvažuje. Viz např. Wierzbicka, 1996.

287 Vaňková a kol., 2005, s. 80.

však v kognitivistickém pojetí zdánlivá. Podstatou tohoto tvrzení je spíš ukázat, že porozumění významu se vždy musí odehrávat na komplexnějším pozadí. Že význam má svou povahou blízko k něčemu, o čem např. Lakoff s Johnsonem hovoří jako o zkušenostním gestaltu. Ve třetí kapitole jsme jako jeden z rysů kognitivní sémantiky uvedli přesvědčení, že o významu jednotlivých slov je potřeba uvažovat vždy v kontextu nějakého většího celku, který se teprve jako celek jeví smysluplným. Toto pojetí – které má svůj původ právě v kognitivní vědě (teoriích reprezentace znalostí) – pojímá jako významuplný celek určité zkušenosti (typově např. ve formě scénářů, rámců, idealizovaných kognitivních modelů apod.). Teprve na jeho pozadí, v jeho celistvosti, lze hovořit o identitě a významuplnosti jeho „složek“, tj. relativně izolovaných entit. Lingvistickou interpretací – jak jsme uvedli ve třetí kapitole – může být např. Fillmorova teorie rámců nebo Lakoffova a Johnsonova teorie strukturních metafor. Právě tyto větší struktury – „chunks of knowledge“²⁸⁸ – dávají povstat smysluplnosti našeho rozumění, tj. i významům jednotlivých slov, jimiž tuto zkušenost vyjadřujeme. Hovoříme-li tedy o významu, významu jednotlivých slov, pak hovoříme o konceptech, jejichž identita povstává z jejich zapojení do zkušenostních struktur, které tvoří reprezentační základ našeho rozumění. Význam jako koncept je informační strukturou. Je sedimentem lidské zkušenosti, je „kusem“ znalostní sítě. Jeho obsah je možné nahlížet jako soubor informací, jejichž hodnota je určena tím, že spoluutvářejí rámce výkladu skutečnosti.

Takové vymezení významu zní pochopitelně stále ještě příliš neurčitě. Srozumitelnějším se může stát až ve chvíli, kdy naznačíme, jakou „podobu“ struktury významu mají. Základními pojmy, o které se výklad PKŠ opírá, jsou pojmy konotace a metaforické konceptualizace.

Na některých místech pražské kognitivistky vykládají své pojetí jako pojetí, které je sémantické proto, že vzalo vážně třetí vrchol sémiotického trojúhelníku. A mají na mysli denotát. Denotát je jim předmětem zkušenostního, přirozeného světa (odtud Husserl nebo Patočka), který vstupuje do naší zkušenosti mnoha způsoby, v mnoha aspektech. Pojímáme jej z našeho subjektivního (lidského)

288 Lakoff s Johnsonem hovoří spíš o sítích pojmů, viz Lakoff–Johnson, 2002, s. 132.

hlediska (žádné „Boží oko“), je vtahován do souvislostí našich životů a potřeb, jež je zakládají (odtud heideggerovské obstarávání), je předmětem naší interpretace z hlediska axiologického, antropocentrického. Způsob, jakým je denotát „uchován“ v pojmu, tvoří jeho základní „obraz“, základní reprezentaci zkušenosti ve strukturované formě. Při výkladu této struktury vycházejí kognitivisté z opozice denotace–konotace. Denotace (též intenze, zhruba strukturní význam ve strukturalistickém duchu)²⁸⁹ je součástí významu, ale – na rozdíl od strukturalistického pojetí – se v ní význam (z hlediska primárnosti a relevance) nevyčerpává. Kognitivistický význam nejenže zahrnuje konotaci, ale dokonce ji chápe jako minimálně stejně důležitou, někdy dokonce důležitější pro jeho pochopení. Samotné rozlišení denotace a konotace je problematické (viz např. Tokarski).²⁹⁰ Technicky sice rozdíl specifikuje Hjelmslev, samotné empirické stanovení hranic je však mnohdy diskutabilní (proto někteří kognitivisté na takovému rozlišení prostě rezignují).²⁹¹ Konotace – jako „zbytek významu po odečtení denotace“ – představuje souhrn informací, které bychom v aristotelském pojetí chápali jako nedefiniční (neesenciální), v putnamovském jako ty, jež tvoří stereotyp, a v ecovském prostě jako souhrn široce pojatého encyklopedického vědění. Toto vědění pochopitelně není podle PKŠ libovolné. Je dynamické, individuálně není plně identické. Je však v mnoha aspektech přeci jen sdílené (např. Langacker encyklopedickou povahu významu strukturuje v tomto ohledu do čtyř kategorií s různou podobou a mírou sdílenosti) a především je tím, co zakládá široce pojímané zkušenostní struktury utvářející naše porozumění jevům světa – je základem metaforické konceptualizace. Samotný proces konceptualizace pomocí metafory (viz Lakoff a Johnson) je pojímán jako proces konceptualizace jedné zkušenosti prostřednictvím zkušenosti jiné. Tj. soubor informací reprezentujících denotát je zčásti využit k pojmovému „zvládnutí“ jiné sféry naší zkušenosti.²⁹² Příkladem

289 O problematičnosti identifikace lexikálního významu a intenze však viz strukturalistickou podkapitolu.

290 Tokarski, 2007 nebo 2010.

291 Např. právě Langacker, Geeraerts, Allwood aj.

292 Tento model samozřejmě předpokládá nějaký základ – pokud je naše zkušenost bohatě metaforicky strukturována, něco tuto metaforu musí zakládat. K vysvětlení těchto „kotev“ viz Lakoff – Johnson, 2002.

toho, jak se setkávají konotace s konceptualizací a zakládají tak komplexní význam slova, může být obsáhlá a instruktivní sémantická analýza pojmu (slova?) „voda“, jak ji představila Iva Nebeská.²⁹³ Prostřednictvím konotací (významových „rysů“) lexému voda typu NEBEZPEČÍ, POHYB, SÍLA apod. Nebeská nejen ukazuje, že právě tyto složky významu nám umožňují porozumět takovým výrazům jako „namočit se do něčeho“, „uteklo to jako voda“ nebo „strhl ho proud myšlenek“, a zároveň ukazuje, jak takto organizovaný pojem vyjadřovaný lexémem „voda“ přispívá k našemu uchopování jiných, abstraktnějších oblastí zkušenosti, když hovoříme o času nebo mentálních operacích. Na druhou stranu analýza lexému „strach“ v podání Lucie Saicové Římalové²⁹⁴ ukazuje, jak vypadá metaforicky utvářená struktura významu abstraktních pojmů.

Vidíme, že vnitřní architektura pojmu tedy představuje strukturovaný soubor informací, které můžeme chápat jako příspěvky při budování určitých komplexních výkladových rámců a užití jazykového výrazu jako aktivaci těchto rámců. Vnitřní strukturaci konceptu/významu v podání PKŠ přitom charakterizuje ještě jeden organizační princip, a tím je princip prototypu. Teorie prototypů patří k obecně známým teoriím v rámci kognitivní vědy (méně je už známá její technická stránka a detaily jejího vývoje)²⁹⁵ a pro lingvistické zkoumání významu ji popularizoval Lakoff v souvislosti se svou teorií radiální struktury.²⁹⁶ Z její základní teze, že mentální koncept (Roschová hovoří o mentálních reprezentacích kategorií) je vnitřně strukturován jako „prostor“ s centrem a periferií (v pojetí sémantickém s různou vahou „rysů“) a málokdy ostrými hranicemi, přijímají pražské kognitivistky jako další ze základních výkladových principů.²⁹⁷ Součástí budování modelu významu je tedy rovněž zachycení vnitřní organizace konceptu v podobě prototypové struktury. Identifikace prototypu (někdy se hovoří také o stereotypu) je potom východiskem při zobrazování podkladové struktury pojmu.

293 Nebeská, 2007.

294 Saicová Římalová, 2007.

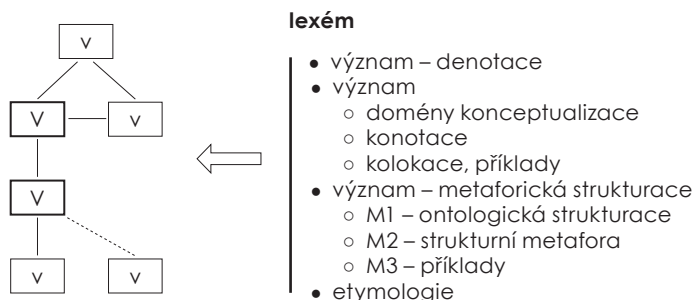
295 Viz např. Roschová, 1975, kriticky z pohledu teorie významu viz také Eco, 2011.

296 Lakoff, 2006, rovněž též Lakoff – Johnson, 2002.

297 K podrobnější kritice prototypového pojetí významu v lingvistickém modelování viz např. Wierzbicka, 1996.

Významem slova je tedy koncept, jež je možné pojímat jako soubor informací, které jsou zachyceny v takovém formátu, aby bylo zřetelné, jak se účastní výkladových rámců (souborů reprezentovaných znalostí), jejichž prostřednictvím je interpretována naše sdílená zkušenost jako celistvý, vzájemně propojený a motivovaný, relativně ustálený výklad jevů světa.

Typový model lexikálního významu slova v pojetí PKŠ tedy zachycujeme následujícím „sémioticky heterogenním“ způsobem:



■ SCHÉMA 15

Model pracuje v několika dimenzích: zachycuje jednak denotace, jednak konotace. Co je důležité – sleduje domény, které se prostřednictvím tohoto lexému konceptualizují (např. prostřednictvím onomaziologických kategorií apod.). Zachycuje zároveň všechny možné kolokace, do kterých lexém vstupuje (míra zobecnění závisí na konkrétních parametrech). Součástí modelu může být také – v případě, že je sám pojem předmětem konceptualizace – zachycení metaforické strukturace pojmu (viz lakoff-johnsonovský model). Schematizace ikonická naznačuje provázanost mezi významy, jejich závislost a rovněž jejich prototypové uspořádání (zvýrazněné okraje). Vzhledem k tomu, že kognitivistické modelování kombinuje synchronní popis s diachronním, nechybí ani údaje etymologické a širěji kulturní (viz už přístup Němcův).

Komentář

Podobně jako v podkapitolách věnovaných strukturalismu, i v souvislosti s teorií PKŠ se pokusíme formulovat několik poznámek k těm aspektům, které považujeme za problémové.

Rovina sémiotická

Ze sémiotického hlediska je pozice PKŠ spíš nejasná. V textech sice nalezneme užití sémioticky motivované terminologie (denotace, konotace, znak, sémantika, pragmatika, syntax, arbitrárnost apod.), ale jejich užití je příležitostné, nijak propracované. Přitom se zdá, že pražské kognitivistky se v sémiotické koncepci jazyka takřkajíc „vidí“, nebo by se v ní alespoň rády viděly. Jejich model je modelem označování, modelem, který dokonce kromě intenzionálního rozměru (jak jej zdůrazňují strukturalisté) do výkladu zahrnuje i to, co se nazývá extenzí (ony hovoří o denotátech, srov. ale výše uvedené poznámky ke koncepci Filipcově). Zdá se, že z tohoto pohledu by jejich pojetí znaku odpovídalo známému Ogden-Richardsovu trojúhelníku.²⁹⁸ Vaňková ve své „úvaze sémiotické“ věnované mlčení²⁹⁹ vnímá jako znakové to, co je nositelem významu, co „něco znamená“, tj. kde je možné uvažovat o vztahu označujícího a označovaného. Znak je pro ni přitom entitou systému (znaky jsou vázány na systém, kód). Otázkou zůstává, jak je v případě mlčení tento kód konstruován, tj. co jej konstituuje jako (volně řečeno) znakovou funkci. Domníváme se totiž, že porozumění tomuto pojetí znaku trochu odhalí, jak se dívat na znak i v těch případech, kdy není pojetí PKŠ v sémiotických pojmech formulováno.

Vaňková rozebrala mlčení podrobněji ve své monografii *Mlčení a řeč v komunikaci, jazyce a kultuře*. V monografii *Nádoba plná řeči* pouze poukáže na znakovou specifičnost mlčení. Mlčení totiž vnímá jako komunikační akt, jenž je sice ze sémiotického hlediska charakterizován přítomností znaku, který se vyznačuje nepřítomností pozitivní výrazové stránky (nulový znak?), má však podle Vaňkové „paradoxně daleko spíš verbální, řečovou povahu“³⁰⁰ (neboť je součástí verbální

298 Vaňková to sama připomíná v 1999.

299 Vaňková, 2007, s. 105–111.

300 Tamtéž, s. 109.

komunikace a funguje pouze díky opozici k ní). Zároveň však Vaňková ukazuje, že znakovost mlčení je budována na svébytném kódu (a pro nás zůstává krucióální otázka, v jakém smyslu tu mluvit o kódu).³⁰¹ Podstatné pro nás je hlavně to, jak je ustanovena interpretace. Vaňková ukazuje, že právě tento proces pojímající jako výrazovou stránku mlčení je sémioticky neurčitý („mlčení samo o sobě referenci nikdy nenese“)³⁰² a především maximálně dynamický. Tedy že je interpretativní přiřazení obsahu k výrazu komplexním sémiotickým aktem, jenž konstruuje obsahový funktiv ad hoc na základě pragmatických proměnných, presupozic, obecných rámců znalostí. Tedy že připomíná to, o čem Peirce hovoří jako o procesu hypotézy neboli abdukce. Eco tento proces vnímá jako „interpretaci nekódovaného kontextu a okolností“³⁰³ a jako metajazykovou „produkcí znakové funkce“.³⁰⁴ Korelace mezi funktivy dané funkce je generována jako efemérní obohacení kódu. Takový proces tedy není interpretací znaku v bilaterálním modelu, ale má blízko spíš k pojetí unilateralistickému. Koresponduje to s tím, jak uvažují o znaku pražské kognitivistky i v kontextech slov, nikoliv mlčení?

Ani v tomto případě nebude odpověď jednoznačná. Zdá se, že předpoklad sdíleného, kulturně přenášeného a syceného vědění, „konceptu“, jenž je „skryt za slovy“, se opírá o pojem konvence, která je základem x -laterální ($x > 1$) koncepce znaku. Texty PKŠ se zdají naznačovat, že naše rozumění se odehrává právě kvůli tomuto hluboce kódovanému sdílení mezi výrazem a obsahem. Pokus zachytit význam v podobě nějaké struktury je pak dokladem snahy představit jazykový znak ve formátu, který umožňuje nabídnout různá „čtení“ tohoto znaku, a to v co největší šíři možných kontextových a situačních specifík. To, co naopak spojuje kognitivistické pojetí s výše uvedenou koncepcí sémiotiky mlčení, je důraz na vysoce dynamické, situačně utvářené procesy interpretace v komunikaci. Pražské kognitivistky prozkoumávají a do popisu zahrnují nejen konvenčně kódované, ale také textově specifické korelace mezi výrazem a obsahem. Poukazují na fakt, že naše aktuální rozumění je vždy determinováno situačně, což je vzhledem

301 Tamtéž, s. 108. Není to spíš Ecův S-kód?

302 Tamtéž, s. 109.

303 Eco, 2004b, s. 155.

304 Tamtéž.

k bohaté (a popisem jen dost hrubě a schematizovaně zachycené) vnitřní struktuře obsahu vždy akt osobité „aktivace“ souboru znalostí tuto strukturu utvářejících. A že tedy hranice mezi tím, co je konvenčně kódováno, a tím, co je generováno jako výsledek komunikační situace, nemusí být vždy zřejmá. Pražské kognitivistky se tak ocitají v podobné situaci jako námi sledovaní strukturalisté. Také ony si musí poradit s bohatostí významových struktur (avšak nenabízejí podrobnější mechanismy těchto selekčních procesů) a také ony potřebují nějak zachytit potenciál, který lexikální jednotky svým významem skýtají.³⁰⁵ S obojím se snaží vyrovnat, ovšem za cenu rozvolnění a jisté „libovůle“ v procesech modelování. Samy hovoří o tom, že se vzdávají definice ve prospěch explikace, ve formě „subjektivizovaných“ portrétů konceptualizace skutečnosti.

Rovina kompetenční

Zde můžeme plynule navázat na konec předchozího oddílu. PKŠ se při identifikaci svých ambicí a cílů vymezuje oproti tradiční strukturalistické dichotomii langue–parole. Zatímco tradiční strukturalismus soustředil svou pozornost na zachycení langue (i když situace je přeci jen komplikovanější), komunikační obrat v sedmdesátých letech orientoval část jazykovědného zkoumání směrem k popisu komunikačních situací a jejich výsledků, textů (ve statickém i dynamickém ohledu). Jak jsme již uvedli výše při obecné charakteristice, má PKŠ v této opozici blíže spíše ke komunikačně, textově orientované lingvistice.³⁰⁶ Zároveň však pražské kognitivistky hovoří o třetí dimenzi (opět s odvoláním na de Saussura), o pojmu langage (řeč). Je přitom – upřímně řečeno – těžké nějak tuto pozici specifikovat, polemizovat s ní nebo ji vyvracet, neboť de Saussure o pojmu langage sám mnoho neříká. V několika zmínkách *Kurzu obecné lingvistiky* je tak označena obecná lidská schopnost řeči (např. ve smyslu možnosti tvořit langue a na jejím základě realizovat akty parole), soubor podmínek, jež z člověka dělají homo semioticus. V pojetí PKŠ lze tuto langage interpretovat prostřednictvím

305 Částečně, v podobě mechanismů, je však takovým zachycením třeba právě metaforická konceptualizace. Ta je ale vždy prezentována jako ex post výkladový princip, nikoliv jako mechanismus, který by měl tvar typu: jestliže nastává podmínka P, užij k interpretaci mechanismus M, který generuje interpretaci I.

306 Viz obecné pasáže ve Vaňková a kol., 2005.

základních postulátů kognitivismu (ve vztahu k jazyku a jeho sémantice především): embodiementu, konceptualismu, encyklopedismu a konstruktivismu.³⁰⁷ Z tohoto výčtu je zřejmé, že explanační ambice kognitivní lexikální sémantiky sahají daleko. Není jimi nic menšího než rekonstrukce konceptuálního systému (tj. struktur lidské mysli) prostřednictvím jazykové analýzy. My jsme si však vymezili kompetenční roviny prostřednictvím „skromnějších“ konstituentů: teorie kódu a teorie produkce. Zajímá nás, jak je model konstruován z hlediska explikace sémantického „stavu“, případně dynamiky významu v komunikaci, resp. jaké fenomény považuje ještě za lexikálně sémantické, aby je do svých struktur zahrnul.

V tomto ohledu mají modely PKŠ blíže k tzv. maximalistické teorii významu. PKŠ programově rozvolňuje pragma–sémantickou opozici (stejně jako opozici synchronie–diachronie, například), resp. považuje stanovení hranic mezi nimi za obtížné. Realizace tohoto sémantického maximalismu v praxi má podobu popisu významu, který zahrnuje jak modelování jazykové konvence (strukturu významu v podobě teorie kódu chápaného jako „nástroj“ produkce), tak modelování sice volné, přesto však specifikace komunikačně pragmatické. Široké pojetí významu umožňuje zahrnout do modelu parametry kontextové specifikace, tedy kódově „předvídat“ interpretace ve specifických situacích (kognitivní sémantika má ambici po co nejširším modelačním pokrytí užití výrazu v komunikaci, není tak selektivní jako sémantika strukturalistická). Zahrnuje proto i kontexty, které strukturalistické modely považují za sekundární (a někdy je z popisu z důvodu větší abstrakce vylučují), případně segmentuje význam podrobněji.³⁰⁸ Menší abstraktnost a větší specifičnost sice činí modelování méně formalizovaným (viz např. srovnání kritérií pro stanovení denotace a kritérií stanovení konotace).³⁰⁹ Spolu s tímto kódovým předvídaním formuluje teorie PKŠ také obecné mechanismy dynamiky významu. Pravda, jen v relativně velké obecnosti (mechanismy

307 Pro stručné vymezení zmíněných pojmů viz Evans – Green, 2006, s. 156–162. Viz také kapitolu 3 této práce.

308 V tomto ohledu se jako instruktivní jeví srovnání analýzy polysémie slovesa *crawl* (Fillmore – Atkins, 1992) s Filipcovým komentářem k analýze jednotlivých významů polysémního slovesa *lézt* (Filipec, 1998).

309 K tomu Vaňková a kol., 2005, s. 88–89 a pak také Tokarski, 2007 a Tokarski 2010.

metaforické konceptualizace), zato jak v diachronním, tak synchronním aspektu. Tyto mechanismy však nedosahují specifikační úrovně typu Pustejovského *qualia structures* nebo Ecova „aristotelsko-fillmorovského“ interpretačního modelu.³¹⁰ V tomto ohledu se tedy naše kritika týká především homogenosti modelů PKŠ. Modely jsou na jednu stranu obsahově a specifikačně velmi podrobné, na stranu druhou jich chybí jednotná struktura základních parametrů, která by modelovala význam formou „prohledávacích“ procedur (např. ve formě instrukční sémantiky). Rekonstrukce modelu, kterou jsme představili výše, byla spíše (stále ještě dost nekonkrétním) amalgámem různých modelačních procedur, jež můžeme v textech PKŠ nalézt. Otevřenost a neukončenost/nejednotnost jednotlivých interpretačních domén a kategorií poskytují modelům variabilitu, berou jim ale abstrakci a pozitivní schematičnost.

Rovina encyklopedická a konceptualizační: metajazyk a struktury

Poslední námitka předchozího oddílu může být v podstatě i hlavní námitkou oddílu stěžejního. O tom, co zahrnuje význam, jsme hovořili již při rekonstrukci modelu PKŠ: pražská kognitivní lexikální sémantika je encyklopedická. Axiomem encyklopedické sémantiky je zrušení rozhraní mezi jazykovým a nejazykovým, mezi specifickou slovníkovou informací a znalostí „světa“. Slovník-encyklopedické rozlišení je vnímáno maximálně jako provizorní, omezené perspektivou a kontextem, může mít probabilistický základ, je ale vždy dynamické a kulturně podmíněné, a především umělé. Vaňková tuto perspektivní specifíčnost ukazuje na příkladu modelování sémantiky lexému srdce: „strukturalistická“ denotace pojatá jako primární význam (slovník) se v její analýze nekryje s kognitivním prototypem (ten je konstruován konotativně), který však podle ní slouží jako interpretační základ pro naše „většinové“ užití a rozumění lexému srdce v komunikačních situacích. Modely PKŠ jsou encyklopedické z principu – jestliže se v koncepci pražských kognitivistek sémantika týká denotátů (viz i zdůvodnění „heideggerovské“) a je především portrétováním věcí (Bartmiński), pak

310 Pustejovsky, 2006a; Eco, 1984b.

informace sytící významové struktury nemohou mít povahu jinou než encyklopedickou. Stejně tak je encyklopedický model významu úzce svázán s teorií metaforické konceptualizace, dalším pilířem sémantiky PKŠ.

Encyklopedické modely významu, jejichž síla spočívá v mohutnosti pokrytí při explikaci dat, jsou však vždy vystaveny několika rizikům: těmi hlavními jsou potenciální nekonečnost a snad i libovolnost sémů/příznaků/interpretantů (viz nekonečnou sémiózu Ecova modelu Q), což způsobuje ryze praktické problémy při modelování (např. při výstavbě počítačích modelů nebo při psycholinguvistickém modelování) a problémy se strukturovaností takovéto – jen provizorně – ukončené množiny (jako systematizovaného souboru znalostí). Otázka potenciální nekonečnosti (neomezenosti metajazyka, viz níže) není pro pražské kognitivistky zásadní. Ve shodě se svým pojetím „naivní“, nedefiniční lingvistiky se vzdávají redukcionistických ambicí (společných jak strukturalismu, tak „kognitivismu“ Wierzbické, například). Problém ukotvení a bazálnosti, konceptuálního fundamentu odsouvají do axiomů teorie Lakoffovy a dále s ním nijak aktivně nepracují. Repertoár strukturujících principů (např. ve smyslu Langackerova strukturování encyklopedické sítě na „conventional, generic, intrinsic and characteristic“ type of knowledge)³¹¹ je pak v pojetí PKŠ nejednotný (byť elementárně konvergující). Primární strukturující princip založený na opozici denotace–konotace je vlastně jen přejatým strukturalistickým modelem a jeho komplementárním doplněním/rozvinutím. Denotace je pojímána jako nedostatečná, omezená, zavádějící z hlediska své hodnoty pro porozumění konceptualizace slova v jazykovém obrazu světa. Konotace jsou pak ty informační elementy (rysy), které se do denotace „nevešly“. Dalšími kategoriemi, které pak umožňují charakterizovat, subsumovat, organizovat encyklopedické vědění, jsou kategorie lakoffovského modelu (repertoár metaforických schémat, bazální kategorie jako vertikálnost), blíže teoreticky neukotvené onomaziologické kategorie pojmových polí nebo obecných sémantických struktur jazyka, kategorie centra a periferie apod. Tyto kategorizační principy jsou však využívány fakultativně a fungují spíše jako inspirační vodítka než jako teoretické podklady pro abstrahující interpretaci

311 Viz Langacker, 2008.

jazykového materiálu. To ale v důsledku znamená, že v pozadí prací PKŠ stojí spíš než sémantická teorie produkující model jakási obecná sémantická perspektiva. Skutečný model jako výraz uspořádané pojmové explanační soustavy PKŠ zatím nenabízí.

Rovina evidenční

Pokud patří k základnímu postulátu pražské kognitivní lexikální sémantiky tvrzení, že významy jsou koncepty, pojmy lidské mysli (tj. nikoliv striktně jazykové entity, viz encyklopedické pojetí významu výše), pak samozřejmě vyvstává otázka po slovníku teorie a metodách ověřování charakteristik těchto mentálních objektů. V tomto konkrétním případě bychom nejspíš očekávali, že slovník a metody budou slovníkem a metodami kognitivní psychologie (resp. nikoliv nutně, mohly by být i slovníkem jiným, bázovým, ve kterém by byl slovník mentalistický interpretován).³¹² Nic takového však v kognitivní lexikální sémantice nenalezneme. Jak je to možné a co je tedy zdrojem evidence a objektem popisu takové lexikální sémantiky?

Předpoklad, že významy jsou objekty kognice, tj. že jejich popis je popisem struktur lidské mysli, je v koncepci PKŠ opravdu jen předpokladem. Toto východisko je totiž argumentováno mimo samotnou teorii, je argumentačně odkazováno zejména do prací Lakoffa (2006),³¹³ Lakoffa s Johnsonem (2002), zdůvodnění lze však nalézt také třeba u Langackera (2008) nebo Jackendoffa (1988).³¹⁴ Všechna jsou přitom založena především na přesvědčení, že jazyk, a to minimálně ve smyslu jeho sémantické komponenty (viz ale sémantičnost jazyka jako celku v kognitivismu), je třeba vnímat jako součást celku lidské kognice. Důvodem tohoto kognitivního postulátu je jak prostá evidence, že abychom jazyku

312 Uvažujeme-li o naturalismu, mohl by to být fyzikalistický slovník, slovník neurovědy apod. Každopádně předpokládáme, že výklad v jiném slovníku je ospravedlnitelný jen tehdy, jde-li o slovník z nějakého teoretického důvodu považovaný za základnější, nebo tehdy, je-li stanovena nějaká „překladová“ příručka a vysvětlen důvod překladu.

313 Je ale třeba dodat, že zacházení s pojmem význam je i v kognitivismu velmi problematické. Srovnej např. pasáže v Lakoff, 2006, kde autor neztotožňuje význam s pojmem, ale chápe jej jako vlastnost pojmu!

314 Langacker však neztotožňuje významy s koncepty, ale spíš s procesy konceptualizace, viz Langacker, 2008, s. 30.

rozuměli, musíme disponovat nějakým „sémantickým“ věděním (tj. že disponujeme znalostí významu, nějak jej reprezentujeme), tak rozpracovávaná reflexe snah vyložit samotný vznik významů (svého druhu sémantických konceptů) jako zkušenostní konceptualizační proces determinovaný naším percepčním systémem a fyziologickým ustrojením.³¹⁵ Domníváme se, že je to tato základní úvaha (porozumění je psychologickým aktem a významy, jež toto porozumění umožňují, tedy musí být psychologickými entitami), co lze považovat za motiv psychologického postulátu PKŠ.³¹⁶ Jazyk je pak – v souladu s Lakoffovou a Johnsonovou interpretací – „místem“, kde se vlastnosti tohoto konceptuálního systému projevují. Právě díky takto pojaté korelaci (jazykové jednání je externalizací pojmové roviny) je možné analyzovat konceptuální struktury analýzou struktur jazykových. Zdrojem evidence tedy není experimentální ověřování prostřednictvím psycholingvistického experimentu. Jsou jím textové výskyty, užití lexémů, jejich kolokace, jež jsou interpretovány v kvazipsychologických modelech teorie konceptuální metafory apod.

5.3 ČESKÁ MUTACE (NEO)STRUKTURALISMU: ČERMÁKOVA SYNTAGMATICKÁ SÉMANTIKA

Ve třetí kapitole jsme za přístupy klasického strukturalistického proudu označili ve shodě s Geeraertsovou klasifikací práce spadající do širokého časového období. Spadaly do něj jak díla z let třicátých (Weisgerber), tak práce o třicet let mladší (Greimas, Coseriu, Pottier) a otevřenou otázkou zůstává, jestli bychom k nim neměli počítat třeba i práce Nidovy z let sedmdesátých (což by bylo obzvláště zajímavé, když vezmeme v úvahu, jak dynamický a bohatě reflektující přístup v nich Nida nabízí). Zároveň Geeraerts použil ve svém přehledu i speciální

315 Viz např. již jednou odkazovaní Miller a Johnson-Laird.

316 Na problematiku „významů v mysli“ jsme již poukázali. Na problémovost psychologické interpretace významu poukázal u nás např. Peregrin, 1999. Snažil se ukázat, že sice nelze pochybovat, že lidé nějak významy v mysli „reprezentují“. To, co podle něj však význam charakterizuje, je právě jeho veřejnost (sdílenost ve společenství) – to je to, co umožňuje naučení se významu, dorozumění a vůbec fungování komunikace. Argument proti této externalizaci významu přináší Langacker (2008).

přechodovou kategorií neostrukturalismu jako jakési novější, upravené verze strukturalismu, kterou jsme od něj převzali. Do této množiny spadaly přitom tak rozdílné přístupy, jako je Wierzbické varianta kognitivní lingvistiky a Bierwischovy a Langovy formální modely nebo sinclairovská korpusová sémantika. V kapitole čtyři, při mapování československé lexikální sémantiky druhé poloviny dvacátého století, jsme přitom mohli vidět, že i u nás se strukturalismus v čase proměňoval, tj. že to, co bychom mohli označit za klasický český poválečný strukturalismus, se klasickému strukturalismu v pojetí Geeraertsově podobalo jen v některých aspektech, v jiných jej minimálně posouvalo z prototypických pozic do oblasti neostré periferie. Z hlediska časového navíc spadala většina námi představených modelů do období, kterému již ve světě začínaly dominovat právě neostrukturalistické a kognitivní přístupy (na některé texty tohoto proudu československé práce dokonce odkazovaly), o nástupu poststrukturalistických a textově orientovaných teorií ani nemluvě. Jenomže s těmi zase česká strukturalistická východiska příliš nekorespondovala. Situace je proto – a mírně řečeno – klasifikačně problematická.

Pokud tedy budeme v následující krátké podkapitole hovořit o existenci české lexikálněsémantické varianty neostrukturalistického přístupu, bude takové vymezení veskrze provizorní. Přeci jen má ale své opodstatnění. Jeho nejvýraznější proponent, František Čermák, sice sám svůj přístup považuje za strukturalistický, na druhou stranu se jednak vůči svým československým strukturalistickým předchůdcům kriticky vymezuje, jednak metodologicky (a možná ještě přesněji řečeno „nástrojově“) opravdu náleží spíše k jedné z geeraertsovských neostrukturalistických vln, korpusové lexikální sémantice.

František Čermák vstoupil do diskurzu lexikálněsémantického bádání v době, které u nás dominovala metodologie představená v podkapitole o strukturalismu. Je spoluautorem základní strukturalistické lexikálněsémantické práce tohoto období, *České lexikologie*, a svou metodologii vždy označoval za strukturalistickou. Už z období počátků je přitom zřejmá jeho tendence jak k určité formalizaci (nebo ještě lépe schematizaci) lexikálně sémantických modelů, tak k rozvíjení jistého, podle něj zanedbávaného aspektu strukturalistického pojetí – lexikálněsémanticky orientované syntagmatiky.

V posledních dvaceti letech se Čermákova práce soustředila především na oblast korpusové lexikologie a lexikografie, a to ve všech možných aspektech, nejen v oblasti lexikální sémantiky. Tu ale nikdy nespouštěl úplně ze zřetelů a syntetického vyjádření se dostalo tomuto jeho zájmu v roce 2010 prostřednictvím shrnující monografie *Lexikon a sémantika*. O její text také opřeme naši kritickou rekonstrukci Čermákova modelování lexikálního významu.

Čermák představuje svůj „model“ významu nikoliv ve formě soustředěného, definičně budovaného výkladu nebo ve formě postupně jednotící deskripce, ale formou komentářů, příkladů, srovnání a polemiky, a nakonec proto vyznívá při snaze o pozitivně orientovanou rekonstrukci jeho pozice také poněkud fragmentárně.

Jako ostatně všichni jeho předchůdci poukazuje také Čermák na mnohoaspektovost pokusů o popis lexikálního významu a z toho vyrůstající hrozbu, že případný pokus o unifikující teorii skončí přetížen až k nepřehlednosti. Připomíná snahy definovat význam analytickým způsobem (např. Dokulil nebo Leech), pracuje s poměrně tradiční lingvistickou distinkcí významu a smyslu (strukturalismus), s nástroji denotace a reference, intenze a extenze (logika) atd., zmiňuje psychologizující teorie významu (Roschová, Lakoff), stejně tak vymezení filozofická (Wittgenstein, Carnap, Austin) i tradiční lingvistické pokusy (de Saussure, Hjelmslev). Toto Čermákovo letmé přehlédnutí lze považovat za instruktivní, protože otevírá mnoho problémů, které v debatách o významu za několik staletí vyvstaly (a už v nich většinou otevřené i zůstaly). Pozitivní modelující formulaci však tyto kritické poznatky pomáhají formovat spíše volně. Čermák v textu na různých místech zmiňuje mnoho dílčích kritických zjištění, která desetiletí sémantického výzkumu a sémantické teorie přinesla. Je si tak vědom teoretické relevance faktu, že význam je fenomén s velkou kontextovou dynamikou (kterou pojímá jako proměny významu do textu vstupujícího a v textu následně pře- a dotvářeného). Stejně tak útočí na slabiny, s nimiž se potýkají pokusy o komplexní a vyčerpávající sémové analýzy v přísně redukcionistickém a snad i univerzalistickém smyslu. Kritizuje proceduru komponentové analýzy (ve strukturalistické opoziční podobě) jako přeci jen omezený, hrubý a neuniverzální nástroj. A napadá rovněž představu o možnosti objektivního určení vnitřní architektury

sémů uvnitř (re?)konstruovaného sémému. To se promítá i do jeho úvah o možnostech metajazyka (univerzálního, reduktivního).

Podle našeho názoru je mnoho těchto Čermákových zjištění (nikoliv však všechna)³¹⁷ relevantních a poukazujících na opravdové nedostatky dosavadních pokusů. Při rozboru pozitivní formulace modelu významu však narážíme jednak na problémy pojmové (vztahy a vymezení důležitých pojmů teorie významu) a také na to, že námi sledované parametry v Čermákově modelu často (i z výše uvedeného důvodu terminologického) kolísají.

Architektura Čermákova modelu je navzdory uvedené kritice dosavadního lexikálněsémantického zkoumání veskrze tradiční (tj. v souladu s jeho vlastním sebezpojetím jako sémantika strukturalistického). Mění se především akcenty, síla nástrojů a částečně i metajazyk. V součtu se ale přeci jen podoba významu v Čermákově přístupu explicitně proměňuje. Jádro modelu tvoří strukturalistická opozice langue–parole. Ta umožňuje Čermákovi vymezovat význam v duchu strukturalismu jako pojem systému (langue). Proti významu stojí v modelu jako parolový pojem smysl, který lze na základě některých pasáží chápat jako aktualizovaný (tj. oproti tomu systémovému „proměněný“) význam. Význam charakterizuje Čermák z několika hledisek. Podstatný je přitom pro něj relační (nikoliv entitativní)³¹⁸ charakter významu (v tradičním pojetí také zdůrazňovaný, srov. ale Filippec – Čermák 1985 již výše zmiňovaný). Relace, jež význam konstituují, jsou jak relacemi sémiotickými (ovšem není úplně jasné, které má Čermák na mysli), tak relacemi interně systémovými. V podobě výslednice (nebo součtu) těchto vztahů je pak význam charakterizován jako oblast s „proměnlivými, nejasnými a nezřetelnými“ hranicemi, jež „často přecházejí do potenciality“.³¹⁹ Čermák varuje před představou významu jako diskrétní a jasně ohraničené jednotky (sám s ní ale nakonec v textu jako s „entitou“ pracuje). Pokud nějak pozitivně modeluje

317 Hodnocení teorie prototypů, nemožnost intenzionální definice významu na základě Carnapova modelu, kritika psycholinguistických přístupů, hodnota a vymezení konotací jsou příklady těch momentů, kdy Čermákova kritika vyznívá podle našeho názoru nepříliš přesvědčivě (srov. příslušné pasáže v Čermák, 2010).

318 Srovnej s podkapitolou věnovanou Filipcovu modelu.

319 Čermák, 2010, s. 46. Nutno ale dodat, že metafora „výslednice“ není přesná. Výslednice implikuje uzavřenost, hotovost, definitivnost, spočtenost. Podle Čermáka je však tato hypotetická totalita významu nepostižitelná!

význam (sekundárně jako entitu), pak to činí v několikastupňovém schématu, přičemž vztahy uvnitř schématu jsou spíš naznačeny.

Model zahrnuje:

1. úroveň nociónální sestávající z denotativního jádra (vztah znaku a objektu), designativních složek (vztah formy a pojmu) a strukturních složek (paradigmatických a syntagmatických) a
2. úroveň pragmatickou (vztah k ustálenému typu sociálního úzu a normy, a to paradigmatický i syntagmatický).

Problémem je, že ani úroveň denotativní, ani designativní Čermák nijak blíže nespecifikuje. Modelování denotativního jádra i designativní složky považuje za proceduru objektivně testovatelnou a dané složky významu za trvalé. Co jsou ale ony složky, jak vypadá jejich objektivní testování (a jak přispívá k „profilování“ významu) a jak se to má s jejich stálostí, není moc jasné. Stejně tak není jasné, jestli je počítat do významu, když je význam vymezován jako pojem langue, a tyto relace jsou relacemi k extenzi (objekty) a k pojmu (který lze konečniců také chápat jako extenzi, záleží na teorii).³²⁰ Stejně tak není zřejmé, v jakém ohledu je význam charakterizován vztahem znaku a denotátu nebo jaký je vztah mezi formou a pojmem. Je totiž nezřetelné, co je a co není pro Čermáka znakem. Počáteční dojem, že je jím forma (unilaterální pojetí, několikrát zmiňované), je vzápětí nahrazen zaváháním, jestli nejde přeci jen o pojetí dyadické (de Saussure), a vzápětí doveden až k úvaze o možnosti, že Čermák uvažuje pojetí triadického (volné odkazování na Peirce). V triadickém pojetí by ale byl takto definovaný znak konstituován formou, významem a objektem (a to navíc jen při značně „úvodovém“ čtení Peirce), přičemž jako již z definice zahrnující objekt by se k objektu vztahoval a tím vymezoval (již však v sobě rovněž obsažený) význam.

Čermák dále uvádí, že tyto denotativní a designativní relace jsou tradičně vyjadřovány komponentovou analýzou, tu ale hlavně kritizuje jako omezenou,

320 A to proto, že vztah mezi pojmem a mimojazykovým objektem není v teorii vyjádřen (např. prostřednictvím vztahů denotace a reference).

nevhodnou z hlediska metajazykového atp.³²¹ Při objektivním testování vztahu znaku a denotátu se sice nabízí např. metoda Carnapova, tu ale nepovažuje Čermák za vhodnou z hlediska její rigoróznosti (zřejmě nepočítá s Carnapovými pojmy intenzionální a extenzionální vágnosti).³²² Z tohoto ohledu není úplně jasný ani rozdíl mezi modelováním vztahu znaku (plauzibilně jen formy) k denotátu prostřednictvím sémantických rysů a modelováním strukturním paradigmatickým (které je dáno vztahem formy k ostatním formám). V obou případech stojí v pozadí paradigma, které vymezuje význam jako soubor vnitřních opozic, tj. je potenciálně zachytitelné jejich (strukturnovaným?) „výčtem“. Na co Čermák klade velký důraz a co tvoří jádro jeho inovací, je modelování významu prostřednictvím analýz relací syntagmatických (valence a kolokabilita). V něm hraje ze sémantického hlediska u Čermáka výraznou roli kompozicionalita (srov. jeho na tomto pojmu založenou kritiku teorie prototypů).³²³ Modelování syntagmatických relací ustavujících význam se soustředí na sémantickou charakteristiku výrazu prostřednictvím sémantické kategorizace (na různém stupni zobecnění) jeho kolokátů. Principy této kategorizace však jsou pouze postulovány, Čermák používá určité makrotřídy. Jejich teoretický metajazykový základ však není vyložen.

Pokud hovoří Čermák o pragmatických složkách významu, pak tak činí v souladu s českou strukturalistickou tradicí (jde pro něj o jevy spíše okrajové, nestabilní, rychle se měnící, nikoliv nociónální) a de facto je ze sémantiky vyřazuje. Tím jen stvrzuje, že strukturalistické pojetí pojmu konotace je interpretačně (co do relevance a stability) velmi vzdáleno pojetí, o kterém hovoří kognitivní lingvistika.

321 Viz Čermák, 2010, s. 57. Je zajímavé, že Čermák hovoří o těchto rysech jako o těch, které skládají celý význam lexému. Jak tomu rozumět vzhledem k vícevrstvé povaze významu uvedené výše, není příliš jasné.

322 Viz Carnap, 1968a. Na jiném místě textu (s. 252) však charakterizuje úhrn sémantických rysů uvnitř lexému jako logickou intenzi tohoto lexému, tedy model v nějakém ohledu akceptuje.

323 Sám však na příkladech ukazuje, že v jazyce tento princip rozhodně neplatí beze zbytku. Srovnej metaforická vyjádření a obecně princip aktualizace významu.

Podobně nejasně se jeví situovanost oněch relací utvářejících podle Čermáka význam lexému. Čermák totiž říká, že význam je mentální korelát formy, tedy že význam je mentální entita. Tím se hlásí k tradičnímu československému lexikálněstrukturalistickému mentalismu (srov. Dolník, Filipec, Blanár), ale zároveň tím přebírá jeho „problémy“. Stojí před úkolem vysvětlit, jestli je tedy daná systémovost významu (všechny možné relace, navíc neostré, vždy neúplné) opravdu reprezentována v individuálních myslích. Vzhledem k tomu, že o významu hovoří také jako o výsledku abstrakce z užití výrazů v komunikačních situacích, zahrnovala by znalost významu znalost všech (dosavadních) užití slova, což je v případě individuální mysli pouze obtížně představitelné. Stačí jen vzít vážně Čermákovu srovnání významu odborného a s významem jazykovým (rozuměj „nějak“ obecným, nesespecializovaným) u téhož výrazu.³²⁴ Tato „dělba práce“³²⁵ odkazuje význam *in toto* spíše do prostoru komunikační praxe než do obsahu lidské mysli. Hovoří-li proto Čermák ve shodě s Apresjanem i názory PKŠ o naivním obrazu světa (sám ho označuje jako významový minimalismus), pak sám naznačuje, že vymezit význam absolutisticky jako soubor všech relací výrazu uvnitř systému a zároveň jej takto situovat do lidské mysli je nejspíš nemožné. Otázka internalismu a externalismu v jeho pojetí zůstává otevřená a napětí mezi významem jako abstrakcí z objektivní šíře užití výrazů (entitou teorie) a významem jako minimalistickou znalostí „postačující ke komunikaci“ přetrvává.

5.4 ALTERNATIVNÍ DYNAMICKÝ MODEL

Podobně jako jsme kapitolu věnovanou strukturalismu doplnili o krátkou pasáž věnovanou Igoru Němcovi, také tento oddíl bude spíše krátkou zmínkou. Její hlavní náplní bude stručný výklad možné interpretace návrhu Jana Kořenského. Nepůjde o analýzu modelu ve smyslu odpovídajícím předchozím výkladům, protože Kořenský nepředkládá hotový model. Načrtává spíše velmi obecné podmínky takového modelu.

324 Např. voda, oblíbené zlato atp. Např. Blanár tvrdí, že jde o dva různé (!) významy (což by ovšem znamenalo, že jde přísně vzato o dvě různé lexikální jednotky).

325 Řečeno s Putnamem.

Kořenského explicitní příspěvek k lexikologické problematice je velmi stručný a čítá v podstatě jeden článek a jednu krátkou reakci na vyjádření, které k tomuto Kořenského textu sepsal Josef Filipec. Přesto Kořenského text pozor-
nost zaslouží, a to kvůli svému poměrně radikálnímu koncepčnímu rozchodu s celým paradigmatem, v němž jsou lexikálněsémantické modely československého strukturalismu budovány. Kořenského pozice v tomto textu koresponduje s jeho obecnělingvistickými názory, které shrnuje pod pojmem procesuálního modelování řečové činnosti a textu.

Obecné metodologické základy budování TLV výtýčuje Kořenský v souladu s výše uvedeným následovně:

1. Oproti jednotkovému, diskrétnímu myšlení staví koncept dynamického kontinua obsahových předpokladů (zahrnuje dimenzi sémantickou a pragmatickou, ale i obecněji normativní) a výrazových vyjadřovacích předpokladů. Odmítá tedy statickou „uzavřenost“ jazykového znaku v bilaterálním pojetí strukturalismu.
2. Oproti instrumentalistickému konceptu užívání jazyka jako selekce z předpřipraveného inventáře znakových prostředků (míněno opět bilaterálně) staví procesy aktuální formace prvků (sic!) obsahového kontinua do výrazové podoby. Pravděpodobnost takovýchto formací je v případě lexikálních roviny častokrát tak vysoká, že vytváří představu hotových jednotek (viz bod 1).

Mnoho bodů Kořenského textu by potřebovalo explicitnější formulaci (Kořenský na konci upozorňuje, že nejde o návrh TLV, ale o úvahu o metodologických rámcích). Něco je ale přeci jen zřejmé:

1. Kořenského teorie je v duchu Novákových³²⁶ úvah o vztahu uni- a bilaterálních modelů jazykového znaku zřetelně unilateralistická;
2. Kořenského teorie je značně dynamická a interaktivní;

326 Novák, 1978.

3. Kořenského teorie likviduje langue-parolovou opozici, ale zároveň je i velmi liberální vůči sémanticko-pragmatické opozici a opozici slovníko-gramatické (Kořenský sémantizuje pragmatiku nebo pragmatizuje sémantiku a má zjevnou tendenci k sémantizaci gramatiky).³²⁷

Jaký model tedy Kořenský načrtává? O podobě roviny sémantických předpokladů se toho mnoho nedozvídáme. Ze zmínek se nám však zdá zřejmé, že by mělo mít silně encyklopedickou, v širokém smyslu zkušenostně budovanou podobu báze znalostí, nikoliv striktně slovníkovou, „aristotelskou“ podobu jazykových „sémů“. Zahrnovala by zřejmě reprezentace v podobě schémat a scénářů atd. Tato rovina by sloužila jako permanentně (avšak se strukturovanou intenzitou) se aktualizující potenciál pro konstrukci významu v konkrétních řečových situacích. Vztah mezi výrazem a obsahem by měl tedy v duchu unilateralistické koncepce podobu aktuální selekce ve smyslu kontextově podmíněné aktivace znalostí a jejich následné formace do podoby řečového aktu. Jak bylo uvedeno výše, součástí modelu by byla i pravděpodobnostní korelace mezi strukturami obsahu a strukturami výrazu, nikoliv však v podobě uzavřeného bilaterálního znaku, ale spíš v podobě statisticky motivovaného vztahu mezi výrazem a typy hierarchií po způsobu modelů semantic networks. Kořenský sice tvrdí, že „uvedený systém nelze chápat jako pokus o modelování řečové činnosti“,³²⁸ toto vysoce interaktivní uspořádání (nic v sémantické bázi není „napevno“ spojeno s výrazovými strukturami) je však podle nás přesto výrazem snahy vytvořit model, který by byl schopen zachycovat právě onu specifčnost řečových situací. Jde mu o nalezení funkční jednoty mezi významem jako potenciálem a významem jako užitím. Tedy mezi tím, co vždy představovalo bod napětí ve strukturalistické a neostrukturalistické teorii, jež bylo překonáváno prostřednictvím pojmu obsahu (jako entity přesahující význam), aktualizace, implicitních a potenciálních sémů atp. Kořenský pracuje se svým modelem v tomto pohledu jako některé kognitivistické teorie, které charakterizují vztah mezi výrazem a významem jako vztah mezi tzv. access point a encyklopedickou bází znalostí (např. ve formě sémantické sítě). Pro

327 Viz jeho koncept gramatiky budované ze sémantické báze v Kořenský, 1984.

328 Kořenský, 1992, s. 270.

encyklopedickou interpretaci hovoří i Kořenského požadavek formulovat bázi obsahových předpokladů v jazykově neutrálním formátu. „Jazykovost“ modelu je tak dána pouze formačními pravidly a samotnou výrazovou stránkou.

Kritizovat Kořenského návrh prostřednictvím našich kategorií není úplně vhodné, na to je to návrh příliš obecný. Lze jej však jejich prostřednictvím klasifikovat. Jeho koncepce je unilateralistická, z hlediska kompetenční roviny má ambici obsáhnout v určité jednotě rovinu kódu (ten je ovšem vnímán nanejvýš pravděpodobnostně) i rovinu produkce. V tomto ohledu je Kořenského návrh ovšem poměrně nejasný – není zřejmé, jestli by se jednalo o soubor procedur pro aktuální formace (produkce), nebo pouze o relativně ustálené uspořádané dvojice („kód“). Kořenského koncepce je podle našeho názoru silně encyklopedická. Z hlediska užitého metajazyka hovoří Kořenský o „informačním jazyce nezávislém na daném přirozeném jazyce“.³²⁹ V tomto ohledu opět není příliš jasné, jak by daná reprezentace měla vypadat. Složitá je i rovina evidenční. Kořenský sice v článku hovoří o nutnosti reprezentace s ohledem na subjektivitu uživatelů, ale zároveň si je vědom nutnosti reprezentace v nějaké intersubjektivní formě. Zdá se tedy, že primárním zdrojem evidence při modelování lexikálního významu jsou jevy užívání jazyka (Kořenského model zachycuje permanentní restrukturační sémantických předpokladů), ale to vše se děje za účelem možnosti následně modelovat interaktivní operace subjektů na této předpokladové bázi. Sémantická část obsahových předpokladů (dává smysl to ještě takto rozdělovat?) je tedy podle našeho názoru pro Kořenského dynamickým sedimentem souboru komunikačních interakcí. Připomíná to, co Eco nazývá „dust of differentiae“, „turmoil of infinite accidents“ nebo „unrestricted galaxy of pieces of world knowledge“.³³⁰ Ovšem, podle našeho názoru, určitým způsobem dočasně strukturovaná. Kategorie této strukturační však Kořenského návrh nenabízí.

329 Kořenský, 1992, s. 270.

330 Eco, 1984b, s. 68.

6 Shrnutí

V této závěrečné kapitole se budeme věnovat shrnujícímu usouvztažnění zjištění, která jsme předběžně syntetizovali v oddílech jednotlivých podkapitol páté kapitoly. Cílem přitom je uvažovat na pozadí níže formulovaných relací o možnosti prolnutí jejich členů. Také z tohoto důvodu jsme zařadili do naší práce kapitolu 3, která poskytuje nejen určité území pro komparaci, ale slouží jako inspirace možných syntéz. Nepokoušíme se o návrh teorie, univerzálního metajazyka apod., chceme spíš osvětlit potenciál, který historie československé a české lexikální sémantiky pro takové případné budoucí pokusy nabízí.

V úvodu naší práce jsme charakterizovali stávající stav české lexikální sémantiky jako pluralitu konceptů, mezi nimiž neprobíhá výraznější debata, spolupráce a hledání kontaktů, dokonce ale ani extenzivnější koncepční konfrontace. Nástup kognitivismu sice doprovázelo vymezení vůči strukturalistické tradici (viz Vaňková a kol., 2005), ale tato konfrontace nebyla dle našeho názoru konfrontací se skutečným stavem tehdejšího strukturalistického myšlení (šlo spíš o jakýsi historický ideál strukturalismu). Na druhou stranu např. Čermákova polemika s kognitivismem v *Lexikonu a sémantice* se netýká ani tak české kognitivně-kulturní sémantiky jako spíš jisté varianty teorie prototypů. (Zdaleka neúplná) pestrost přístupů představených ve třetí kapitole přitom podle nás dostatečně ilustruje, že moderní pozice v lexikálněsémantické teorii představují jakési konglomeráty, amalgámy rozprostřené na škále mezi extrémy a čerpající inspirace z různých oblastí. Nedomníváme se přitom, že by mělo jít o výraz eklekticismu, ale spíš o přirozenou reakci teorií na proměny vnitřních oborových i vnějších mezioborových podmínek.

6.1 TENDENCE JAKO INSPIRACE

Podívejme se nejprve na vývojové trendy světového kontextu, jak jej zachycuje třetí kapitola naší práce. Domníváme se, že tendence, kterými se vyznačují první

teorie posledních desetiletí, lze s určitou mírou neostroti³³¹ charakterizovat těmito pojmy, jež navíc vnímáme jako vzájemně motivované: explicitnost, kognitivnost, komplexnost a dynamika. Všechny teď stručně přiblížíme.

Tendencí k explicitnosti míníme širší modelační trend, který je výsledkem proměny obecnějšího vědního paradigmatu směrem k formálnímu modelování, někdy metaforicky charakterizovanému jako matematizace vědy. Vliv rozvoje kybernetiky, informatiky, formální logiky (teorie informace, teorie grafů, množinově-teoretická logika) lze vidět nejen jako produkt hledání vědní exaktnosti, ale zároveň jako podmínku a stimul rozvoje mezioborového bádání (poskytuje mu „návrhy“ univerzální metajazykové platformy), tedy toho, co provází i moderní lingvistiku. V tomto ohledu lze vysledovat dané tendence i u lexikálněsémantických teorií představených ve třetí kapitole. Tato tendence k modelovosti není přitom modalitně jedolitá. Setkáme se zde s různými typy modelů (predikátový kalkul, stromové grafy, matice, ikonistická schémata aj.). Redukcionismus stejně jako zachycování sémantického prostoru prostřednictvím elementárních matic a stromů nacházíme v teoriích strukturalistické sémantiky nebo v generativistické sémantice. Prostředky kvazi- i formálně logické využívá teorie Bierwischova, o podobné pojetí formalizace se opírají i přístupy Jackendoffa a Pustejovského. Samostatnou matematizační kapitolu představují počítačové modely korpusové nebo třeba model Melčukův. S jiným typem modelování se setkáváme v teoriích kognitivistických. Také zde kromě např. využití maticových schémat je silnou tendencí explicitní schematizace, častokrát ale ve formě ikonických schémat (souvisí to s teorií tzv. embodiementu). Tato schémata, v návaznosti na psychologická východiska, jsou doplňována i modelačními technikami „matematického“ typu, vyvinutými pro zachycování jevů kognice.

331 Samozřejmě nalezneme protipříklady. Zejména v oblasti tzv. počítačové lexikální sémantiky lze narazit na limity praktických omezení, které se projeví v parcializaci výzkumného úkolu a instrumentální exploataci teorie. Ambice, které byly původně s počítačovou lingvistikou spojovány, prošly po počátečním nadšení postupným vystřízlivěním (v praktické rovině provázeným např. i omezením dotací na výzkum) a vedly k formulaci méně ambiciózních, parciálnějších cílů. V souvislosti se současnou informační explozí a jejím komerčním potenciálem lze ale postupně pozorovat opět rychlý posun ke smělejší vizím.

Dokonce i model Anny Wierzbické, který se zdá být jasným příkladem neformálního zachycení významu, je v základu vystavěn prostřednictvím explicitně stanoveného sémantického inventáře a jeho syntaktického usouvztažení (tj. je v základu velmi explicitní).

Tendencí ke kognitivnosti rozumíme úzce související trend započatý zhruba v šedesátých letech v rodícím se paradigmatu kognitivní vědy. To lingvistika nejen reflektovala, ale od samých počátků aktivně spoluutvářela.³³² Výrazným iniciačním počinem byla zřejmě slavná Chomského reakce na Skinnerovu knihu *Verbal behavior* (a s ní spojený Chomského pohled na lingvistiku jako na součást kognitivní psychologie). Kognitivistickou tendencí ale myslíme obecně zájem teoretické lingvistiky (a sémantiky!) o budování takových teorií, jejichž ambicí bude postihnout kognitivní rozměr jazyka, budovat teorii psychologicky adekvátně atp. Jde tedy především o perspektivu – o zohlednění vlivu lidské kognice, kognitivní „situovanosti“ jazykové schopnosti při budování modelu lexikálního významu. Kognitivní tendence znamená tendenci formulovat teorii tak, aby poskytovala minimálně potenciální rozhraní pro svou interpretaci v širším modelu (tj. v rámci široce pojaté kognitivní vědy). Tyto tendence byly naplňovány různě, ale přesto v mnoha moderních modelech. Nacházíme je v původních ambicích generativistické sémantiky, u Wierzbické, pochopitelně v různých variantách kognitivních sémantik. Právě zvýrazněním svého interface je zajímavý model Jackendoffův, na podobné bázi vystavěl dvouúrovňový model Manfred Bierwisch. Pustejovského model je v současné době rozpracováván i tímto „kognitivním“ směrem.

Tendencí ke komplexnosti míníme tendenci, kterou lze vnímat jako širší kategorii zahrnující i tendenci ke kognitivnosti. Tak jako v moderní lexikální sémantice lze vysledovat kognitivní tlak, otevírá se v mnoha teoriích lexikální sémantika ústředním dilematům naší práce – vztahu jazykového a mimojazykového a s ním související otázce po dělbě práce, tj. hranicích sémantické teorie.

332 Srov. Thagard, 2001.

Zejména v souvislosti s komunikačně-pragmatickým obratem (teorie textu, teorie mluvních aktů, sociolingvistika atp.)³³³ reagují TLV na problém, který jsme zmiňovali ve druhé kapitole. Na fakt, že pojmy jako rozumění, interpretace, které se stávají v jazykovědných teoriích klíčovými, je třeba pro potřeby analýzy aktuálních komunikačních aktů chápat jako svého druhu situační procedury. Sémantické teorie tak opět v různých podobách reagují na problém, jak/jestli inkorporovat tyto nově tematizované soubory faktorů a determinátorů do těla své teorie, nebo minimálně budovat své teorie tak, aby byly kompatibilní s modely, které budou dané fenomény postihovat a v kooperaci se sémantickou teorií poskytnou explanaci skutečných komunikačních aktů. Taková je teorie Bierwischova, s podobnou ambicí, ale na jiné úrovni formalizace a z jiné perspektivy se o to pokouší koncepce Langackerova, Fauconnierova nebo Fillmorova, vysoce ambiciózní model nabízí v tomto ohledu Eco a rovněž Pustejovsky.³³⁴

Dynamickou tendenci lze vnímat jako jednu z podob narůstající tendence ke komplexnosti sémantické teorie. Lexikálněsémantické teorie se snaží čím dál častěji vyrovnávat s fenoménem tzv. meaning variation (z hlediska synchronního i diachronního),³³⁵ a to různými způsoby. Zároveň svým výrazným zaměřením na maximální datovou adekvátnost (v tomto ohledu je vhodným nástrojem právě korpus) budují takové popisy, které „předvídají“ tyto variace (uchovávají je enumerativně jako kontextově specifikované smysly, aktualizace), případně nabízejí skutečně dynamický, produktivní typ popisu. V tomto ohledu je výrazným představitelem Pustejovského generativní lexikon, jehož součástí je soubor procedur, které kontextové variace významu generují. Jako usage-based a k fenoménu meaning variations vstřícné se prezentují dost pochopitelně (v souvislosti s encyklopedickým pojetím významu) mnohé kognitivní modely (např. Langackerův, Fauconnierův nebo Allwoodův). Langackerův termín meaning construction (ve smyslu procedury) je nejspíš nejexplicitnějším zachycením

333 Srov. Helbig, 1991.

334 Viz např. zajímavé srovnání Langackerova a Bierwischova přístupu v Taylor, 2000, Ecovo pojetí viz především v Eco, 2004b a v Eco, 2011.

335 V případě některých kognitivistických teorií, jak jsme viděli, v rámci jednoho modelu.

procesů budování významu ve smyslu konkrétní situační interpretace. Modely Wierzbické nebo Jackendoffa jsou z tohoto ohledu spíš statické.

6.2 SLEDOVANÉ MODELY: KONTAKTY A KOMPATIBILITY

Když jsme analyzovali jednotlivé československé a české TLV, soustředili jsme se na ty aspekty, které jsme považovali za výraz obecných podmínek lexikálně-sémantické teorie. To nám umožnilo zasadit je do obecnějšího kontextu (kterým jsme tyto podmínky ve druhé kapitole opatřili) se všemi jejich problémy a zároveň jsme tak vytvořili předpoklad pro jejich porovnání dle stejných kritérií. Nyní můžeme tato specifika 1) promítnout na námi vysledované trendy a zároveň 2) zvážit, jestli lze kombinovat jednotlivé aspekty daných teorií tak, aby rámec potenciální TLV co nejvíce těžil z předností přístupů a zároveň identifikované trendy naplňoval.

Domníváme se, že ve všech námi sledovaných přístupech tu více, tu méně rezonují výše představené tendence. Přesto, kvůli svým východiskům, s různou intenzitou. Zatímco s modelační explicitností koresponduje spíše strukturalistické a neostrukturalistické pojetí, kognitivní aspekt zohledňuje teorie PKŠ. Z hlediska komplexnosti je situace dost komplikovaná. Zatímco hranice mezi jazykovým a encyklopedickým, sémantickým a gramatickým je rozpouštěna v kognitivním pojetí, korpusový přístup „čermákovský“ formuluje sice nejspíš reduktivnější, ale zato strukturovanější podobu teorie (je zřejmě encyklopedičtější než původní Filipcův model, ale z Čermákova pohledu bude spíš jen adekvátněji slovníkový).³³⁶ Fenomén dynamiky stejně jako komplexnosti výrazně akcentuje Kořenského náčrt, který odkazuje i k tendencím kognitivistickým. Co je podle nás společným jmenovatelem, je zjevná tendence všech přístupů směřovat v průběhu svého vývoje ke sbližování modelačních aparátů modelované skutečnosti. To je případ strukturalismu, který svůj programový redukcionismus zjemňuje a precizuje tváří v tvář rostoucímu datovému záběru, je to případ kognitivismu,

336 Viz návrh podoby hesla v Čermák, 2010, s. 84–85.

pro který je to však téměř programovým požadavkem. Kořenského model je principiálně orientován k široce pojatému modelování konkrétní řečové činnosti,³³⁷ takže i v jeho případě jde o nárůst „bohatství“ metajazykového instrumentária, pro korpusovou lingvistiku je pak modelační jemnost a potenciálnost takřkajíc sémantickým postulátem (především kvůli aktualizaci významu v textu).

Zásadní otázkou zůstává, jak silně jsou vázány přednosti jednotlivých přístupů na zbytek svých parametrů, tj. jak jsou přenositelné. Je přitom zřejmé, že lze počítat se silnou kompatibilitou mezi strukturalistickým a neostrukturalistickým přístupem (viz však Čermákovy kritické komentáře). Primárně tedy zjišťujeme, jestli lze s těmito přístupy skloubit ambice kognitivistické a jestli přes zjevný rozchod ve východiscích můžeme zakomponovat do návrhu procesuální a dynamický aspekt návrhu Kořenského. Jako nejkritičtější místa modelu vnímáme: vztah denotace a konotace (a báze znalosti), s tím související otázku struktury, metajazyka a reduktivnosti definice a bilaterálnost-unilaterálnost jazykového znaku.

Všimněme si nejprve nejslabších článků návrhů: je jím vybavenost teorií pro zachycování dynamiky významu v procesu komunikace. Všechny sledované teorie fenomén registrují (v různých úrovních na škále od predikovatelné aktualizace v podobě lexikalizované metafory po metaforickou interpretaci uměleckého textu), ale žádná zatím neuvažuje o procedurách, které by tuto dynamiku umožnily modelovat. Jedině Kořenského unilateralistická koncepce k takovému pojetí programově směřuje. Problémem ale je její nekonkrétnost. Kořenského návrh by musel obsahovat specifikaci sémantické báze (např. její skladbu z hlediska obecnosti) a zejména procedury, které budou formovat konkrétní lexémové interpretace. Naznačené užití pravděpodobnostních modelů v kombinaci s modely užívanými v kognitivní vědě představují spíš jen – byť zajímavé a aktuální – návrhy. Jistý náčrt představil Kořenský v kolektivním textu *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*, ale ten zpracovával především jiné úrovně. Jak jsme uvedli výše, je alternativou k procedurálním mechanismům à la Pustejovsky a spol. zabudování predikovatelných variací významu do samotného kódu (tj.

337 Viz např. Kořenský a kol. 1990.

v podstatě do lexikálního hesla), a to formou sémantizace jistých pragmatických elementů (elementů prostředí). V tomto ohledu jsou na různé úrovni již vybaveny všechny zbývající teorie. Nejpulentnější (avšak nejjednotně systematizované) jsou návrhy kognitivistické, obsahují je však i strukturalistické a zejména neostrukturalistické modely.

Řekli jsme, že strukturalistická a neostrukturalistická lexikální sémantika vykazuje z námi sledovaných přístupů asi největší tendenci k jistému stupni formalizace (ve smyslu modelační explicitnosti, abstrakce a kontrolovatelnosti). V případě strukturalismu to znamená zachycení sémantických jevů modelem, který disponuje ustáleným a redukováným inventářem jednotek a základní schematizací (typy jejich organizace). V případě Filipcově i Blanárově jsme mohli vidět, jak tato základní organizace vypadala (komponentové pojetí významu, soubory sémů, pravidla jejich selekce a hierarchizace, základní typy vztahů, rozlišení denotace a konotace atp.). Zároveň jsme však mohli vidět, že dané modely ztrácely svou uzavřenost, diskretnost a explanační sílu v kontaktu s dynamickými, metaforickými a obecně aktualizacími a interpretačními fenomény jazykového užívání (viz výše) a také v kontaktu s nárůstem typů kontextů. Především Dolníkův a Blanárův model se v tomto ohledu snažil být co nejotevřenější a nejexplicitnější a reagoval na tuto ztrátu „elegance“ teorie rozlišením obsahu a významu, zavedením potenciálních a mimojazykových sémů, naznačováním mechanismů reorganizace aktivace sémů atp., tj. jakousi encyklopedizací slovníku. V této encyklopedizační tendenci přitom vidíme možný bod kontaktu s kognitivistickým přístupem: domníváme se, že toto jednotkové instrumentarium není nevýhodným nástrojem modelování významu (redukcionismus je v tomto ohledu diskutabilnější). Eco³³⁸ podle nás přesvědčivě ukázal, že tento základní strukturalistický nástroj může být východiskem reprezentace sémantiky lexikální jednotky v encyklopedickém modelu. V podobě stromového zachycení a procedurálních instrukcí lze zobrazit kulturně fixované sémantické hodnoty bez redukcionistických postulátů. Základem takového modelu je především to, co jsme naznačili výše – expanze omezeného a reduktivního pojetí původního strukturalistického

338 Viz Eco 1984a, 2004b a 2011.

modelu směrem k zachycení obsahu slova v Dolníkově smyslu, tj. nikoliv zrušení, ale inkorporování podstatného konotačního aspektu do sémantiky dané lexikální jednotky. Věříme, že je to možné i při zachování sémového aparátu. Způsob, jak to z pozice strukturalistické sémantiky uskutečnit, naznačují kromě výše zmíněných návrhů také např. pokusy Němcovy, bohatou materiálovou základnu a jisté náznaky ukazují také studie korpusové. Musíme pochopitelně pominout neadekvátní status, který konotaci připisují strukturalistické modely (je kognitivně mnohem podstatnější, než připouštějí). Přehodnocení vztahu mezi denotací a konotací ve smyslu vyjasnění si užití obou termínů považujeme za řešitelný problém, který neovlivní základní intenci, a tou je rozšíření pojmu významu prostřednictvím mechanismu kognitivistické konotace.

Z kognitivistické pozice lze namítnout, že samotná sémová analýza je příliš slabá na to, aby poskytla tak komplexní reprezentaci, jakou předpokládá pro význam slova např. PKŠ. To je v jistém ohledu pochopitelně pravda. Proto je třeba vybavit reprezentaci dalšími nástroji (z nichž některé jsou opět přítomné v modelech strukturalistických). Základní strukturace může být doplněna repertoárem, který bude systematicky a schematizovaně reprezentovat to, co je hlavní silou kognitivistického přístupu – znalostní background. Ten poskytne dostatečné modelační opodstatnění navrhovaným inkorporacím konotací do modelu významu. Podstatné přitom je, abychom zvládli zachytit to, co zachycuje PKŠ neformálně, prostřednictvím určitého zobecnění. Takových modelů se nabízí mnoho: model ontologických a strukturních metafor, modely teorie rámců a scénářů, teorie domén atd. Na jejich využitelnost upozorňují pochopitelně kognitivisté, ale některé z nich zmiňuje i Filipec.³³⁹ To znamená, že explicitně zachytíme ty okolnosti (jako typy), které považujeme za situační, že zkrátka sémantizujeme širší, nejen jazykový, kontext (a ten jazykový začneme pojímat šířeji, viz např. zpracování rhetorical relations do formálního modelu u Ashera a Lascaridese).³⁴⁰ Co představuje v kontextu expanze významu v takovémto novém směřování modelu problém, je strukturalistická snaha po udržení jazykové specifčnosti

339 Viz Filipec, 1994. Filipec tam však (podle našeho názoru nesprávně) poukazuje na jejich odvozenost.

340 Asher – Lascarides, 2005.

modelu. I v tomto ohledu ale vidíme možnost průniku. PKŠ pracuje s metaforou „jazykově-kulturních brýlí“, tedy se specifickou, jazykovým materiálem vykazatelnou hodnotou výrazů v korpusech textů, která je vázána na konkrétní jazykově definované society. Denotativní jazykově specifická hodnota ve smyslu strukturalistické teorie zůstává v modelu zachována (je v podstatě definována jako diference v rámci jednoho jazykového pole), zároveň je však tento pojem rozšířen o specifičnost, která rámec daného pole překračuje.

Tento pokus využít formalizačních tendencí strukturalismu a neostrukturalismu a přitom expandovat význam jejich tradiční hranice samozřejmě naráží na redukcionistický imperativ, který je pro strukturalismus jeden ze základních (Filípec, Blanár), pro český neostrukturalismus diskutabilní, ale v jistém ohledu nejspíš vítaný (zejména kvůli jeho silné lexikografické povaze).³⁴¹ Domníváme se, že striktní redukcionismus bude zřejmě jen těžko udržitelný na vyšší úrovni než na úrovni jednotlivých definovaných sémantických polí. Zde je zřejmě vhodné z důvodů co největší přesnosti popisu uplatňovat nějaké základní opoziční členění, které poskytne v posledku soubor elementů, na které je možné inventář pole redukovat, v celku jazyka (vzhledem k počtu a otázce konečnosti výčtu sémantických polí) a vzhledem k jazykové dynamice bude asi taková redukce spíš nemožná.

Kognitivismus jako další trend podle našeho názoru nemusí znamenat kritický prostor při hledání nějakého zastřešujícího modelu. Jak strukturalismus a neostrukturalismus, tak kognitivismus, ale třeba i Kořenského přístup mají ve svých základech kognitivní postuláty (viz výše). Zatímco ve strukturalistických teoriích byly ale tyto mentalistické pozice spíš rozhraním mezi teorií kognice a specifickou teorií jazyka (měly zprostředkovat ono rozhraní) a u Kořenského jde spíš o výzvu po takovém budování teorie než o model, kognitivismus ze své povahy buduje teorii jako teorii lidské kognice. V souladu s odlišnostmi ve fokusu jednotlivých teorií nabízí jejich modely zohledňování jiných aspektů pro případné kognitivní modelování (a pro všechny nacházíme v kognitivní vědě návrhy). Ať už jde o hierarchické uspořádání sémantické sítě (Collins – Quillian)

341 Viz kritické stanovisko Čermákovo, ten ale takové snahy zároveň nevyklučuje.

na bázi základních sémantických vztahů analyzovaných ve strukturalistických modelech, sémantický diferenciál a teorie scénářů (Osgood, Schank), na které se odvolává Kořenský, nebo teorii prototypů (Roschová), která je stěžejní pro kognitivisty (ale hovoří o ní i Filipec). I v tomto aspektu (vzhledem k původní inspiraci kognitivně psychologických modelů v lingvistice a filozofii jazyka) lze najít jako vzor smíšené modely, které ukazují, že tváří v tvář větším souborům dat je třeba budovat flexibilnější modely významu. Ty většinou kombinují vlastnosti původně opozičně vyhraněných koncepcí prostřednictvím rozšíření, rozvolnění, škálovosti, konceptu centra a periferie atp.

Hledisko **komplexnosti** úzce souvisí s expanzí pojmu významu. Náznaky takového komplexnějšího pojetí nacházíme podle našeho názoru ve strukturalistických i neostrukturalistických teoriích. Neděje se to přitom nijak výrazně na úrovni budování mechanismů pro teorii produkce (pouze v obecné rovině), byť jsou vnímány a rámcově popisovány, ale spíš na úrovni inkorporace do teorie kódu. Koncept potenciálních sémů a jejich textové aktualizace, příspěvky Němcovy pokoušející se část těchto procesů dynamiky významu schematizovat, Filipcovy kontextové sémy atd., stejně tak jako Čermákovy popisy kontextu, stylové markery a exemplifikace jsou podle nás náznakem, že v nich lze najít prostředky pro budování komplexnější reprezentace významu ve smyslu sémantizace širšího počtu elementů. Kognitivismus je v tomto ohledu méně schematizující, ale jinak reprezentuje stejnou tendenci. Domníváme se, že ani v této oblasti není prolnutí přístupů vyloučeno. V případě modelu Kořenského se s vysokou mírou komplexnosti popisu explicitně počítá. Jeho obsahová báze, pojímaná obecně jako strukturovaný komplex znalostních předpokladů, je primárně navrhována s tímto účelem. Vzhledem k tomu, že zároveň pracuje s pravděpodobnostně orientovaným popisem, vidíme možnost prolnutí jeho a ostatních přístupů v podobě, v jaké inkorporuje korpusové tendence a kognitivistické tendence do svých modelů Robert de Beaugrande.³⁴²

Jak je vidět ze sumáře jednotlivých přístupů, lze o hledání bodů kontaktu hovořit dokonce i v tak zásadní otázce, jako je vztah unilaterálního a bilaterálního

342 Srov. Beaugrande, 1996.

pojetí. Viděli jsme totiž, že programový bilateralismus strukturalistického pojetí je rozrušován pod tlakem snahy nějak modelovat podmínky pro vysvětlení dynamických procesů řeči (byť je verbálně stále zachovávan a deklarován). Zrovna tak jsme viděli, že v případě Čermákově situace není úplně jasná (byť bude dle našeho názoru také tendovat – z důvodu veskrze tradičního pojetí langue a parole – spíš k programovému bilateralismu). Rovněž kognitivistické pojetí se sice nesměle, ale na některých místech přeci jen pokouší budovat ad hoc modely konstrukce významu takřkajíc „on the fly“, tj. připustit, že znaková relace nemá v užívání jazyka takové zakotvení, jak jej zachycuje klasický bilateralismus. A o Kořenského unilateralismu již řeč byla. Domníváme se, že posílení úlohy Kořenského předpokladů k řeči jako sice dynamického, ale přeci jen nějak organizovaného sedimentu a zároveň posílení dynamizačních tendencí strukturalismu za přispění kognitivisty proponované a neostrukturalisty kvantifikované kontextové (v širokém slova smyslu) specifčnosti významu by vytvořilo podmínky pro budování adekvátního lexikálněsémantického modelu.

7 Závěr

Lexikální sémantika jako samostatná a moderní vědní disciplína má za sebou historii dlouhou něco málo přes jedno století. I za tak krátkou dobu se ale stihla rozrůst v teoreticky bohatý a podrobně propracovaný vědní obor. Věříme, že naše práce pomohla ukázat jeden z důvodů tohoto vzmachu – je jím univerzálnost a fundamentálnost otázky po zakotvení pojmu „význam slova“ a ruku v ruce s tím jdoucí dlouhá historie bádání o této problematice za hranicemi institucionálně lingvistiky.

Cíle naší práce byly v tomto světle velmi skromné. Přesto si i jejich naplnění vyžádalo obsáhlý text, ve kterém zůstalo mnoho jen naznačeno, nedopovězeno, spíš letmo nadhozeno. O co nám šlo především, bylo – i za cenu zjednodušení, které nutně vyprovokuje kritiku i kontroverzi – rozevřít na jednom místě jako vějř (názorový!) přehled dosavadního lexikologického bádání na našem území a pokusit se prvním nesmělým krokem započít v tomto kontextu diskuzi o možném budoucím směřování oboru v Česku. Za hranicemi Česka se vlak lexikálněsémantické disciplíny žene s ohromnou rychlostí a nebývalou inspirativností (Bergen, Evans, Asher, Kilgarriff a mnoho dalších). Stojí za to zamyslet se nad naším dosavadním příspěvkem k debatě.

My jsme se pokusili zasadit do kontextu teorie lexikálního významu příspěvky československé a později už jen české lexikální sémantiky od druhé poloviny dvacátého století do současnosti. Primárně jsme se přitom soustředili na několik cílů: 1) identifikace základních teoretických parametrů lexikálněsémantické teorie; 2) rekonstrukce obecného kontextu filozofie jazyka; 3) typologizace moderních lexikálněsémantických teorií; 4) analýza námi zvolených primárních textů a v závěru 5a) typologizace tendencí moderní československé a české teorie lexikálního významu spojená 5b) s náčrtem možné fúze vybraných aspektů analyzovaných teorií.

Ad 1: V práci jsme vymezili tyto základní parametry ve formě rovin: sémiotická rovina – pozice teorie (uni- a bilateralismus); kompetenční rovina – rozsah

zvládnutých fenoménů sémantiky vzhledem k opozici teorie kódu a teorie produkce; hraniční rovina – rozsah sémantizace prvků znalostí (tzv. mini- a maximalistická teorie významu); rovina metajazyková – typ metajazykové reprezentace významu (imaginistická, komponentová atp.) a rovina evidenční – hledání oblasti evidence a oblasti, kterou teorie konceptualizuje (lidská kognice, jazyk, text atd.). Tímto jsme stanovili sledované parametry a vytvořili typologii pro konceptualizaci pojmu „význam slova v teorii X“.

Ad 2: Na historickém podkladu, ale se zaměřením na moderní filozofické teorie z oblasti tzv. analytické filozofie jazyka jsme rekonstruovali fundamenty teorie významu využitelné v prostoru lexikální sémantiky. Zaměřili jsme se na dimenzi „lokalizační“ – sledovali jsme odpověď na otázku po ontologickém statusu (slovního) významu a s ním související hledání prostoru významu (mentální objekty, abstraktní objekty, komunikační entity atp.). Dále jsme věnovali pozornost problematice definice a tématu rozhraní mezi znalostí jazykové sémantiky a faktuálními znalostmi (dogmata empirismu). Naznačili jsme také pozice v diskuzi o vztazích mezi sémantikou a pragmatikou. Tato část byla reflexí rozvrhu stanoveného ad 1 z pozic filozofie jazyka.

Ad 3: V tomto oddílu jsme předložili stručný, metodologicky orientovaný přehled předních lexikálněsémantických teorií, které vznikaly v moderní lingvistice dvacátého a jednadvacátého století. Tuto pasáž jsme připravovali jako prostor pro identifikaci trendů (kognitivismus, formalizace, dynamický „obrat“ a komplexnost), soudobou komparaci a jako zdroj bohaté evidence. Poté, co jsme před dokončením naší práce narazili na podobně zaměřenou monografii Geeraertsovu, zachovali jsme původní obsah, doplnili jej o poznatky obsažené v Geeraertsově monografii a přidrželi jsme se rovněž jeho základního typologického rozvrhu, se kterým se víceméně ztotožňujeme.

Ad 4: Ve čtvrté a páté kapitole jsme pak představili z historicko-metodologického hlediska teorie lexikálního významu vzniklé v tehdejší Československu a od devadesátých let v Česku. Identifikovali jsme badatelské proudy, analyzovali

je na základě typologie stanovené v první polovině práce a rekonstruovali jsme jejich modely významu. Soustředili jsme se především na postižení vnitřní dynamiky jednotlivých přístupů a na jejich specifčnost (vzhledem ke světovému kontextu). Cílem bylo prověřit dostupnost idealizované paradigmatiky jednotlivých přístupů.

Ad 5a/b: Na základě identifikovaných parametrů TLV (ad 1) a vzhledem k rekonstruovaným tendencím ve světovém vývoji lexikální sémantiky (ad 3) jsme se pokusili korelovat tyto tendence s analyzovanými teoriemi (ad 4). Sledovali jsme, jak jsou tyto teorie kompatibilní s danými trendy, jaká je jejich modelační využitelnost z hlediska očekávaného vývoje v této oblasti. V tomto ohledu nás zajímalo, jak pevně je koncepčně zakotvena hypotéza, že v případě nástupu kognitivních sémantik došlo k zásadnímu paradigmatickému zlomu v lexikální sémantice. Na základě rozboru souvislostí jsme dospěli k závěru, že programová východiska jednotlivých analyzovaných teorií se opravdu místy výrazně liší, ale tato odlišnost je odlišností spíše v oblasti akcentů (na parciálně vymezené perspektivy a fenomény). Vzhledem k vnitřnímu vývoji jednotlivých přístupů je možné uvažovat o možné konvergentní transformaci nástrojů jednotlivých TLV do podoby unifikované teorie lexikálního významu budované po vzoru tzv. lexicopedie.³⁴³ Předběžný náčrt formy takové teorie není sice součástí naší práce, v tuto chvíli jsme zatím pouze naznačili jednotlivé konstrukční prvky.

343 Inchaurrealde, 2000.

8 Seznam použité a odkazované literatury³⁴⁴

ACHMANOVÁ, Olga. S. a kol. *Exaktní metody v jazykovědě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1965.

ALLWOOD, Jens. Meaning potentials and context: Some Consequences for the analysis of variation in meaning. *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Hubert Cuyckens – René Dirven a John R. Taylor (ed.). Berlin-New York: Mouton de Gruyter 2003, s. 29–66.

ARISTOTELEŠ. *Organon: O vyjadřování*. Praha: Academia, 1959.

ASHER, Nicholas – LASCARIDES, Alex. Lexical Disambiguation in a Discourse Context. *Lexical Semantics. The Problem of Polysemy*. James Pustejovsky & Branimir Boguraev (ed.). Oxford: Clarendon Press, 2005, s. 69–108.

AUSTIN, John Langshaw. Význam slova. *Organon F*. 1998, roč. 5, č. 3, s. 250–265.

BAR-HILLEL, Yoshua. Argumentation in Pragmatic Languages. *Aspects of Language*. Yoshua Bar-Hillel (ed.). Jerusalem: The Magnes Press 1970, s. 206–221.

BARWISE, Jon. On a Circumstantial Relation between Meaning and Content. *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio a Patrizia Violi (ed.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 23–40.

de BEAUGRANDE, Robert. Funkce a forma v jazykové teorii a výzkumu. Vlna se obrací. *Slovo a slovesnost*. 1996, roč. 57, č. 1, s. 1–29.

BLANÁR, V.: Dynamika lexikálního významu. *Slovo a slovesnost*. 1978, roč. 39, č. 3–4, s. 241–243.

BLANÁR, Vincent. *Lexikálno-sémantická rekonštrukcia*. Bratislava: Veda, 1984.

344 Vzhledem k teoretické a metodologické povaze všech zkoumaných textů není v tomto seznamu možné striktně rozlišit mezi prameny a sekundární literaturou. Texty, které byly na jednom místě předmětem analýzy, v některých případech posloužily na jiném místě jako zdroj pro analýzu textů jiných. Přísně vzato by bylo možné vymežit jako prameny všechny texty z poválečného období československé a české lexikální sémantiky a jako sekundární literaturu zbytek. Nevidíme v tom ale valného smyslu.

BRANIGAN, Holly P. – PICKERING, Martin J. – LIVERSEDGE, Simon P. – STEWART, Andrew J. – URBACH, Thomas P. Syntactic Priming: Investigating the mental representation of language. *Journal of Psycholinguistic Research*. 1995, roč. 24, č. 6, s. 489–506.

CARNAP, Rudolf. *Introduction to Semantics*. Cambridge: Harvard University Press, 1942.

CARNAP, Rudolf. Význam a synonymie v přirozených jazycích. *Problémy jazyka vědy*. Karel Berka (ed.). Praha: Svoboda, 1968a, s. 252–269.

CARNAP, Rudolf. Významové postuláty. *Problémy jazyka vědy*. Karel Berka (ed.). Praha: Svoboda, 1968b, s. 242–251.

CLARK, Herbert H. – CLARK, Eve V. *Psychology and Language: an introduction to psycholinguistics*. Harcourt Brace Jovanovich, 1977.

CRUSE, Alan D. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

CUYCKENS, Hubert – DIRVEN, René – TAYLOR, John R. New directions in cognitive lexical semantic research. *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Hubert Cuyckens – René Dirven a John R. Taylor (ed.). Berlin-New York: Mouton de Gruyter 2003, s. 1–28.

ČEJKA, Mirek. *Česká lexikologie a lexikografie*. Brno: Masarykova univerzita, 1992.

ČERMÁK, František. *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2010.

ČERMÁK, František – BLATNÁ, Renáta. *Manuál lexikografie*. Jinočany: H & H, 1995.

DAVIDSON, Donald. *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 2001.

DOLEŽEL, Lubomír. (ed.). *Teorie informace a jazykověda*. Praha: Academia, 1964.

DOLNÍK, Juraj. Slovný význam a jeho explikácia. *Jazykovedný časopis*. 1978, roč. 29, č. 2, s. 112–122.

DOLNÍK, Juraj. Obsah, pojem a lexikálny význam. *Jazykovedný časopis*. 1982a, roč. 33, č. 1, s. 11–19.

DOLNÍK, Juraj. Sémovy rozbor obsahových rovín slova a jeho dynamiky. *Jazykovedný časopis*. 1982b, roč. 33, č. 2, s. 9–18.

- DOLNÍK, Juraj. *Lexikálna sémantika*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 1990.
- DUCHÁČEK, Otto. Strukturální metody v současné sémantice. *Slovo a slovesnost*. 1969, roč. 30, č. 1, s. 40–49.
- DUMMETT, Michael. *Seas of Language*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- ECO, Umberto. *Semiotics and the philosophy of language*. Bloomington: Indiana University Press, 1984a.
- ECO, Umberto. Metaphor, Dictionary, and Encyclopedia. *New Literary History*. 1984b, roč. 15, č. 2, s. 255–271.
- ECO, Umberto – SANTAMBROGIO, Marco – VIOLI, Patricia (ed.). *Meaning and Mental Representations*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988.
- ECO, Umberto. *Hledání dokonalého jazyka v evropské kultuře*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2001.
- ECO, Umberto. *Meze interpretace*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2004a.
- ECO, Umberto. *Teorie sémiotiky*. Brno: Janáčkova akademie múzických umění v Brně, 2004b.
- ECO, Umberto. *Lector in fabula: role čtenáře, aneb, Interpretační kooperace v narativních textech*. Praha: Academia, 2010.
- ECO, Umberto. *Kant a ptakopysk*. Praha: Argo, 2011.
- EVANS, Vyvyan – GREEN, Melanie. *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
- FELLBAUM, Christiane (ed.). *WordNet: Electronic Lexical Database*. Cambridge: MIT Press, 1998.
- FILIPEC, Josef. Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. *Slovo a slovesnost*. 1957, roč. 18, č. 3, s. 129–150.
- FILIPEC, Josef. K úkolům české lexikologie. *Slovo a slovesnost*. 1968, roč. 29, č. 3, s. 259–276.
- FILIPEC, Josef. K otázce sémantického popisu lexikálních jednotek. *Slovo a slovesnost*. 1973, roč. 34, č. 1, s. 78–83.

FILIPEC, Josef. K dialogu o české lexikografii a lexikologii, předpočítačové i počítačové. *Slovo a slovesnost*. 1994, roč. 55, č. 2, s. 132–140.

FILIPEC, Josef. Lexém-sémém, oblast jeho užití a typy neurčitosti. *Slovo a slovesnost*. 1998, roč. 59, č. 2, s. 81–94.

FILIPEC, Josef a HAVRÁNEK, Bohuslav. Lexikálně sémantická výstavba hesla – ústřední otázka lexikografické práce. *O vědecké poznání soudobých jazyků*. Praha: Academia, 1958, s. 177–190.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František.: Česká lexikologie. Praha: Academia, 1985.

FILLMORE, Charles J. – ATKINS, Beryl T. Toward a frame-based lexicon. The semantics of RISK and its neighbors. *Frames, fields, and contrasts. New essays in semantic and lexical organization*. Adrienne Lehrer a Eva F. Kittay (ed.). Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1992, s. 75–102.

GEERAERTS, Dirk. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press, 2010.

GLOMBÍČEK, Petr.: Lockův skromný návrh nauky o znacích. *Filosofický časopis*. 2005, roč. 53, č. 1, s. 67–83.

HALLIDAY, Michael A. K. a kol. *Lexicology and Corpus Linguistics. An Introduction*. London-New York: Continuum, 2004.

HELBIG, Gerhard. *Vývoj jazykovědy po roce 1970*. Praha: Academia, 1991.

HJELMSLEV, Luis. *O základech teorie jazyka*. Praha: Academia, 1972.

HORECKÝ, Ján. Sémantické příznaky, ich jazykový a myšlienkový základ. *Slavica Slovaca*. 1976, roč. 11, č. 1, s. 14–18.

HORECKÝ, Ján. Sémiotické výskumy v československej jazykovede. *Slovo a slovesnost*. 1982, roč. 43, č. 2, s. 134–138.

CHOMSKY, Noam A. *Syntaktické struktury*. Praha: Academia, 1966.

CHOMSKY, Noam A. *Jazyk a zodpovednosť*. Bratislava: Archa, 1995.

INCHAURRALDE, Carlos. *Lexicopedia. The lexicon-encyclopedia interface*. Bert Peeters (ed.). Amsterdam: Elsevier, 2000, s. 97–114.

JACKENDOFF, Ray. Conceptual semantics. *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio a Patrizia Violi (ed.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 81–98.

- JACKENDOFF, Ray. *Semantic Structures*. Cambridge: MIT Press, 1990.
- JANDA, Laura. Kognitivní lingvistika. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky I*. Lucie Saicová Římalová (ed.). Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2004, s. 9–58.
- JOHNSON-LAIRD, Phil. How is meaning mentally represented. *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio a Patrizia Violi (ed.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 99–118.
- JUN, J. S. *Lexical Conceptual Structure*. *Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.). Elsevier, 2006, s. 69–77.
- KATZ, Jerrold J. – FODOR, Jerry. The structure of a Semantic Theory. *Language*. 1963, roč. 39, č. 2, s. 170–210.
- KATZ, Jerrold J. – POSTAL, Paul M. *Celistvá teorie lingvistických popisů*. Praha: Academia, 1967.
- KOL. *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: Academia, 1958.
- KOL. Teze předložené prvému sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. *U základů pražské jazykovědné školy*. Josef Vachek (ed.). Praha: Academia, 1970, s. 35–65.
- KOŘENSKÝ, Jan. *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia, 1984.
- KOŘENSKÝ, Jan. *Teorie přirozeného jazyka (interdisciplinarita, aplikace, prognózy)*. Praha: Academia, 1989.
- KOŘENSKÝ, Jan. K otázce procesuálního pojetí slovní zásoby. *Slovo a slovesnost*. 1992, roč. 53, č. 4, s. 265–272.
- KOŘENSKÝ, Jan a kol. *Komplexní analýza komunikačního procesu a textu*. České Budějovice: JČÚ, 1990.
- KOŤÁTKO, Petr. *Komunikace a pravidla. Věda, poznání, komunikace*. A. Filáček (ed.). Praha: Filosofický ústav AV ČR, 2004, s. 93–104.
- KOŤÁTKO, Petr. *Interpretace a subjektivita*. Praha: Filosofia, 2006.
- LAKOFF, George. Interview with Herman Parret. *Discussing language*. Herman Parret (ed.). Hague: Mouton, 1974, s. 151–178.
- LAKOFF, George. Cognitive semantics. *Meaning and Mental Representations*. Umberto Eco, Marco Santambrogio a Patrizia Violi (ed.). Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1988, s. 119–154.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.

LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006.

LANGACKER, Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar, Volume I*. Stanford: Stanford University Press, 1987.

Stanford University Press.

LANGACKER, Ronald W. *Cognitive Grammar. A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

LEECH, Geoffrey. *Semantics*. London, 1974.

LEPORE, Ernest. What model theoretic semantics cannot do? *Synthese*. 1983, roč. 54, č. 2, s. 167–187.

LEWIS, Clarence I. The Modes of Meaning. *Semantics and the Philosophy of Language*. Leonard Linsky (ed.). Urbana: University of Illinois Press, 1952, s. 49–63.

LEWIS, David. Obecná sémantika. *Logika 20. století: mezi filosofií a matematikou: výběr textů k moderní logice*. Jaroslav Peregrin (ed.). Praha: Filosofia, 2006, s. 199–253.

LUKEŠ, Dominik. O knize, jejím autorovi a kognitivní lingvistice. George Lakoff. *Ženy, oheň a nebezpečné věci*. Praha: Triáda 2006, s. 587–628.

LYONS, John. *Introduction to theoretical linguistics*. London: Cambridge University Press, 1968.

LYONS, John. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

LYONS, John. *Linguistics semantics: an introduction*. Cambridge: CUP, 1996.

MARVAN, Tomáš. *Otázka významu: cesty analytické filosofie jazyka*. Praha: Togga, 2010.

MATHESIUS, Vilém. O potenciálnosti jevů jazykových. *U základů pražské jazykovědné školy*. Josef Vachek (ed.). Praha: Academia, 1970, s. 5–34.

MEIČUK, Igor. Explanatory Combinatorial Dictionary. Giandomenico Sica (ed.). *Open Problems in Linguistic and Lexicography*. Monza: Polimetrica, 2006, s. 225–355.

- MORPURGO-DAVIES, Anna. *Nineteenth-Century Linguistics*. London: Longman, 1998.
- NEBESKÁ, Iva. Voda v českém jazykovém obrazu světa. In: ŠLÉDROVÁ, Jasňa (ed.), *Obraz světa v jazyce II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007, s. 19–41.
- NĚMEC, Igor. Jazykové ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam. *Slovo a slovesnost*. 1980, roč. 41, č. 1, s. 26–31.
- NĚMEC, Igor. Monografie o lexikálním významu a jeho analýze. *Slovo a slovesnost*. 1985, roč. 46, č. 4, s. 309–315.
- NĚMEC, Igor. Obrazné výrazy a jejich lexikalizace. *Slovo a slovesnost*. 1987, roč. 48, č. 2, s. 110–123.
- NĚMEC, Igor. Lexikální význam ve světle teorie Pražské školy. *Slovo a slovesnost*. 1996, roč. 57, č. 3, s. 218–225.
- NIDA, Eugene A. *Componential analysis of meaning: an introduction to semantic structures*. Hague: Mouton, 1979.
- NOVÁK, Pavel. Některé přednosti tzv. unilaterálního pojetí (jazykového) znaku. *Slovo a slovesnost*. 1978, roč. 39, č. 3–4, s. 215–217.
- PARTEE, Barbara H. Integrating Lexical Semantics and Formal Semantics. Case Study I: The Dynamics of Adjective Meaning. Ling 310. The Structure of Meaning, Lecture 3. In: *University of Massachusetts Amherst* [online]. 2006 [cit. 2012–01–01]. Dostupné z: http://www.people.umass.edu/partee/NZ_2006/NZ3Adjbetter.pdf
- PEETERS, Bert (ed.). *The lexicon-encyclopedia interface*. Amsterdam: Elsevier, 2000a.
- PEETERS, Bert. Setting the scene: Some recent milestones in the lexicon-encyclopedia debate. *The lexicon-encyclopedia interface*. Bert Peeters (ed). Amsterdam: Elsevier, 2000b, s. 1–52.
- PEREGRIN, Jaroslav. Diskuse o analytičnosti v našem století. *Co je analytický výrok?* Jaroslav Peregrin a Prokop Sousedík (ed.). Praha: OIKOYMENH, 1995, s. 15–24.
- PEREGRIN, Jaroslav. *Význam a struktura*. Praha: OIKOYMENH, 1999.
- PEREGRIN, Jaroslav. *Úvod do teoretické sémantiky: principy formálního modelování významu*. Praha: Karolinum, 2003.

PEREGRIN, Jaroslav. Wittgenstein a pravidla našich jazykových her. In: KIŠOŇOVÁ, R., VITÁLOŠOVÁ, V. & DÉMUTH, A. (ed.): *Wittgensteinovské skúmania*. Schola Philosophica, Pusté Úľany, 2008, s. 70–84.

PETRILLI, Susan. Structure and structuralisms: Semiotic Approaches. *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.) Amsterdam: Elsevier, 2006, s. 178–192.

PLATÓN. *Kratylos*. Praha: Jan Laichter, 1935.

PLATÓN. *Ústava*. Praha: OIKOYMENH, 2005.

PUSTEJOVSKY, James. (ed.): *Semantics and the lexicon*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1987.

PUSTEJOVSKY, James – BERGLER, Sabine. *Lexical semantics and knowledge representation: First SIGLEX Workshop. Berkeley, CA, USA, June 1991: proceedings*. Berlin: Springer-Verlag, 1992.

PUSTEJOVSKY, James. *The Generative Lexicon*. Cambridge: MIT Press, 1996.

PUSTEJOVSKY, James – BOGURAEV, Branimir (ed.). *Lexical Semantics: The problem of polysemy*. Oxford: Clarendon Press, 2005.

PUSTEJOVSKY, James. Generative Lexicon. *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.) Amsterdam: Elsevier, 2006a, s. 138–147.

PUSTEJOVSKY, James. Lexical semantics: overview. *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics*. Keith Brown (ed.) Amsterdam: Elsevier, 2006b, s. 98–106.

PUTNAM, Hilary. Is semantics possible? *Mind, Language and Reality*. Philosophical Papers Volume 2. CUP: Cambridge 1975a, s. 139–152.

PUTNAM, Hilary. Význam slova „význam“. *Logika 20. století: mezi filosofií a matematikou: výbor textů k moderní logice*. Jaroslav Peregrin (ed.). Praha: Filosofia, 2006, s. 259–323.

RASTIER, Francois a kol. *Semantics for Description. From Linguistics to Computer Science*. Stanford: CSLI Publications, 2002.

ROSCH, Eleanor. Cognitive Representation of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General*. 1975, roč. 104, č. 3, s. 192–233.

- SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie. K jazykovému obrazu strachu v češtině. In: ŠLÉDROVÁ, Jasňa (ed.). *Obraz světa v jazyce II*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007, s. 13–18.
- SAINT-DIZIER, Patrick – VIEGAS, Evelyne (ed.). *Computational Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- de SAUSSURE, Ferdinand. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia, 1996.
- SGALL, Petr a kol. *Úvod do syntaxe a sémantiky: některé nové směry v teoretické lingvistice*. Praha: Academia, 1986.
- SCHAFF, Adam. *Jazyk a skutečnost. 12 esejů o jazyce*. Praha: Mladá fronta, 1970, s. 157–174.
- SINCLAIR, John. *Trust the Text. Language, Corpus and Discourse*. London-New York: Routledge, 2004.
- ŠMILAUER, Vladimír. *Zásoba slovní a význam slov*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1953.
- TAYLOR, John. Approaches to word meaning: The network model (Langacker) and the two-level model (Bierwisch) in comparison. *The lexicon-encyclopedia interface*. Bert Peeters (ed). Amsterdam: Elsevier, 2000, s. 115–134.
- THAGARD, Paul. *Úvod do kognitivní vědy. Mysl a myšlení*. Praha: Portál, 2001.
- TICHÝ, Pavel. *O čem mluvíme? (vybrané stati k logice a sémantice)*. Praha: Filosofie, 1996.
- TOKARSKI, Ryszard. Konotace - prototypy - otevřené definice. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Lucie Saicová Římalová (ed). Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007, s. 13–25.
- TOKARSKI, Ryszard. O tradycji w badaniach semantycznych-subiektywnie. *Człowiek, słowo, świat*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2010, s. 48–55.
- TONDL, Ladislav. *Problémy sémantiky*. Praha: Karolinum, 2006.
- VAŇKOVÁ, Irena. Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*. 1999, roč. 60, č. 4 s. 283–292.
- VAŇKOVÁ, Irena (ed.). *Obraz světa v jazyce*. Praha: Univerzita Karlova, 2001.

VAŇKOVÁ, Irena a kol. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005.

VAŇKOVÁ, Irena. Inspirace z Lublinu. *Čítanka textů z kognitivní lingvistiky II*. Lucie Saicová Římalová (ed). Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2007a, s. 9–12.

VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007b.

WIERZBICKA, Anna. *Semantics, Culture and Cognition. Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations*. Oxford: Oxford University Press, 1992.

WIERZBICKA, Anna. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford: Oxford University Press, 1996.

ZÍSKAL, Alois. Příspěvky k lexikologické teorii a praxi. *Slovo a slovesnost*. 1938a, roč. 4, č. 1 s. 19–27.

ZÍSKAL, Alois. Další příspěvky k lexikologické teorii a praxi. *Slovo a slovesnost*. 1938b, roč. 4, č. 3, s. 149–160.

ZÍSKAL, Alois. Závěrečný příspěvek k lexikologické teorii a praxi. *Slovo a slovesnost* 1938c. roč. 4, č. 4, s. 212–222.

9 Resumé

FRONTIERS OF MEANING

Turns in the Czechoslovak and Czech lexical semantics

The field this book deals with lexical semantics, its concentration being reflective, historically methodological. Our aim is to present overview of the development of the Czechoslovak and Czech lexical semantics from the fifties of 20th century to the present and discuss it using critical commentaries. We are trying to find out the answers to the following questions: which phenomena should be explained by the theory of lexical meaning, what is considered to be a research subject matter of lexical semantics by individual theories, what language theory is implicitly supposed / built, what epistemological positions of the given theories are etc. A matter of principle is the issue of metalanguages of individual theories and of the forms usually termed as semantic aspect of lexical entry, presentation of word meaning.

HRANICE VÝZNAMU

Proměny československé a české lexikální sémantiky

Oblastí, kterou se tato kniha zabývá, je oblast lexikální sémantiky. Zaměření práce je přitom reflexivní, historicko-metodologické. Naším cílem je v přehledu a souboru kritických komentářů diskutovat vývoj československé a později už jen české lexikální sémantiky od 50. let 20. století do současnosti. V práci se snažíme nalézt odpověď na otázky: jakou oblast jevů by měla teorie lexikálního významu vyložit, co považují jednotlivé teorie za badatelskou náplň lexikální sémantiky, jakou implicitně předpokládají/budují teorii jazyka, jaké jsou epistemologické pozice daných teorií apod. V základech tedy stojí otázka po metajazyčných jednotlivých teoriích a podobách toho, co se běžně označuje jako sémantický aspekt lexikálního hesla, reprezentace významu slova.

Naši práci jsme rozdělili do dvou základních bloků. První blok představuje širší rámec našeho výzkumu: rámec filozofický, obecně metodologický a historický. Vymezuje v něm obecné podmínky lexikálněsémantické teorie, sledujeme využitelnost linie filozofie jazyka a předkládáme přehled světového vývoje lexikální sémantiky ve 20. a 21. století. Druhý – ústřední – blok se soustředí na přehled, analýzu a srovnání tematizovaných konceptů československého a českého lexikálněsémantického myšlení: strukturalistického, neostrukturalistického a kognitivního atd. Identifikujeme v teoriích klíčové oblasti stanovené v prvním bloku a typologizujeme tak jednotlivé přístupy. Závěrečná kapitola nastiňuje vztahy identifikovaných rámců z pozice hypotetického budování teorie lexikálního významu a možné výhledy vzhledem k aktuálním trendům v dané oblasti. Práce tak ve výsledku přináší konfrontační pohled na modelační sílu a ambice jednotlivých teorií a hledá možné průniky.

10 Jmenný rejstřík

- Achmanovová, Olga – 26, 80
 Aitchison, Jean – 69
 Allwood, Jens – 88, 145, 168
 Apresjan, Jurij D. – 59, 78, 79,
 81, 92, 124, 128, 140, 161
 Asher, Nicholas – 172, 176
 Atkinsová, Beryl T. – 86, 151
 Austin, John L. – 20, 30, 36, 157
 Bar-Hillel, Joshua – 52
 Bartmiński, Jerzy – 152
 Barwise, Jon – 32, 38
 Bierwisch, Manfred – 75,
 92, 128, 156, 166–168
 Bilgrami, Akeel – 37, 39
 Blanár, Vincent – 54–55, 59,
 92–93, 97, 109, 119, 120,
 124–138, 161, 171, 173
 Burge, Tyler – 36–37
 Carnap, Rudolf – 11, 40, 42–45,
 48, 50–51, 63, 108, 111, 115,
 124, 132, 157–158, 160
 Clark, Herbert H. – 109, 115
 Clarková, Eve V. – 109, 115
 Coseriu, Eugene – 60, 92, 155
 Cruse, Alan D. – 63, 117
 Cuyckens, Hubert – 141
 Čejka, Mirek – 40
 Čermák, František – 9, 52, 57–58,
 66, 79, 92–93, 99, 101, 106,
 111–112, 114, 117, 155, 155–161,
 165, 169–170, 173–175
 Davidson, Donald – 32,
 36–37, 40, 46–47, 49
 de Beaugrande, Robert
 – 54, 93, 141, 174
 de Saussure, Ferdinand – 19–21,
 31, 46, 56–58, 60, 64, 99, 102, 105,
 116–117, 121, 126, 150, 157, 159
 Dirven, René – 141
 Dokulil, Miloš – 91, 120, 157
 Dolník, Juraj – 92, 109, 113,
 119–138, 161, 171–172
 Ducháček, Otto – 58–59, 66, 91–92
 Dummett, Michael – 49
 Eco, Umberto – 13, 24, 106
 Evans, Vyvyan – 8, 84, 151, 176
 Fauconnier, Gilles – 83–84, 168
 Fellbaum, Christiane – 79
 Filipec, Josef – 9, 54–55, 58–59,
 91–93, 97–125, 127, 131,
 133–134, 137–138, 148, 151,
 158, 161–162, 169, 171–174
 Fillmore, Charles J. – 83, 86, 88,
 93, 138, 144, 151–152, 168
 Fodor, Jerry – 48, 58, 61, 65–67,
 70, 74, 83, 92, 106–108, 143
 Geeraerts, Dirk – 7, 14–15, 22,
 32, 54–59, 61, 63, 66–69,
 71–72, 78, 85–86, 90, 92–94,
 145, 155–156, 177
 Gipper, Helmut – 59
 Goddard, Cliff – 70
 Green, Melanie – 84, 151
 Greimas, A. – 19, 55, 58–60,
 64, 92, 128, 155
 Grice, Herbert P. – 52

- Halliday, Michael A. K. – 81
- Havránek, Bohuslav – 91
- Heidegger, Martin – 140, 145, 152
- Hjelmslev, Luis – 19, 20, 23, 25, 31, 40, 46, 56, 59–60, 64–65, 67, 70, 101–102, 110, 120, 126, 145, 157
- Horecký, Ján – 30, 91–92, 135
- Hrabě, Václav – 91
- Chomsky, Noam – 48, 65, 68, 73, 83, 85, 167
- Inchaurrealde, Carlos – 13, 178
- Jackendoff, Ray – 35, 72–75, 83, 135, 154, 166–167, 169
- Janda, Laura – 142
- Johnson-Laird, Phillip – 49, 143, 155
- Johnson, Mark – 35, 83, 143–144, 146–147, 154–155
- Katz, Jerrold – 32, 48–49, 58, 61, 65–67, 70, 73, 83, 86, 92, 106–108
- Kintsch, Walter – 79
- Kořenský, Jan – 54, 93–94, 115, 118, 141, 161–164, 169–170, 173–175
- Kořátko, Petr – 36–37, 52, 105
- Kripke, Saul – 36
- Lakoff, George – 27, 35, 41, 49, 83, 85–87, 89, 93, 139–140, 143–147, 153–155, 157
- Lang, Ewald – 75
- Langacker, Ronald – 27, 35, 83–85, 88, 93, 109, 143, 145, 153–155, 168
- Lascarides, Alex – 172
- Leech, Geoffrey – 127, 157
- Lepore, Ernest – 49
- Lewis, Clarence I. – 127
- Lewis, David – 24, 32, 38, 48–49
- Locke, John – 34–35
- Lukeš, Dominik – 83
- Lyons, John – 16, 56–57, 59–60, 62–63, 77
- Marvan, Tomáš – 47, 49
- Materna, Pavel – 32
- Mathesius, Vilém – 21, 81, 104, 133
- Meščuk, Igor – 26, 79–80, 92, 128, 166
- Miller, George – 79, 143, 155
- Morpurgo-Davies, Anna – 57
- Nebeská, Iva – 94, 141, 146
- Němec, Igor – 59, 92, 94, 134–138, 140
- Nida, Eugene A. – 62, 110, 115, 117, 155
- Novák, Pavel – 20, 136, 162
- Ogden, Charles K. – 148
- Partee, Barbara H. – 63
- Peeters, Bert – 23, 67, 84–85, 133
- Peregrin, Jaroslav – 25, 54
- Petöfi, János S. – 25, 54, 93
- Petrilli, Susan – 20, 31
- Platón – 34–35, 67, 83, 111
- Porzig, Walter – 59, 91
- Pottier, Eugene – 58, 60–62, 92, 115, 155
- Pustejovsky, James – 55, 73, 76–80, 152, 166–168, 170
- Putnam, Hilary – 9, 24, 36–38, 47, 49, 74, 124, 145, 161
- Quine, Willard, V. O. – 20, 36, 40, 44–46, 48, 85, 105
- Rastier, Francois – 61, 79
- Rorty, Richard – 46
- Rosch, Eleanor – 74, 89, 146, 157, 174

- Russell, Bertrand – 46
Saicová-Římalová, Lucie – 146
Searle, John R. – 30, 37
Schaff, Adam – 110
Sinclair, John – 81, 156
Svoboda, Vladimír – 32
Šmilauer, Vladimír – 91
Talmy, Leonard – 83–84
Tarski, Alfred – 48
Taylor, John – 76, 141, 168
Thagard, Paul – 167
Tichý, Pavel – 30
Tokarski, Ryszard – 59, 145, 151
Tondl, Ladislav – 44, 52
Trier, Jost – 58–59, 62, 91
Trost, Pavel – 91
Ullmann, Stephen – 59
van Dijk, Teun – 54
Vaňková, Irena – 54, 94,
140–141, 143, 148–152, 165
Weisgerber, Leo – 57–58, 155
Wierzbicka, Anna – 24, 26,
69–72, 75, 83, 93, 122, 133, 140,
143, 146, 153, 156, 167, 169
Získal, Alois – 91
Žolkovský, Alexander – 79, 128

11 Věcný rejstřík

- aktualizace – 8, 62, 98–99, 102–103, 105–106, 123, 135, 160, 163, 168, 170, 174
- analytický – 40–45, 67, 157
- bilaterální – 19–20, 30–31, 98, 101–103, 137, 149, 162–163, 170, 174–176
- centrum – 22, 30, 82, 91, 115, 118, 124, 133, 135–136, 146, 153, 174
- denotace – 23, 39, 44, 55, 82, 98, 100, 102, 107–110, 112, 114, 122, 127, 134, 136, 144–145, 147–148, 151–153, 157, 159–160, 170–173
- diskrétní – 69, 71, 108, 112, 114–115, 126, 129–132, 143, 158, 162, 171
- encyklopedie – 23–24, 39, 47, 55, 63–64, 67, 70–73, 75, 80, 84–88, 98, 100, 107–113, 115, 120–125, 133, 136–137, 145, 151–154, 163–164, 168–169, 171
- extenze – 44, 49, 101, 112, 124–125, 148, 157, 159–160, 165
- filozofie – 9–11, 16–17, 20–25, 27–30, 32–33, 35–36, 39–41, 44, 46–48, 52, 56, 60, 67–68, 84, 104, 129, 140, 157, 174, 176–177
 - analytická – 11, 20, 32, 84, 177
- hodnota – 28, 46, 49–50, 56, 63, 66–67, 71, 73–74, 80, 82, 84, 98–99, 102, 104, 119–120, 136, 144, 153, 158, 171, 173
 - systémová – 82, 104
- ideální mluvčí – 107
- informace
 - encyklopedická – 55, 70, 72, 80, 107, 110, 153
 - slovníková – 55, 72, 152
- integrální příznak – 121–122
- intenze – 43–44, 101, 108, 113, 132, 145, 157, 160
- interpretace – 20–23, 25–26, 31–35, 37, 39, 46–48, 50–52, 66, 68, 75, 77–78, 87, 97–98, 103–108, 112, 117, 121, 124, 127, 138, 144, 149–152, 155–156, 161, 164, 167–170
- kategorizace – 35, 110, 142, 153, 160
- kolokace – 59, 61, 80–82, 147, 155
- komponentová analýza – 57–61, 64, 68, 114–115, 134, 138, 157, 159
- konceptualizace – 25, 33, 46, 84, 90, 109, 117, 142, 145–147, 150–155, 177
- konceptuální – 13, 46, 49, 62–63, 70, 72 – 76, 81, 84, 86, 88, 106, 110, 140, 142, 151, 153, 155
- konotace – 23, 39, 67, 114, 136, 144–148, 151, 153, 158, 160–161, 170–172
- langue – 31, 56, 73, 81–82, 84, 87, 98, 102–103, 115–118, 136–137, 150, 158–159, 163, 175
- lexém – 49, 60–61, 63, 69, 71, 75–76, 88, 91, 122, 134, 146–147, 152, 155, 160–161, 170
- lexikálněsémantický – 7, 9–14, 16–18, 23–24, 26, 28–29, 38–39, 48, 54–55, 62, 64, 69, 76, 79–81, 83, 86, 90–91, 96, 101, 104, 126,

- 133, 137, 156, 158, 162, 165–166,
168–169, 175–177, 189
- lexikální pole – 58–60, 91, 134
- metajazyk – 9, 13, 18, 21, 25–27,
49, 62, 69, 78, 80, 88, 100,
107–109, 111–112, 114, 116,
138, 149, 152–153, 158, 160,
164–166, 170, 177, 188
- mimojazykový – 35, 38, 42, 45, 49,
52, 56, 63, 64, 67, 71, 78, 87–88,
98–99, 101–102, 105, 109–110, 121,
127, 130, 138, 143, 159, 167, 171
- mimolingvistický – 132–133
- neostrukturalismus – 10, 55,
68, 92–94, 97, 124, 156, 163,
169–171, 173–175, 189
- noéma – 109, 118, 121, 124, 127–131
- obsah – 17, 29–31, 36–39, 41, 46, 49,
51, 53, 56, 59–60, 62, 65, 68, 71–72,
74, 91, 98, 101–103, 110, 120–125,
127–128, 130, 133–135, 137, 144,
149–150, 161, 163, 171–172, 177
- opozice – 22, 30, 58, 60, 73–74,
76–77, 81, 84, 90–91, 98, 112,
115–116, 126, 135, 145, 149–151,
153, 157–158, 160, 163, 177
- osa – 49, 51, 97
- parole – 31, 56, 81–82, 87, 98,
102–103, 105–106, 115–117,
136, 141, 150, 158, 163, 175
- periférie – 82, 91, 115, 118, 124, 130,
133, 136, 146, 154, 156, 174
- pojmem – 10–13, 17–21, 24, 29–30,
32–33, 35–36, 38–40, 42–44,
46, 48–50, 53, 56, 59, 62, 71,
73–74, 79, 84, 91–92, 97–98,
101–102, 104–107, 114–115,
117–118, 120–121, 123–125,
128–131, 134–136, 138, 140,
142–151, 154, 158–160, 162–163,
166, 168, 172–174, 176–177
- popis
encyklopedický – 108
slovníkový – 69
- potenciál – 11, 22, 91, 94,
103–105, 114, 118, 121–123,
135, 138, 150, 163, 165
sémému – 113, 122, 135, 163, 174
- pragmatika – 18, 21–22, 36, 43, 47–53,
63–64, 70, 75–76, 81, 85, 100, 103,
111, 127, 135, 139, 143, 148–149, 151,
159–160, 162–163, 168, 171, 177
- pravidlo – 21, 25, 35, 39, 42–43, 50,
65, 75, 78, 80, 98, 103–105, 107,
112, 117, 119, 134, 164, 171
- příznak – 41, 90, 115, 121–122,
127, 130–133, 141, 153
diferenční – 115, 121–122, 131
fakultativní – 133
potenciální – 121–122, 132–133
specifikační – 130
- redukce – 61, 173
- redukcionismus – 20, 27, 70, 82,
107, 110–111, 117, 123, 138,
153, 158, 166, 169, 171, 173
- reference – 11, 35–37, 39, 50,
74, 108, 149, 157, 159
- referent – 39, 56, 61–64, 71,
80, 102, 108, 110
- rovina
hraniční – 18, 22, 137, 177
kompetenční – 18, 21, 103,
137, 150–151, 164, 177

- konceptualizační – 18, 25, 152
 ontologická – 18
 sémiotická – 19, 137, 148, 177
 sém – 60–61, 92, 98, 100,
 102–103, 107–109, 111–116,
 122, 124, 130–131, 135, 138,
 153, 158, 163, 171, 174
 diferenční – 61, 100, 108,
 122, 124, 129, 131
 generický – 100
 implicitní – 107, 113, 163
 integrální – 121–122
 kontextový – 122, 174
 nociónální – 100–111
 potenciální – 113,
 122, 135, 163, 174
 pragmatický – 100, 111
 sémantika
 generativistická –
 55, 65, 166–167
 generativní – 55
 kognitivně-kulturní – 165
 kognitivní – 12, 55, 63, 83–85,
 94, 139–140, 144, 151, 178
 korporusová – 156
 lexikálním – 7, 9–12, 17, 22–23,
 25, 28, 30, 32–33, 39, 48–49,
 52–53, 54–55, 57–58, 64, 68,
 75–78, 84, 86, 90–94, 96–97,
 106–107, 119–120, 125, 135–136,
 138–141, 143, 151–152, 154,
 156–157, 165, 167, 171, 176–178
 maximalistická – 22, 39
 minimalistická – 39
 neostrukturalistická – 55, 92–93
 strukturalistická – 55,
 63, 93, 115, 120, 166
 sémém – 60–61, 99–100, 103,
 106, 108–109, 111–113,
 115, 122, 129–133, 158
 sémiotika – 14, 30–31, 49–50,
 68, 101, 106, 150
 slovník – 18, 24–25, 39, 47–48,
 65, 67, 71, 76, 80, 87, 98, 108,
 111–113, 120, 122, 124–125,
 133, 143, 152, 154, 172
 strukturalismus – 10, 12, 19–20, 23, 27,
 33, 48, 50, 55–59, 61, 63–64, 68–71,
 77–86, 91–94, 96–97, 101, 103,
 108, 115, 120, 125–126, 133–134,
 136–142, 145, 148, 150–151, 153,
 155–163, 165–166, 169–175
 teorie
 kódu – 21–22, 31, 52, 77, 82,
 103–104, 106–107, 151, 174, 177
 produkce – 22, 77, 103–104,
 106, 134, 151, 154, 174, 177
 unilaterální – 19–20, 30–31, 101,
 149, 159, 162, 164, 170, 174–175
 usage-based – 81, 169
 užití – 23, 27, 31, 34, 38, 48–49,
 51, 62, 75–78, 81–82, 98–100,
 103–107, 115, 117–118, 124, 129,
 136–138, 146, 148, 151–152,
 155, 161, 163, 171–172
 význam – 7–14, 16–55, 57–60,
 62–63, 65–71, 74–91, 96–109,
 111–139, 141–155, 157–161,
 163–164, 167–178
 encyklopedický
 slovníkový
 významové postuláty – 44, 111, 115

znak – 17–21, 26, 30–31, 35, 41, 49–50,
57, 98–99, 101–103, 113, 137,
148–149, 159–160, 163, 170, 175

znalost
encyklopedická – 63,
67, 82, 87, 121
jazyková – 11, 29, 37, 47,
52, 66, 71, 78, 138, 177



KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Nagy, Marek

Hranice významu : proměny československé a české lexikální sémantiky / Marek Nagy. -- 1. vydání. -- Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2014. -- 197 stran. -- (Qfwfq ; sv. 26)

ISBN 978-80-244-4346-1

81'373 * 81'37 * (437.3) * (048.8)

- lexikologie
- sémantika
- sémantika -- Česko -- 20.-21. století
- monografie

81 - Lingvistika. Jazyky [11]

Hranice významu

Proměny lexikální sémantiky

Marek Nagy

Edice **Qfwfq**, sv. 26

Přípomínky oponentů byly zapracovány.

Výkonná redaktorka: Agnes Hausknotzová

Odpovědná redaktorka: Lucie Loutocká

Jazyková redakce: Martina Křížová

Sazba: Veronika Hanáková

Obálka: Martina Šviráková

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci

Křížkovského 8, 771 47 Olomouc

www.vydavatelstvi.upol.cz

www.e-shop.upol.cz

vup@upol.cz

Olomouc 2014

1. vydání, 198 stran

ISBN 978-80-244-4346-1

Publikace je neprodejná

VUP 2014/940